

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. Ф. Головатий

Демократія: історія, теорія, практика

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
та аспірантів-політологів*

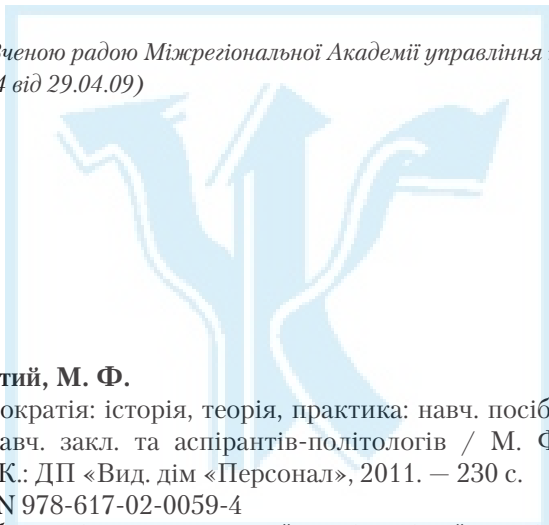
МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2011

ББК 66.0я73
Г61

Рецензенти: *Ф. М. Рудич*, д-р філос. наук, проф.
О. В. Рублюк, канд. політ. наук, доц.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 4 від 29.04.09)*

Головатий, М. Ф.

Г61 Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів / М. Ф. Головатий. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 230 с.

ISBN 978-617-02-0059-4

Посібник містить комплексний політологічний аналіз демократії як цілісного і системного соціального, політичного феномену, що зумовлює життя кожної людини, групи, великих соціумів, людства загалом. Популярно висвітлено особливості історичної генези, теоретичне обґрунтування та соціальна практика реального функціонування демократії.

Для студентів, а також аспірантів, політологів, соціологів, політичних психологів, політичних технологів факультетів “Політологія”, “Соціологія політики”, “Політичний менеджмент”, “PR у політичній сфері” та ін. Буде корисним усім, хто цікавиться політичною ідеологією, духовною культурою.

ББК 66.0я73

- © М. Ф. Головатий, 2011
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2011
- © ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

ISBN 978-617-02-0059-4

Зміст

	Передмова	4
Розділ I.	Історичні витоки і генеза демократії як соціального феномену	7
	Питання для самоконтролю	29
	Теми рефератів та магістерських робіт	30
	Література	30
Розділ II.	Поняття “демократія”: теоретико-соціальний контекст і основні моделі	32
	Питання для самоконтролю	44
	Теми рефератів та магістерських робіт	45
	Література	45
Розділ III.	Основні соціальні цінності та зміст демократії	47
	Питання для самоконтролю	99
	Теми рефератів та магістерських робіт	100
	Література	101
Розділ IV.	Демократія на зламі XX–XXI століть	103
	Питання для самоконтролю	133
	Теми рефератів та магістерських робіт	133
	Література	134
Розділ V.	Політико-публіцистичний аналіз проблем демократії і демократизації сучасних суспільств	136
	Список використаної та рекомендованої літератури	219

Передмова

Уже в середині 80-х, а особливо на початку 90-х років ХХ ст., людство відчуло, що знаходиться у час велетенських соціальних зрушень і змін, які й нині супроводжуються реальною необхідністю переоцінювання багатьох ідей, здобутків, цінностей. У духовному і соціальному вимірі до таких цінностей цілком слушно можна зарахувати й демократію як явище, навколо якого завжди точилися невпинні і принципові суперечки.

Фактично саме у цей час у багатьох країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія) – 70-ті роки, а в країнах Латинської Америки – у 80-ті роки розгортаються справді революційні процеси демократичних перетворень, повалення диктаторських режимів. Тобто демократія здобуває великі перемоги в суспільному житті, падають авторитарні, тоталітарні режими, політичні системи і суспільне життя максимально демократизуються. А відтак надто гостро постає потреба пояснити й усвідомити реальну сутність демократії як складного і багатоаспектного соціального феномену, завдяки якому життя людей набуває дедалі гуманніших, цивілізованіших ознак і якостей. Саме цим і пояснюється великий сплеск демократичної наукової проблематики. З'являється навіть така наукова дисципліна, як *філософія демократії* [203], контури і проблематика якої однак залишаються далеко не визначеними і недостатньо обґрунтованими.

ХХ століття насправді виявилось часом найбільш потужного поширення демократії у планетарному масштабі. Найпомітніші демократичні зрушення мали місце у Східній Європі (перебудова багатьох країн на демократичних засадах, розпад СРСР, поява нових суверенних держав на теренах колишнього СРСР), у Західній Європі (падіння соціалістичних режимів, перехід держав на ринково-капіталістичний шлях розвитку).

Істотні демократичні зрушення у 80-х роках мали місце також і в деяких країнах Центральної Америки.

На тлі виразних і потужних соціально-трансформаційних процесів здавалося б немає аж ніяких сумнівів щодо помітних перемог демократії, демократичних систем і моделей облаштування життя людей, народів, країн і навіть континентів.

Водночас поряд з поширенням і зміцненням демократії, мали місце і процеси, що наочно продемонстрували певну вразливість, хиткість молодого демократії у нових посттоталітарних, поставторитарних країнах, її велику незахищеність, а іноді й просто безпорадність. Ці процеси певною мірою перейшли і в XXI ст., а, відтак, виникла ще більша потреба в тому, щоб усвідомити і пояснити, що собою являє цей звабливий і жаданий феномен “демократія”, чи справді це найкращий спосіб облаштування життя людей, захисту їхніх прав, чи насправді, як казав великий американець *Авраам Лінкольн* (1809–1865), демократія – це “правління народу, через посередництво самого народу, для народу”. Слід зауважити, що немало сучасних дослідників, аналізуючи реальні процеси формування та розвитку демократії у країнах пострадянського (СРСР), постсоціалістичного (головним чином – Європа) простору, характеризують демократію з такими прикметниками, як “силова демократія”, “популістська демократія”, “імітаційна демократія”, “авторитарна демократія”, “неліберальна демократія” і т. ін. Вже це є яскравим підтвердженням того, що “ідеальної” демократії взагалі не існує. Як важливий соціальний, політичний, суспільний феномен, вона є надто нестабільною, вразливою, рухливою, що користуватися нею як дієвим механізмом влаштування і впорядкування життя великої людської громади – нації, народу слід не лише свідомо, а й доволі тендітно, обережно, аби не отримати таких зворотних процесів і явищ, що оберталися смертями мільйонів людей на багатьох континентах. На жаль, одним з найжахливіших прикладів є “демократія” колишніх Росії, СРСР, країн так званого “соціалістичного табору”. Для тих суспільств, у яких демократія проголошується лише демагогічно, обстоюється потужними пропагандистськими машинами, де громадяни не мають реальних можливостей, або не вміють і не спроможні користуватися нею у власних і суспільних інтересах, вона завжди є недоречною, виявляється предметом величезних спекуляцій з боку, передусім, влади. Будь-які механізми влади, зазначав *А. Грамші*, ґрунтуються не лише на силі, примусі, а й на свідомості, переконаннях громадян, їхній високій політичній, суспільній культурі.

Справедливість влади, правління, регулювання суспільного життя на демократичних засадах глибоко цікавили Платона, Аристотеля, Гоббса, Макіавеллі, Монтеск'є, Руссо, Токвіля, Бердяєва, Франка, Липинського та багатьох інших мислителів минулого. Нагальним є це питання і в ХХІ ст. Це не означає, однак, що демократію треба цілком або головним чином асоціювати з владою, правлінням. Швидше за все, демократія найвиразніше кореспондується з людиною (особистістю), її розвитком, а, відтак, розвитком усього суспільства, його загальної освіти, духовності, культури, в тому числі й політичної культури. Тут доцільно згадати видатного французького філософа Жан-Жака Руссо, який вважав, що свобода не заключається у будь-якій формі правління, а є в серці кожної вільної людини. Відтак демократія є значною мірою абстрактним явищем і, одночасно, досить конкретним, конкретно-історичним, коли йдеться про окрему особистість, державу, суспільство.

Зі спробою осмислити викладені складні й неоднозначні процеси і підготовлено цей навчальний посібник. У цьому не ставилося завдання подати якісь однозначності, готові формули щодо феномену “демократія”: це запрошення до роздумів, пошуків відповідей на численні процеси і явища нашого суспільного минулого і не менш складного сьогодення.

МАУП

Розділ I

Історичні витоки і генеза демократії як соціального феномену

Людство за всю історію свого свідомого існування напрацювало, сповідує і використовує багато різноманітних цінностей, з-поміж яких однією з найдавніших, найяскравіших і далеко неоднозначних є демократія.

Основні історичні типи демократії можна подати в такому узагальненому вигляді [137, 401–402]:

- первісна родо- і племінна демократія;
- “військова демократія” (перехідний тип демократії від первісного до рабовласницького суспільства);
- антична демократія (з її регіональними та стадіальними різновидами);
- комунальна демократія епохи феодалізму;
- ліберальна демократія з її різновидами й етапами;
- пролетарська демократія;
- соціальна демократія;
- неоліберальна демократія.

Наведена типологізація є, однак, досить умовною, науково недостатньо обґрунтованою, а тому виникає реальна потреба більш предметного аналізу історичних витоків та генези демократії.

Немає однозначної відповіді, де уперше з’явилися прообрази, сформувалася і була використана для облаштування життя демократія, однак більшість спеціалістів у цій галузі адресують до доби Стародавнього світу — Греції і Риму, де виникли перші держави-поліси.

Першим ідеологом демократії вважають *Перікла*, розквіт діяльності якого припадає десь на 430 р. до н. е. Він стверджував, що саме демократія сприяє розвитку толерантності й вихованню у людини громадянського духу. Очоливши групу афінських демократів, Перікл прийшов до влади в 461 р. до н. е., коли йому було трохи більше

29 років, і майже без перерви керував афінським полісом до самої смерті (429 р. до н. е.).

Як реформатора, що завершив процес демократизації Афін, Перікла називали тираном, а Фукидід прозвав його “першим серед афінян”. За правління Перікла введено плату громадянам за виконання громадських обов’язків (присяжним за участь у судовому засіданні, військовим за військову службу тощо), введено обрання посадових осіб способом жеребкування.

Завдяки Періклу було змінено закон про громадянство: громадянином міг стати тільки той, батьками якого були громадяни Афін.

Головними принципами афінської демократії, за владарювання Перікла, були: рівність при голосуванні; рівність перед законом; вирішальне право більшості при вирішенні загальних справ; пряма виборність функціонерів влади; пряма звітність функціонерів влади перед народом; турбота про усіх вільних громадян.

Перікл значно розширив панування Афін у Греції, надавши своїй державі статусу морської. Ідея і сутність свободи, завдячуючи йому, була піднята в Афінах до рівня самопожертви.

Закономірно, що однією з найперших і класичних вважають саме афінську демократію, що існувала приблизно з 500 р. до н. е. і до 321 р. до н. е. В цей час місто-держава Афіни славилися прямою демократією, тобто будь-хто з громадян міг прийти на народні збори і висловити свою думку стосовно обговорюваних на них питань. Порядок проведення таких зборів і щоденне управління містом контролювала “рада п’ятисот”, судові та аудиторські функції виконував суд присяжних, до якого входила велика кількість суддів. При цьому членство у раді і судах визначали жеребкуванням. Кожний громадянин мав не менші шанси, ніж решта, стати одного дня або головою Афін, або головним суддею [97, 43].

До аналізу дослідження сутності афінської демократії фахівці з політичних соціальних наук особливо вдалися у XX – на початку XXI ст., намагаючись протиставити її, як альтернативу, представницькій демократії.

Афінська демократія, однак, викликає сумніви, коли чиняться спроби називати її справді демократією більшості. Коли йшлося про те, що “всі громадяни” беруть участь в ухваленні політичних постанов, то це зовсім не означало, що йдеться про більшість, оскільки у виборах не брали участі дорослі жінки, раби, чужинці, жителі інших міст, що проживали в Афінах. Те саме щодо справжньої демократичності

можна сказати зокрема і про Великобританію, де права голосу до 1918 року не мали жінки.

По-своєму пояснювали феномен “демократія” давньогрецькі мислителі *Демокріт* (бл. 460–370 рр. до н. е.) та засуджений афінською демократією на смерть знаменитий філософ *Сократ* (469–399 рр. до н. е.).

Демокріт був прихильником рабовласницької демократії, а Сократ, навпаки, — противником демократії і прихильником рабовласницької аристократії, вважаючи, що демократія — привілей людей освічених, розумних, благородних, а такими більшість землеробів, працюючих людей, на його думку, не є.

Демокріт особливо акцентував увагу і вивчав людину як суспільну істоту (“Мала світобудова”), вважаючи, що суспільство і держава виникли виключно внаслідок діяльності людини. Оскільки саме в державі втілюються усі блага і справедливості, громадяни, на його думку, повинні постійно дбати про вдосконалення держави, управління нею.

В основі держави Демокріт бачив принцип “узгодженого і гармонійного діяння”, а її метою вважав погодження різних за своєю спрямованістю суспільних інтересів. Це погодження має відбуватися через закон, шляхом вибору мудрих, інтелектуально розвинених і вихованих правителів. Демокріт вважав, що справжнє людське щастя — “коли душа перебуває у спокої і рівновазі, не стурбована ніякими переживаннями”.

Щоб вдало керувати суспільством, доводив Сократ, треба знати, що таке добро, бути освіченою людиною. При цьому кожна людина, вважав він, має коритися державі з усіх питань, що не суперечать її сумлінню. Керуючись такими сентенціями, філософ відмовився навіть від пропозицій утекти з в’язниці, куди потрапив за несправедливим звинуваченням.

Ідеї Сократа значною мірою поділяв і розвивав у своїх працях інший давньогрецький філософ — його учень *Платон* (428/27–347 рр. до н. е.).

З одного боку, Платон вітав демократію, що була, на його переконання, великим кроком до жаданої свободи, а з другого — бачив у ній загрозу твердому плану життя і порядку. Він вважав, що демократія — це влада натовпу, який здебільшого є неблагородним демосом. Саме тому демократія, як і тиранія, є найнедоцільнішою формою державного правління взагалі.

Платон вказував, що у всіх державах справедливістю вважається одне й те саме, тобто “те, що притаманне існуючій владі” [212, 705]. Будь-яка влада, на думку мислителя, встановлює закони на свою користь: демократія — демократичні, тиранія — тиранічні і т. ін.

Платон наполягав на тому, що справді **вдалими правителями держав є лише філософи**, тобто люди всебічно освічені й розвинені. “Допоки в державах, — говорив він, — не будуть владарювати філософи, або так звані нинішні царі і владики не стануть благородно і ґрунтовно філософствувати і це не зіллється воедино — державна влада і філософія, і поки не будуть в обов’язковому порядку відсторонені ті люди, — а їх багато, — які нині прагнуть порізно до влади, або до філософії, до тих пір держава не позбавиться такого зла, та й не стане можливим для роду людського і не побачить сонячного світла те державним влаштуванням, яке ми щойно описали словесно” [Там само].

Державні влаштування Платон поділяв на тимократичні (тому що ґрунтуються на честолюбстві), **олігархічні, демократичні і тиранічні**. Проте усі ці влаштування він вважав недосконалими. Розмірковуючи над тим, що таке демократія, найбільш вдалим, на його погляд, є державний устрій. **Платон намагався обґрунтувати модель найкращої держави**. У роботах “Держава” і “Закони” він спочатку формулює своє бачення сутності полісу взагалі. Платон вважав, що **поліс (державу) проходить чотири основних стадії у своєму розвитку**.

Перша стадія (“істинна”, “здорова”), — пов’язана з наявністю людських потреб і необхідністю їх задоволення.

Друга стадія (“пишна”) — характеризується значно вищими, цивілізаційними благами.

Третя стадія — поліс у своєму розвитку очищується від тих негативних сторін, які має конкретна цивілізація.

Четверта стадія полісу є заключною, “прекрасною”, коли власне держава і управляється правителем-філософом. Життя громадян за такого правителя є максимально щасливим. Платон вважав, що вказані стадії розвитку полісу не обов’язково йдуть одна за одною у жорсткому порядку. Провідною складовою ідеальної держави, на його думку, має бути справедливість, коли кожен займається і робить “лише своє”, не втручаючись і не роблячи нічого з того, що мають робити інші громадяни. Тобто **ідеальна держава — це держава з чітким розподілом праці**, де існують три основних стани: правителі, воїни (охоронці), виробники.

Правителі, за Платоном, повинні мати розум і нахил до керування державою.

Воїни від природи є людьми імпульсивними і їхнє призначення — захист, оборона держави.

Правителі і воїни **мають керувати третім станом — ремісниками, хліборобами** та ін. Ідеальна держава, за Платоном, це держава, де усе і усі максимально підпорядковані законам, а життя громадян — інтересам держави.

Як і Сократ, Платон доводить, що справедливість і законність — це одне й те саме, в основі яких лежить божий, ідеальний початок.

Ідеальна держава, говорив Платон, це та держава, в якій правитель — мудрий, воїн — сильний і мужній, а виробник — поміркований.

Забезпечення такої гармонії філософ вбачав у вихованні, освіті, організації життя у державі на принципах і засадах колективізму і солідаризму. По суті і змісту виховання мало б робити громадян максимально законослухняними й одночасно такими, що вірять у Боже походження держави і законів.

Відтак для **кращої демократичної держави**, стверджував Платон, **потрібні дві обов'язкові умови — кращі правителі і мудрі, справедливі закони**, обов'язкові для всіх.

Ще більш ідеальною, на думку Платона, була **друга ідеальна модель держави**, де регламентація усього життя людей досягає свого максимуму. Встановлюється кількість громадян, визначаються розміри їхніх наділів, будинки тощо. Усе це розподіляється жеребкуванням і одночасно вводяться обмеження, пов'язані з бідністю і багатством. Розкіш і лихварство, споживання також регламентуються. Встановлюється кількість правителів, громадяни в обов'язковому порядку беруть участь у народних зборах (під загрозою штрафу). Для такої моделі держави Платон пропонував ще й своєрідну наддержавну владу — “нічні збори” з 10 наймудріших і найстаріших громадян-охоронців, які мали б опікуватися долею держави.

На думку окремих дослідників, за усього демократичного, прогресивного підходу, ідеальні моделі державного устрою, запропоновані Платоном, багато в чому були прообразом тих тоталітарних держав, які виникли й сформувалися у світі в XIX–XX ст., тобто у Новий час.

Таку саму як і Сократ рухливість демократії, її суперечливість відзначав і *Аристотель*. Справжню демократію він вбачав у тому,

що життя людей має бути влаштоване максимально наближено до природних умов і порядку, і заперечував демократію, коли при владі купка демагогів.

Чи не одним із перших філософів давнини Аристотель акцентував увагу виключно на активній життєвій позиції людей у державі, вважаючи, що вільні громадяни не лише мають, а й повинні брати активну участь у вирішенні загальнодержавних справ. Він виходив з того, що віддалення громадян від державних справ утворює ситуацію, коли зростає кількість людей — ворожих до держави. Обстоюючи свій варіант демократії, мислитель майже ідеалізує держави-поліси, вважаючи, що їх неодмінним атрибутом має бути приватна власність, яка, мовляв, притаманна людині від природи. Держава, на думку Аристотеля, створюється не просто заради життя, але заради щасливого життя людей.

Загалом Аристотель виокремлював кілька видів державного управління: правильні (царська влада, аристократія і політія) і ті, що відхиляються від правильних (тиранія, олігархія, демократія). Саме серед тих, що найменше відхилилися від правильних, він і називав “демократію”. За Аристотелем, — це форма державного влаштування, “коли верховна влада зосереджена в руках народної маси”.

Слід зауважити, що між давньогрецькою і сучасною демократією відомий російський політолог *К. Гаджієв* вирізняє кілька принципових відмінностей, тобто ознак демократії. Перша відмінність полягає в тому, що у давніх демократичних містах-державах кожний громадянин був наділений правом брати участь у прийнятті рішень, що стосувалися і його власного життя, й життя інших. Розподілу між законодавчою і виконавчою владою не було — обидві гілки влади знаходилися в руках громадян. Інакше кажучи, пряма демократія мала реальне життя.

Друга відмінність між античною демократією і сучасними демократіями — у трактуванні рівності. Як відомо, антична демократія, будучи сумісною з рабством, передбачила його як звільнення від фізичної праці вільних громадян, які присвячували себе вирішенню суспільних проблем. Щодо сучасних демократій, то вони не визнають у політичній сфері розбіжностей, які пов'язані із соціальним походженням, класом, расою і т. ін. [42, 128].

Загалом, якщо вести мову про грецьку історію в період її розквіту, то її можна і слід розглядати як історію боротьби між демократичними і олігархічними державами, яскравими представниками яких були Афіни і Спарта.

Доводячи, що **людина за своєю природою є істотою політичною**, учень Платона Аристотель у працях “**Політика**”, “**Афінська політія**” та інших обґрунтував власне бачення життя людини у державі.

Прагнення людини до життя у державі мислитель вважав природним і початок цього прагнення йде від родини, поселення (місця проживання), а вже потім від міста, міста-держави та ін.

На думку Аристотеля, усяка держава є свого роду спілкуванням, а будь-яке спілкування організується заради відповідного блага. Таке спілкування, пов’язане з потребою, бажанням досягти найвищого блага, і називається, за Аристотелем, “державою, або спілкуванням політичним” [212, 725].

Аристотель поділяв держави на правильні (царська влада, аристократія, політія) і **неправильні** (тиранія, олігархія, демократія). “Однак основними видами державного влаштування, — образно говорив він, — очевидно, є два: демократія і олігархія, подібно до того як говорять, головним чином, про два вітри — північний і південний, а на інші дивляться як на відхилення від цих двох...” [Там само, 733].

Демократія — це більшість вільнонароджених і бідних, які мають верховну владу, а **олігархія** — влада багатих і шляхетних за походженням, які становлять меншість.

Аристотель вважав, що існує кілька видів демократії і олігархії. Зокрема, він назвав п’ять видів демократії.

Перший вид — це влада за умов рівності людей, коли ні багаті, ні бідні не мають ні в чому ніяких переваг, а верховна влада не зосереджена в руках тих чи інших: вони і тут рівні.

Другий вид — коли заняття посад зумовлене, хоч і не високим, майновим цензом.

Третій вид — коли усі громадяни мають право на заняття посад, однак владарює все ж таки закон.

Четвертий вид — коли кожний громадянин користується правом зайняти будь-яку посаду, однак владарює закон.

П’ятий вид — коли діють усі вище названі правила, але верховна влада належить не закону, а простому народу. Тобто вирішальне значення має постанова (рішення) народних зборів, але не закон.

Аристотель називає також чотири види олігархії.

Перший вид — обіймання посад зумовлене необхідністю мати значний майновий ценз.

Другий вид — коли діє майновий ценз і посади, яких бракує, громадяни поповнюють шляхом кооптації.

Третій вид — зумовлений ситуацією, коли посаду замість батька посідає син.

Четвертий вид — існує тоді, коли владарює не закон, а посадова особа.

Окремо Аристотель виділяв і характеризував аристократію, як форму державного управління. Аристократію він вбачав у стані, коли владарюють найкращі громадяни з позицій їхньої моральності, тобто, коли на керівні посади громадяни обираються не лише за рівнем багатства, а й за високими моральними якостями.

Зміну державного устрою мислитель пояснював тим, що може змінюватися співвідношення (за кількістю) багатих, середніх і бідних людей, коли така кількість певним чином урівнюється. Однак і політії, і аристократії, на думку Аристотеля, гинуть тоді, коли мають місце серйозні відхилення від моральності, справедливості.

Аристотель **особливо застерігав від ситуацій, коли держави фактично розвалюються від надмірної корупції.** “Найголовніше, — зазначив він, — за будь-якого ладу — це завдяки законам і іншого розпорядку влаштувати справу так, щоб посадовим особам неможливо було нажитися. За цим з особливою увагою слід наглядати у державах олігархічних...” [212, 739].

Характеризуючи різні види державного устрою, Аристотель одночасно наголошував, що найкращим з них є той, в якому кожна людина має можливість жити доботно і щасливо.

Серед філософів Стародавнього світу Аристотель першим розподіляв владу на законодавчу, адміністративно-управлінську (виконавчу) та судову. Крім того, він зазначав, що законодавча влада була одночасно і дорадчою, такою, що мала вирішувати питання про війну і мир, укладання і розірвання різних, міждержавних союзів, прийняття законів про смертну кару, вигнання, конфіскацію майна, вибори посадових осіб і їх звіти про роботу.

Основним завданням адміністративно-управлінської влади, за переконанням Аристотеля, — мало бути прийняття політичних рішень, пов'язаних з розподілом існуючих посад.

Судову владу в демократичній державі Аристотель розумів як наявність демократичних судів з усіх громадян, а в олігархічній — такі суди мали складатися з кількох громадян.

Основу держави, на думку філософа, становлять громадяни, — усі, хто володіє сукупністю громадянських прав, захищає поліс,

бере участь в управлінні, діяльності судів тощо. При цьому цілком природним, натуральним явищем Аристотель вважав рабство.

Слід зауважити, що сучасну йому демократію Аристотель критикував, як “кволу” і розслаблену форму державного устрою. Він писав: “Демократію не треба визначати, як це зазвичай роблять деякі в цей час, просто як такий вид державного устрою, за якого верховна влада зосереджена в руках народної маси, тому що і в олігархіях, і взагалі всюди верховна влада належить більшості: так само і під олігархією не слід розуміти такий вид державного устрою, за якого верховна влада перебуває в руках деяких... Скоріше слід назвати демократичним такий лад, за якого верховна влада перебуває в руках вільнонароджених, а олігархічним — такий, коли вона належить багатим, і лише випадку слід приписати, що одних багато, а інших небагато” [11, IV. З. 6–7].

Загальновідомо також, що і Платон, і Аристотель критикували демократію, вважаючи її не ідеальною формою державного устрою, правління.

Платон вважав, що в умовах демократії урядування перейшло з рук фахівців до рук демагогів-популістів, а Аристотель, що народовладдя насправді виявилось владою злидарів, від яких можна було сподіватися, що вони експропріюють багатіїв.

Основним законом, запорукою демократії, за Аристотелем, є рівність (найперше майнова) в управлінні державними справами. Саме рівність робить людей незалежними один від одного. На цьому набагато пізніше — на початку XIX ст. наголошував видатний французький державний діяч *Алексіс Токвіль* у праці “Демократія в Америці”: “Рівність, що робить людей незалежними один від одного, виробляє у них звичку і схильність керуватися у приватному житті лише власними бажаннями і волею. Та повна незалежність, якою вони постійно користуються, як у відносинах з рівними собі, так і у власному житті, викликає у них невдоволення будь-якою владою і швидко формує у них розуміння політичної свободи і прихильності до неї. Люди, що живуть у такий час, відтак, природним чином схильні до сприйняття ідеї вільних інститутів” [6, розд. 4].

Досить своєрідно А. Токвіль пояснював здобутки американської демократії. На його думку, вони пояснюються тим, що американська держава проминула феодалізм, тобто демократія тут почала розвиватися з “нуля”. Оскільки в США мала місце велика децентралізація місцевого самоврядування, то народ виявився добре підготовленим до участі в різних демократичних структурах й інститутах. До того ж,

стверджував А. Токвіль, багато емігрантів з Європи привезли до США волелюбство, прагнення свободи і демократії. І все ж він називав великим парадоксом демократії те, що зрештою вона встановлює “тиранію більшості”. Сутність у тому, що за демократії особистість позбавляється більшості своїх групових зв'язків і контактів: вона залишається наодинці з владою, її інститутами. Отже, довготривала (“стара”) демократія породжує централізаторські інстинкти і потяги, звужуючи свободу, як природний стан людини.

Філософи, мислителі епохи Середньовіччя, розмірковуючи над проблемами рівності, демократії, найчастіше захищали ідеї підпорядкованості, підвладності окремої людини, народу. Так, *Фома Аквінський*, заперечуючи соціальну рівність, доводив об'єктивність існування соціального розшарування у державі. І це природна наукова, життєва позиція, оскільки у середні віки релігійна, християнська покора і добродійність вважалися найбажанішими якостями людини.

Зрозуміло, що не у всіх країнах, враховуючи їх зокрема релігійну ситуацію, поняття рівності і демократії і в ті часи трактувалося однозначно. Так, у країнах ісламського віросповідання більшості населення, де людей не було прийнято поділяти за різними ознаками на групи (раса, колір шкіри, вік, національність, фізичні та інші здібності), демократичні принципи влаштування життя проголошувалися майже в сучасних ліберальних європейських традиціях. Багато видатних філософів ісламського світу (Град аль-Фарабі, Ібн-Сіна, Ібн-Баджі, Ібн-Рушда та ін.) вже в епоху Середньовіччя апелювали до моральних засад формування демократичних засад облаштування життя великих людських спільнот.

З поступовим падінням у Європі авторитету церкви, зростанням ролі і ваги науки (XV–XVI ст.) починають домінувати ідеї демократизації влади, як світського органу.

Ще більшого переосмислення ідеї давніх філософів, мислителів Середньовіччя щодо демократії набули в епоху Відродження, коли максимального розквіту досягли наука, мистецтво, культура. Праці Н. Макиавеллі, Т. Гоббса, пізніше Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інших авторів містять глибокі і ґрунтовні роздуми про владу, державу, правителів, як лідерів народу, про свободу і права громадян. Одним із центральних питань демократії у цей час було питання сутності законів, моралі, добра і справедливості, суспільного договору. Так, Ж.-Ж. Руссо зауважував, що всі закони мають ґрунтуватися й апелювати до таких цінностей, як свобода і рівність, а правління поділяв на

демократію, аристократію і монархію. Щоправда за висновком Руссо демократичне правління принагідне малим державам, аристократичне — середнім, а монархічне (королівське) — для держав великих.

Якщо дещо детальніше розглядати демократію з точки зору філософів, політиків доби Відродження, то тут цікавими і неординарними є передусім погляди *Н. Макіавеллі*. З одного боку, великий італієць виступав проти феодалів, яких звинувачував у гальмуванні процесів об'єднання Італії, а з іншого — застерігав від бунту мас, які можуть вийти з підкорення. “Не існує, — писав Н. Макіавеллі, — нічого більш жахливого, ніж розгнuzдані, позбавлені вождя маси, і разом з тим, немає нічого більш безпорадного” [118, 436].

Засуджуючи тиранію, намагаючись знайти оптимальне співвідношення між владою і народом, Н. Макіавеллі турбувала проблемна ситуація, коли тирані розбещують народ, народні маси. Вирішуючи дилему, на кого спиратися — на народ, чи на вельмож, він однозначно стає на бік народу, інтереси якого, на його думку, найбільше відповідають загальнодержавним інтересам, однак, реально спостерігаючи за феодалською роздробленістю Італії, він допускає будь-які, в тому числі й надто жорстокі, аморальні засоби задля того, щоб цю роздробленість подолати. За його переконаннями, головними критеріями оцінювання діянь владаря є реальний стан, могутність держави, а відтак глава держави у боротьбі за владу може використовувати будь-які, в тому числі й далекі від моралі та гуманізму засоби.

Тиранію, деспотію, авторитаризм великій критиці піддавали **французькі просвітники XVIII ст.**, вважаючи, що інтереси народу, його права загубила злочинна діяльність феодалських правителів. Оскільки аристократія, на думку *Гельвеція*, узурпує усі форми влади, не маючи для цього ні талантів, ні заслуг, то “усякий народ, що стогне під гнітом самовладдя, має право його скинути” [14, 22]. Водночас просвітники надто побоювалися крайнощів революції і того, що народ спроможний самостійно керувати громадським життям. Їхня ідеалістична позиція щодо державного правління майже не була пов'язана з демократією, вони апелювали до “мудрих законодавців” і “розумних державників”.

У XVIII ст. проблема демократії була тісно пов'язана з кількома великими соціальними революціями, з виникненням і становленням нових держав. Так, до проблем народовладдя неодноразово звертався третій президент США *Томас Джефферсон* (1743–1826), за дорученням і участю якого розроблено “Декларацію незалежності”. Основу

концепції державного устрою за Джефферсоном мала становити демократична виборча система, згідно з якою право голосу мало б надатися всьому населенню чоловічої статі, незалежно від майнового становища. Характерно, що позитивно сприймаючи вироблену Конвентом Конституцію США, він висував вимогу щодо доповнення її спеціальними статтями, які б реально обстоювали і заперечували права людини. Саме тому на противагу федералістам та їхньому вождю *А. Гамільтону* Джефферсон організував партію “республіканців” (демократів), які були прихильниками децентралізації та місцевої самостійності.

Для такої позиції у Т. Джефферсона були підстави, оскільки *А. Гамільтон* поділяв суспільство на тих, кого мало і тих, кого багато. Більшість — це і є народ, надто мінливий, схильний до хвилювань і такий, що рідко думає правильно. Якщо дати народу волю, вважав *Гамільтон*, то він, як більшість, буде пригнічувати тих, хто є меншістю.

Майже сучасник Т. Джефферсона великий французький філософ, письменник *Жан-Жак Руссо* (1712–1778), глибоко переймаючись проблемами нерівності, прав людини, свободи (“Енциклопедія”, “Розмірковування про походження та основи нерівності між людьми”, “Про суспільний договір, або Принципи політичного права” та ін.), у своїх поглядах на суспільство, державний, суспільний устрій виходив з того, що висхідною засадою організації суспільного життя має бути природний (додержавний) стан суспільства, коли люди були і рівні між собою, і рівні одночасно. Тому *Ж.-Ж. Руссо* розробляв так звану теорію рівності зі збереженням добірної приватної власності. Владу народу він бачив як невідчужувану, неділиму і необмежену. Суверенітет народу, на його думку, мав здійснюватися на засадах загальної волі, в якій не може бути іншої мети, як благо усього народу. Головним прагненням загальної волі і має бути прагнення до рівності.

Ж.-Ж. Руссо звертав увагу на таке важливе суспільне явище, як політична свобода і вважав, що вона справді можлива лише у тій державі, де законодавцем є народ. Якщо народ хоче бути під захистом законів, то він має ті закони сам і прийняти.

Держава, на думку *Ж.-Ж. Руссо*, мусить виконувати загальну народну волю. Ідеалом такої держави мала б бути республіка. В ситуації, коли сувереном є народ, зникає потреба і необхідність ділити владу на законодавчу і виконавчу.

Вирішення основних, найважливіших загальних проблем у демократичній державі, на думку французького філософа, повинно було б відбуватися на народних плебісцитах.

Ж.-Ж. Руссо загалом належить так звана концепція егалітаризму. Він вважав, що політичну рівність людей не можна забезпечити в умовах, коли існує майнова і соціальна нерівність. Це означає, що громадяни повинні були мати приблизно однаковий достаток, тобто їхній майновий стан взагалі мав би бути однаковим.

Принципово важливим також є те, що, на думку Ж.-Ж. Руссо, шкідливе і неприпустиме існування у державі будь-яких асоціативних утворень (партії, громадські об'єднання, церква та ін.). Такі утворення, доводив він, мають заборонятися з тієї причини, що вони є всього лише певними формами “загальної волі” людей. Вони, мовляв, “розривають” оту загальну волю, “ламають” її.

Вважають, що принципово відповідальне переоцінювання демократії відбулося у період Великої французької революції. Тоді демократія: а) стала чітко окресленим соціальним поняттям (напрямом думки, суджень, система ідей); б) виокремила напрям та зміст великого і помітного соціального руху, що радикально вплинув на розвиток не лише французької, а й багатьох інших держав.

У XIX ст. на всіх континентах помітно посилювався інтерес до феномену “демократія” представниками різних галузей знань, зокрема тими, хто сповідував ідеї елітарних держав, демократій і політиків.

Одним із прихильників елітаризму, зокрема, був німецький мислитель *Фрідріх Вільгельм Ніцше* (1844–1900). У світі немає ніякої вищої волі, вважав він, — перед якою має схилитися воля людини. Саме силою власної волі людина повинна поставити себе так у світі, щоб усе прекрасне для неї і було таким, яким є, і щоб більше цього їй нічого не було б потрібне. Якби так було влаштоване життя людей, доводив Ніцше, то держава втратила б свою потрібність для людини.

Волю до влади Ніцше вважав першоосновою усього світового процесу. Мораль, на його думку, також є “зброєю слабких”, “інстинктом натовпу”, які спроможна подолати лише надлюдина.

Головною мішенню критики для Ніцше були революційні сили, які повстають проти владарювання еліти. Він стверджував, що немає нічого страшнішого варварського прошарку рабів, які вважають свій стан існування несправедливим. Тобто люди “вищої” породи є мірилом усіх речей, оскільки є, мовляв, мораль панів і мораль рабів.

Проблеми демократії предметно розглядали класики сучасної політології Г. Моска і В. Парето.

Гаetano Моска у своїй широко відомій праці “Основи політичної науки” (в другому виданні при перекладі на англійську мову — “Правлячий клас”, 1923 р.) обґрунтовував ідею так званого правлячого класу, поділяючи будь-яке суспільство на меншість, яка владарює, і більшість, яка є політично і соціально залежною від меншості. Оскільки ця меншість, яку Г. Моска називав новим класом, або елітою, керує більшістю, то він взагалі ставив під сумнів саме існування демократії. Політолог стверджував, що те, що Аристотель називав демократією, було всього-на-всього аристократією, камуфляжем влади.

Влада меншості, зазначав Г. Моска, певним чином легалізується, визнається більшістю. При цьому влада меншості ґрунтується на моральних достоїнствах і перевагах, а фундаментом суспільного розвитку є не економіка, а політика [14, 28].

Щоб зберегти потенційні можливості управління більшістю, зазначав Г. Моска, меншість неодмінно мала консолідуватися, перетворюючись у своєрідний закритий клас і намагаючись спадково передавати владу. Щоб не стати правлячим класом абсолютно закритого характеру, меншість повинна час від часу оновлюватися за рахунок поповнення новими людьми (своєрідна циркуляція еліт).

У самому правлячому класі Г. Моска вбачав дві тенденції існування — аристократичну і демократичну. Перша тенденція веде до надмірної стабілізації і навіть соціального застою, а друга — до більшої відкритості, суспільної мобільності, а це означає, що вона є важливішою засадою прогресивного суспільного розвитку.

Сучасник Г. Моски *Вільфредо Парето* (1848–1923) — італійський соціолог, економіст, яскравий представник позитивістської школи політологів. Одним із найважливіших соціальних законів він вважав закон диференційності, відповідно до якого маса індивідів протиставляється і протистоїть досить невеликій кількості тих, хто нею керує. Він був переконаний у тому, що кращим режимом правління є режим авторитарної політичної влади. Оскільки люди від природи є керівними, вважав В. Парето, то й суспільство складається з нерівних соціальних груп. Суспільні ж процеси, писав він, є ні чим іншим, як процесами зміни політичних еліт: еліта, що використовує для своєї діяльності примус, насилля, змінюється елітою, що має на озброєнні головним чином переконання і т. ін. Перші — це еліта “левів”, другі — еліта “ли-

сиць”. Соціальні революції і є тим процесом, коли відбувається зміна еліт.

Самі собою демократичні режими В. Парето називав шахрайсько-демократичними. Погоджуючись з висновками К. Маркса щодо ролі класової боротьби у зміні соціальних формацій, він наполягав усе ж на тому, що класова боротьба породжується не стільки економічними причинами, скільки боротьбою за політичну владу. Саме боротьба за політичну владу, на думку В. Парето, і спричинює зіткнення еліти і мас.

Про утопічний характер демократії писав німецький соціолог *Роберт Міхельс* (1876–1936). Ще в 20-ті роки він симпатизував фашистському рухові, вважаючи, що його антидемократичний характер був лише “жорсткою реакцією на незаперечні недоліки та функціональні хиби демократії”. На його думку, безпосередня влада мас просто неможлива. Еліту він називав кастою, а масу, яка їй підпорядковується, “демократичною декорацією”.

Р. Міхельс як і багато його попередників у роботі “Соціологія політичних партій в умовах демократії” (Лейпциг, 1911 р.) зауважує, що суспільство не може існувати без владарюючого політичного класу. Щоб існувати, утримуватися, доводив він, демократія змушена створювати організацію, а тому вона поступово перетворюється в олігархію.

Стосовно самих соціал-демократичних, соціалістичних, політичних партій Західної Європи, то, вивчаючи їх діяльність, Р. Міхельс звертав увагу на те, що влада в них належить невеликому, обмеженому колу людей. При цьому маса, делегуючи свій суверенітет, перестає сама бути суверенною, а та меншість, якій такі повноваження делеговані, завжди тяжіє до того, щоб використати владу, повноваження маси не інакше, як для досягнення власних суб’єктивних цілей і планів. Тому Р. Міхельс доводив, що існує “формально-технічна неможливість прямого владарювання мас”.

У XVIII–XIX ст. своїм шляхом розвивалася політична думка щодо феномену “демократія” в Україні, що була тоді невід’ємною складовою Росії.

Кожний народ, кожна нація має власні історичні витоки, механізми та особливості формування демократичних традицій. Не є в цьому плані виключенням і український народ.

Волелюбність, потяг до справедливості, колективістських форм влаштування життя, народовладдя були притаманні українству ще задовго до появи першої в історії слов’янства державності – Київсь-

кої Русі. Прообразом демократії можна вважати слов'янські, племінні народні віча, процедури обрання князів, договірні засади між князем і народом. Тобто вже у княжу добу окрім централізованої княжої влади мають місце перші зародки демократичного місцевого самоврядування.

Первинні елементи слов'янської народної демократії пізніше стають зафіксованими в таких важливих державотворчих документах, як “Руська правда” Ярослава Мудрого, “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, “Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Повісті минулих літ”, “Слово о полку Ігоревім” та ін.

Яскраві приклади та елементи демократії дала козацька доба, що існувала практично з кінця XV до другої половини XVIII ст. Панування формальної рівності між козаками, заперечення приватної власності, виборність усіх органів управління і управлінців (кошових, старшини, гетьманів та ін.), контроль за їхньою діяльністю — усе це засвідчує про наявність справді демократичних елементів і засад, на яких намагалася ґрунтуватися козацька “республіка”. Окрім звичаєвого права, неписаних законів, якими керувалося козацтво, з'являються і перші нормативні акти, де були відповідним чином регламентовані демократичні процедури.

Яскравим зразком такого акта є укладена в 1710 р. “Конституція прав і свобод Запорозького Війська”. Вона не лише узгоджувала взаємини між гетьманом України П. Орликом, його виборцями та запорозькими козаками, віддзеркалювала високий суспільно-політичний рівень української старшинської еліти, а й закріплювала низку демократичних положень, без яких існування козацької держави вбачалося неможливим.

Відтак демократичні традиції в Україні мають свою історію, генезу і специфіку. Українська дослідниця *М. І. Пірен* виділяє, — порівняно, зокрема, з країнами Заходу, — дві специфічних особливості такого процесу:

- перервність державницького процесу, чергування в українській історії періодів політичного піднесення і занепаду, що, своєю чергою, зумовлювали занепад і розвиток демократичних традицій;
- підпорядкування завжди демократичних ідей соціальній та національній ідеям у ситуаціях, коли “концепції демократичного врядування та ліберальних прав і свобод” видаються утопічними і не мають широкої підтримки [186, 9].

Російська суспільна думка почала поділяти суспільство на керуючих і керованих ще за часів першого Київського митрополита російського походження **Ларіона** (XI ст.). У відомому творі “Слово про закон і благодать” (між 1037 і 1050 рр.) Ларіон, як відомо, виголошуючи панегірик правлінню Володимира Великого, стверджує, що поділ людей на керуючих і керованих — то рука і помисел Божий. Інша справа, мовляв, що у Моїсеевому законі підпорядкування верховній владі здійснюється за примусом, а за християнською вірою — вільно, добровільно, свідомо.

У період царювання Петра I *В. Татищев, Ф. Прокопович* та багато інших прихильників царської влади виокремлюють і виправдовують поділ суспільства на керованих і керуючих, вважаючи це явищем природним, законотвірним.

На керуючих і керованих поділяли суспільство і декабристи. Так, у “Руській правді” *П. Пестеля* другий параграф називається “Разделение членов общества на повелевающих и повинующихся”. Цей поділ він вважав природним, законотвірним, таким, що існує повсюди. При цьому декабристи не просто розмірковували щодо ролі і місця в демократичних процесах народу. Приміром *Микита Муравйов* у проекті своєї “Конституції” (другий варіант, 1824 р.) зауважував, що важливішою умовою демократичного життя є наявність по-справжньому демократичних громадян. “Носієм суверенітету і основним джерелом влади є народ”, — зазначається в Конституції [212, 963]. “Громадянство, — пишеться далі, — є право, визначене у цьому Статусі порядком брати участь у громадському управлінні: посередньо, тобто виборами чиновників або виборців; безпосередньо, тобто бути самому вибраним у будь-які громадські звання по законодавчій, виконавчій або судовій владі” [*Там само*].

У російській суспільній думці мали місце три основних пояснення природи і спрямованості влади, владних відносин.

Перша: влада походить “згори”, від Бога. Так, *Феофан Прокопович* у праці “Слово о власти и чести царской” доводив спрямованість владних відносин “зверху вниз”: Бог — цар — народ. Звідси вимога і необхідність будь-що підпорядковуватися владі, і ні за що їй не противитися.

Друга: влада йде тільки “знизу”. Найяскравіше ця ідея проглядається у творах *М. Бакуніна*. Він виходив з того, що основою поведінки людини є внутрішня свобода, право людини діяти так, як цьому сприяють її утвердження і переконання.

Третя: рух влади “зверху вниз” і “знизу доверху” — врівноважені. Завдяки цьому, мовляв, досягається стабільність у суспільстві, його розвитку. Помітним виразником цієї ідеї був, зокрема, один з основоположників російського лібералізму *Б. Чечерін* (1828–1904) — видатний російський філософ, історик, публіцист і громадський діяч. Він пропагував необхідність злиття у єдину систему управління державного і громадського елементів. Завдяки такому злиттю обидва ці елементи позбавляються своїх головних недоліків: чиновництво — своїх бюрократичних вад (нерухливість, формалізм, хабарництво та ін.), а громадський елемент — неорганізованості [14, 45–46].

Проблеми демократичного політичного режиму порушували у своїх працях такі видатні представники української політичної думки, як М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський і, особливо, І. Франко і Б. Кістяківський. Так, *Б. Кістяківському* належить розробка цілісної концепції правової демократичної держави, де панує право, забезпечено соціальний захист особистості, активно діють органи народного представництва, здійснюється належний судовий нагляд за органами державної адміністрації.

Б. Кістяківський вважав, що має існувати такий політичний режим, де особі й державі належать свої сфери самостійної діяльності і де держава не зазіхає на такі права людини, як свобода совісті, думок, віросповідання і т. ін.

Помітним і цікавим дослідником політичних режимів був і видатний український філософ, письменник, публіцист *І. Франко*. Ставлячи права і свободи громадянина, людини вище від усього, він наголошував, що держава може обмежувати діяльність особи у всіх сферах лише до тієї межі, де інтерес індивіда починає суперечити інтересам інших індивідів. Найяскравішим виявом звільнення суспільств у XVIII ст. від абсолютизму, І. Франко вважав конституціоналізм, який є важливим кроком до демократичної держави. При цьому він зовсім не ідеалізував конституціоналізм, демократію, постійно нагадуючи, що люди є від природи нерівними. Юридична рівність, відтак, має виступати реальним підґрунтям для рівності прав людей у своїх можливостях самореалізації.

Одним з головних прав народу в демократичній державі, на думку І. Франка, є право обирати і бути обраним. Це право, зазначав він, є прямим шляхом до справжнього державного суверенітету, оскільки воно надає можливість кожному громадянину реалізувати свою індивідуальність.

Надзвичайно цікавими є роздуми стосовно повновладдя народу Б. Чечеріна, який звертав увагу на те, що вже при першому об'єднанні людей у державу народ мав право і можливість встановлювати ту чи ту форму правління, переносючи належну йому верховну владу на обраних ним осіб. Тобто об'єктивною умовою демократії філософ вважав народне представництво, наявність представницьких установ і структур, політичних партій і розвиток місцевого самоврядування. “При організованих партіях, — писав він, — є можливість розраховувати, діяти, спрямовувати розрізнені прагнення до загальної мети” [212, 978]. Щодо місцевого самоврядування, то воно, на думку Б. Чечеріна, “слугує школою для самодіяльності народу і кращим практичним приготуванням до представницького порядку” [Там само]. Він наполягав на тому, що загальна свобода бере свій початок зі свободи місцевої. Без цього народ неспроможний до “правильного конституційного життя і породжує лише деспотизм і революції” [Там само, 979].

Співвітчизник Б. Чечеріна, найвідоміший ідеолог анархізму П. Кропоткін (1842–1921) мав власні, — що витікали з його ідеологічних переконань, — погляди на демократію. Він виходив з того, що будь-коли люди намагалися влаштувати життя за власним переконанням, а одночасно виникали окремі групи людей (волхви, шамани, жерці та ін.), які намагалися зосередити владу у власних руках. Анархізм, на його думку, має витоки саме з першої течії, пов'язаної із самоврядуванням народу. П. Кропоткін писав: “Анархізм веде своє походження з творчої народної діяльності, якою напружувалися в минулому усі установи співжиття, і ще з протесту, з повстання особистості і народів проти навішної на ці установи, чужої їм сили, того протесту, в якому повсталі намагаються дати знову простір творчої народної діяльності, з тим, щоб вона могла виявитися з новою силою для напруження нових установ” [Там само, 212, 981].

І хоча, як зазначав П. Кропоткін, і анархізм, і соціалізм народилися з одного коріння, — народного протесту, — анархізм більше відповідає духовним потребам і запитам щодо організації життя, ніж соціалізм. “Через усю історію нашої цивілізації, — писав він, — проходять дві течії, дві ворожі традиції: римська і народна; імператорська і федералістська; традиція влади і традиція свободи. І тепер, напередодні великої соціальної революції, ці дві традиції знову стоять обличчям до обличчя” [Там само, 988].

Зрозуміло, що П. Кропоткін не просто ідеалізував анархію, анархізм як форму народовладдя. Справа в тому, що він вважав державу своєрідним, штучним утворенням, що мало на меті “тримати в покорі інших та примушувати їх на себе працювати”.

Ідеолог анархізму звертав увагу на те, що закони є сьогочасним, новим явищем, без якого люди жили багато мільйонів років, тобто без писаного законодавства. Дотримуючись вчення Ч. Дарвіна про взаємодопомогу у тваринному світі, він обґрунтував закон взаємної допомоги та солідарності як всезагальний біологічний закон. Такий закон, мовляв, не просто діяв на різних стадіях розвитку людини, спільноти, а й являвся невід’ємною умовою соціального прогресу.

Вважаючи, що суспільство зовсім не потребує держави з її регулюючою функцією, П. Кропоткін вів мову про бездержавне суспільство, як асоціацію вільних, об’єднаних комун і виробничих громад. Це було б суспільство, де владарює згода, що ґрунтується на засадах кращої моралі.

П. Кропоткін зовсім не заперечував соціалістичної революції, закликав до неї, але з тим, щоб після її перемоги скинути стару владу, ліквідувати державний апарат, здійснити загальну експропріацію суспільних багатств і запровадити “анархічний комунізм”. За такого комунізму мав діяти принцип “кожному за потребами”. Новий уклад мав творитися не “зверху”, не бути нав’язаним суспільству, а створитися “творчим розумом народу”. Природно, що схвально зустрівши революцію 1917 р., П. Кропоткін потім усе більше критикував її, особливо за “червоний терор”, насилля, знищення людей.

Фактично у ці самі роки дещо по-іншому на проблеми демократії дивилися мислителі, які жили й працювали в Україні. Так, російсько-український юрист, історик, соціолог і етнограф *Максим Ковалевський* (1851–1916) зростання солідарності й колективізму фактично оголосив законом суспільного розвитку. У своїх працях “Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму”, “Походження сучасної демократії” та інших за основний критерій державного устрою у суспільстві брав наростання демократичних елементів. Як еволюціоніст він вважав, що наступним і надто дієвим кроком у Росії до демократії мало бути запровадження конституційної монархії. При цьому повинні діяти політична свобода, плюралізм політичних думок, течій, поглядів, рівноправність.

По-своєму у дореволюційній Росії (1905 р.) бачили справжню свободу і демократію також представники різних політичних сил. Зо-

крема, один із засновників російського народництва, теоретик міжнародного анархізму *Михайло Бакунін* писав: “Ніяка держава, якими б демократичними не були її форми, нехай сама краща політична республіка, народна лише в сенсі брехні, відомої під іменем народного представництва, не в силах дати народу те, що йому треба, тобто вільної організації своїх власних інтересів знизу догори, без будь-якого втручання, опікунства, насилля згори, тому що будь-яка держава, навіть сама республіканська і сама демократична, навіть умовно — народна держава, задумана п. Марксом, по суті не становить нічого іншого, як управління масами зверху вниз, за рахунок інтелігентної і тому самої привілейованої меншості, нібито краще розуміючої справжні інтереси народу, ніж сам народ” [212, 968].

У середині 70-х років ХХ ст. на раді континентів активно розвернувся процес революційної боротьби за злам багатьох диктаторських режимів. А до кінця цього століття відбувся розпад СРСР та блоку соціалістичних країн насамперед у Європі. Розпочався інтенсивний перехід від авторитаризму, тоталітаризму до демократії. Припиняють діяльність антинародні політичні режими і уряди, на багатопартійних засадах у багатьох країнах проходять вибори, до влади приходять демократично обрані уряди. Деякі спеціалісти, публіцисти беруть на себе сміливість стверджувати про остаточну перемогу у світі західної ліберальної демократії (Ф. Факуяма).

Точніше буде констатувати, що у світі надто активізувався і заострівся діалог цивілізацій, у центрі якого опинилися важливіші проблеми взаємин і суперечностей, пов’язаних з ринковими відносинами, лібералізмом, демократією і, зрозуміло, демократичними системами правління. Так, загальновідомо, що ринкові відносини автоматично не спричиняють розвиток демократії, демократичних процесів, як не можна штучно зводити демократію і лібералізм. Швидше за все лібералізм варто брати до уваги як важливішу засаду соціального розвитку людини, який одночасно сприяє демократизації суспільного життя. Варто, однак, визнати, що демократизація суспільств значно більше зумовлюється рівнем свідомості народу, ніж його економічним розвитком і статусом. “Демократія, — пише К. Гаджиев, — може утвердитися й інституціоналізуватися на конкретному національному ґрунті лише в тому випадку, якщо загальноприйнятні демократичні цінності і норми стануть поведінськими установками більшості населення” [43, 143].

Проблеми демократії, демократичних процесів нині глибоко досліджуються такими зарубіжними вченими, як С. Хантінгтон, М. Дюварже, Г. О'Доннел, М. Симаї, Дж. Сарторі, Г. Гермет, Ж. Стріт, Д. Кін, Р. Мехтеєв, К. Макферсон, Д. Хелд та ін.

В Україні проблеми демократії вивчають А. Андрущенко, О. Бабкіна, М. Бессонова, С. Бондарук, В. Горбатенко, М. Головатий, А. Колодій, Ю. Кулагін, Л. Мицик, Р. Павленко, М. Пірен, П. Ситник та ін.

Фактично усі країни нині, на початку XXI ст., рухаються до демократії, однак зі своїм розумінням такої демократії, своїм шляхом, формуючи власну модель демократичного життя. Специфіку такому рухові надають багато факторів, вирішальними з-поміж яких є історія, традиції, культура, особливості економічного рівня розвитку, геополітики, взаємин з іншими країнами і світом загалом.

Концепцій сучасної демократії немало, однак основними серед них є: колективістські, плюралістичні, індивідуалістичні, елітарні, партиципаторні, ринкові.

Колективістські концепції демократії ґрунтуються на розумінні і поясненні цілісності народу (класу, нації), наявності в нього єдиної волі. Йдеться про гомогенність структури суспільства, в якому, нібито, виключається змагальність цінностей та інтересів. Тобто, зокрема, подавалася й характеризувалася соціалістична демократія, де, до того ж, виключалася, як така опозиційність і опозиція. Парадокс, однак, полягає в тому, що колективістська демократія, скажімо, у формі рад у колишньому СРСР, часто є простим прикриттям авторитетних, тоталітарних режимів.

Плюралістичні концепції демократії беруть за основу максимально повне представництво у системі політичної влади найрізноманітніших політичних сил, суспільних груп з метою отримання політико-соціальної рівноваги. Не особа чи народ, а група, вважають прихильники плюралістичних концепцій демократії, є її справжньою основою. Коли ж політична влада розподіляється між різними системними суб'єктами влади, між ними настає певна дифузія, а це, своєю чергою, є виразом плюралізму групових інтересів. Плюралізм у цьому випадку виступає яскравим виразником свободи, а також свободи виражати і захищати свої інтереси усіма суспільними соціальними групами.

Представники теорії плюралістичної демократії головним чином акцентують увагу на нерівномірному посередництві та представництві інтересів громадян тощо.

Індивідуалістичні концепції демократії (конкурентні) беруть за основу пріоритет особи, індивіда над суспільством. Звідси ствердження, що особа є первинною, вона становить основу громадянського суспільства.

Елітарна концепція демократії доводить, що політичні рішення тоді є позитивними і дієвими, коли їх приймає вузьке коло людей. Тобто демократія при цьому є зовсім не привілеєм народу, що дає можливість також називати цю концепцію концепцією представницької демократії.

Партиципаторна теорія демократії (усі види участі громадян у політичному житті) виступає як протилежність елітарній теорії демократії. Вона передбачає максимальну демократизацію суспільства шляхом активної участі більшості громадян у політичних процесах. Хоча на думку багатьох спеціалістів у галузі демократії саме останнє робить цілком реальною можливість формування тоталітарних політичних режимів.

“Ринкова теорія” демократії останнім часом була і залишається однією з найпопулярніших, оскільки ґрунтується на тому, що усі політичні сили мають і перебувають в умовах постійної конкуренції, суперництва за владу, владні повноваження. Цю теорію найвиразніше сформулював *Й. Шумпетер* у праці “Капіталізм, комунізм, демократія”, де політичний процес він, також як і у сфері економіки, пояснює, як процес конкуренції між різними групами. Політика, за його розуміння, — це ринок людей і ринок ідей, що перебувають у постійному змаганні між собою.

Як між свободою і не свободою, так люди постійно вибирають і між диктатурою і демократією, зазначав відомий політолог *К. Полтер*. При цьому, на його думку, людина робить вибір не за рахунок тих переваг, що має демократія, а саме беручи до уваги недоліки диктатури. Це ще раз підтверджує, що поняття “демократія” є досить неточним, розмитим, нечітко визначеним. Тому стають зрозумілим спроби сформулювати **поняття вертикальної демократії** (Д. Сарторі), **інтегральної технодемократії** (М. Бунге), **інформаційної демократії** (М. Рокар) та ін.

Питання для самоконтролю

1. Демократія у країнах Стародавнього світу.
2. Афіньська демократія як класичний зразок демократії.
3. Демократія у працях Демокріта, Сократа, Платона.
4. Типологія демократії за Аристотелем.

5. Демократія в уяві філософів, мислителів епохи Середньовіччя.
6. Філософія демократії в епоху Відродження.
7. Французькі просвітники про демократію.
8. Демократія у працях Ж.-Ж. Руссо і Ф. В. Ніцше.
9. Феномен “демократія” у роботах Г. Моски і В. Парето.
10. Утопічний характер демократії Р. Міхельса.
11. Історичні витoki демократичних традицій українського народу.
12. Демократичні засади козацької доби в Україні.
13. Демократія в російській політичній думці ХІ ст.
14. Розробка ідей демократії ідеологами руху декабристів.
15. Демократія очима представників української політичної думки.
16. Феномен “демократія” у працях Б. Чечеріна, П. Кропоткіна, М. Ковалевського і М. Бакуніна.
17. Основні ідеї і концепції демократії у працях філософів і політиків ХХ ст.

Теми рефератів та магістерських робіт

1. Формування та особливості функціонування демократії у країнах-полісах Стародавнього світу.
2. Розвиток теорії та практичне втілення демократії в епоху Середньовіччя.
3. Демократія як засіб політичного впорядкування держав у добу Відродження.
4. Джерела та генеза демократії в Україні.
5. Російська політична думка про формування та функціонування демократії.
6. Основні концепції демократії у працях політологів ХХ ст.

Література

1. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
2. *Алексис де Токвиль.* Демократия в Америке. — М., Прогресс, 1992.
3. *Аристотель.* Афинская полития. Государственное устройство афинян. — М., 1937. (Прилож. № 22).
4. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
5. *Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г.* и др. Основы политической элитологии : Учеб. пособие. — М.: ПРИОР, 1999.
6. *Бердяев Н. А.* О русской философии: В 2 ч. — Ч. 2. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991.

7. *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М.: Междунар. отношения, 1997.
8. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учеб. для высш. учеб. завед. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд. корпорация “Лотос”, 2000.
9. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2003.
10. *Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С.* Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. — К.: Наук. думка, 1992.
11. *Жаба С. П.* Русские мыслители о России и человеке: Антология русской общественной мысли. — Париж: УМСА-PRESS, 1954.
12. *История социологии в Западной Европе и США:* Учеб. для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов. — М.: НОРМА-ИНФРА-М., 1999.
13. *Короткий оксфордський політичний словник:* Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005.
14. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1995.
15. *Макиавелли Н.* Избр. соч. — М., 1982.
16. *Мехтиева Р.* На пути к демократии: размышления о наследии. — Баку: Serg — Оэв, 2007.
17. *Основи демократії:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодія; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищої освіти. — К.: Ай-Бі, 2002.
18. *Політологічний енциклопедичний словник:* Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К.: Генеза, 2004.
19. *Політологічний словник:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005.
20. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К.: Тандем, 1996.
21. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
22. *Толстоухов А. В.* Філософія демократії: Есе. — К.: Новий друк, 2005.
23. *Халипов В. Ф.* Энциклопедия власти. — М.: Акад. проект; Культура, 2005.

Розділ II

Поняття “демократія”: теоретико-соціального контексту і основні моделі

Вважається, що першим поняття “демократія” вжив давньогрецький історик *Фукидід* (бл. 460–400 до н. е.), пояснюючи, що *демос* — це народ, *кратос* — влада; отже, демократія — це народовладдя. Насправді, точний переклад цього терміна з грецької означає народовладдя, чим наголошується, що йдеться про суверенітет, верховенство народу стосовно органів державної влади.

Демократія (грец. *demokratia* — влада народу, від *demos* — народ і *kratos* — влада) **може і розглядається фактично в трьох основних інтерпретаціях.**

Перша інтерпретація: демократія подається і пояснюється як народовладдя. В історичному плані, як зазначалося, вважається, що демократія, як влада народу, виникла у Давній Греції (в Іонії) і спиралася на відповідні, прогресивні на той час господарські і національні відносини.

Класичною у Давній Греції вважали демократію, створену в VI ст. до н. е. Клисфеном. Вона, головним чином, спрямовувалася проти замкнутих соціальних станів (родових, рабовласницьких), угруповань та їх економічної влади. Крім того, визнавалося, що державна влада належить спільності громадян віком понад 30 років. Такі громадяни як мінімум раз на місяць не в народних зборах вирішували різноманітні державні питання.

Друга інтерпретація: демократія це те, що пов'язане і характеризується відповідним державним влаштуванням. Йдеться про визнання народом джерела влади на принципах рівності і свободи. Пізніше, й особливо у XX–XXI ст., демократію розуміють як владу більшості при дотриманні одночасно прав меншості, з одночасним верховенством закону, розподілом влади, виборністю основних органів держави, наявністю широких прав і свобод громадян. При

цьому розрізняють демократії: безпосередню і представницьку. *Безпосередня демократія* — це прийняття основних рішень щодо державних питань і проблем безпосередньо усіма громадянами на сходах, виборах, референдумах і т. ін. Якщо рішення приймаються виборними установами — радами, парламентами, сеймами тощо, — то така демократія характеризується як *представницька*.

Третя інтерпретація демократії має місце тоді, коли йдеться про колективну діяльність усіх громадян, їхні рівні права та обов'язки скажімо в партії, об'єднанні, групі тощо.

Наведені інтерпретації поняття (і сутності) “демократії” не поодинокі. Наприклад, українські дослідники *Б. Кухта* і *Л. Климанська* виділяють **чотири основних значення поняття “демократія”**:

- перше, яке вважають класичним, пов'язане з народовладдям. До такого поняття найчастіше вдаються представники влади, розуміючи його так, як головним чином воно було сформульоване філософами Греції та Риму;
- друге поняття вживається тоді, коли намагаються трактувати демократичною будь-яку організацію, структуру, установу, де нібито є рівноправні відносини між усіма її членами. Наприклад, партійна, виробнича демократії;
- третє поняття має відношення до демократії, як ідеалу суспільного устрою. Складниками такого ідеалу вважають певні суспільні цінності, як-то: свобода, рівність, братерство, права людини, народний суверенітет тощо;
- четверте поняття розглядається як соціальний та політичний рух за народовладдя, за здійснення демократичних цілей та ідеалів. У боротьбі з абсолютизмом цей рух виник у Європі як спроба забезпечити рівність усіх соціальних станів, а особливо третього стану [137, 400].

У найзагальнішому плані поняття “демократія” використовується як: а) характеристика історичних типів державно-політичного устрою; б) означення політичного процесу з відповідними методами і процедурами, що забезпечують участь народу в управлінні державою, всіма суспільними справами; стосовно організації та діяльності окремих політичних і соціальних структур у різних сферах суспільного життя.

Термін “демократія” саме як соціальне явище можна пояснювати кількома основними значенням, що мають пряме відношення до її практичного функціонування (реалізації):

- демократія, як влада народу, “правління народу, обране народом і для народу” (А. Лінкольн);
- демократія, як форма устрою будь-якої організації, де існують рівноправні можливості щодо участі в організації й управлінні діяльності такої організації;
- демократія, як ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на таких цінностях, як свобода, рівність, справедливість, права людини, народний суверенітет;
- демократія, як суспільно-політичний рух, народовладдя, здійснення демократичних цінностей та ідеалів.

В іншій інтерпретації, як соціальне явище, “демократію” можна пояснювати і в таких її значеннях:

- влада народу. Тобто це форма політичного, державного устрою, відповідно до якого народ визнається основним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади на основі принципів свободи, рівності та запровадження відповідних процедур, правових гарантій їх реалізації у всіх сферах життя суспільства;
- конкретно-історичне втілення і реалізація ідей рівності та справедливості у процедурах прийняття рішень відповідно до волі більшості, з одночасним правом меншості на протистояння більшості;
- заперечення монополії будь-чого, будь-якої групи, частини соціуму на точку зору, дію і т. ін.

Сучасна політологічна література містить немало й інших визначень поняття “демократія”. Так, автори ґрунтовної праці “Основи демократії” дають таке початкове визначення цього поняття: “Демократія — це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування)” [136, 26].

Розуміння демократії може бути і як нормативного феномену, і як емпіричного явища.

Нормативне розуміння демократії має місце, коли йдеться про участь громадян в управлінні державними справами, хоча демократія, в ідеалі, ніколи не була владою народу. Максимально, вона була владою більшості над меншістю, а частіше — добре організованою і здійснюваною владою меншості.

Емпіричне розуміння демократії мають тоді, коли досліджують демократію без будь-якої ідеалізації, тобто такою, якою вона є насправді, незалежно від цінностей, проголошених державою.

Відтак демократія є одночасно і результатом абстрактних роздумів і бажань, і відображенням реально існуючих у суспільстві соціальних, політичних процесів.

Розпочинаючи розгляд феномену “демократія”, мабуть усі фахівці звертаються до висловлювань, думок і точок зору Платона, Аристотеля та інших філософів Стародавнього світу. Однак і вони, а точніше, найперше **вони не розглядали демократію у якомусь статичному, односторонньому визначенні, як певний ідеальний рецепт.** Тут треба брати до уваги кілька складових.

Перша складова. Філософи давнини розрізняли форми правління у великій залежності від того, хто править — одна людина, небагато людей чи весь народ. Звідси і три основних стани (форми) правління: монархія, аристократія і демократія.

Друга складова. Політичну форму правління Платон, Аристотель та їхні сучасники завжди розглядали як динаміку, змінність залежно від конкретного суспільно-політичного розвитку суспільства. Оскільки така форма правління є рухливою, подвижною, то і демократія не може не мінятися. Тож демократією можна вважати і таку модель політичної системи, де помітною є саме участь народу в управлінні усіма соціальними справами: це ситуація, коли народ визнається вищим джерелом влади; існує виборність усіх основних інститутів держави та їх періодична звітність перед народом за свою діяльність; рівність виборчого права усіх громадян; підпорядкування меншості більшості в ситуації прийняття рішень.

Демократія будь-де існує у двох основних формах: пряма і представницька.

Пряма (безпосередня) демократія має місце тоді, коли забезпечена найповніша участь громадян певної держави в управлінні державними справами. До реального вияву прямої демократії відносять, зокрема, референдуми, всенародні голосування при прийнятті окремих законодавчих, нормативних актів, плебісцити — як форма опитування населення для вирішення питань регіонального, територіального масштабу.

Представницька демократія є ядром теорій демократії, що ґрунтуються на ліберальних, плюралістичних та інших теоріях. Вважають, що представницька демократія має ті переваги, що унеможлиблює, або зменшує необхідність встановлення тоталітарних режимів. У такій формі демократія досить поширена в Європі, де панує лібералізм. Водночас представницька демократія надає можливості для перекру-

чування волі та інтересів народу, створює умови для монополізму на істину. Представництво є також джерелом відчуження мас від влади, оскільки передавання повноважень позбавляє багатьох людей безпосередньо впливати на вирішення багатьох питань загальносуспільного значення. І все ж саме представницька демократія набула великого поширення.

З демократією, як цілісною соціально-політичною сентенцією, надто тісно поєднується суверенітет.

Суверенітет (від франц. *souverainete* — верховенство, найвища влада) — незалежність суб'єкта, організації, що полягає у праві самостійно розв'язувати свої внутрішні справи без втручання в них будь-якої особи, установи.

Стосовно демократії важливо мати на увазі, що таке суверенітет народний, національний і державний.

Суверенітет народний — це повновладдя народу. Воно ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом влади у цій державі та на реальному, а не теоретичному володінні народом політичними та соціально-економічними засобами для участі в управлінні справами суспільства.

По суті суверенітет народний є природним правом народу, самих людей сповна розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний лад, устрій, який відповідає його волі. Відтак влада народу не може ніким бути обмеженою, якщо народ сам добровільно не йде на обмеження. Таке обмеження може мати місце шляхом вступу у відносини з іншими народами, створення різноманітних міжнародних організацій і об'єднань. Врешті воля народу і є тим справжнім базисом, на якому ґрунтується правова, демократична держава.

Суверенітет національний нерідко плутають із суверенітетом народним, однак це суверенітет іншого виду. Йдеться про повновладдя окремої нації, її політику і волю.

Часто, коли говорять про владу народу, вживають термін **народна демократія**. Така демократія, на думку *А. Толстоухова*, **ґрунтується на наступних суверенних підходах і принципах** [203, 146–159]:

- принципи суверенної демократії. Це ситуація, за якої неможливо “імпортувати політичні стандарти” й зловживати “світовим ринком” демократичних процедур;
- принципи федералізму (самоуправління та самоврядності). У цьому випадку народ керує сам через механізм здійснення влади, які на конституційному рівні називають державою;

- принцип відповідальності перед народом;
- принцип інформаційної відкритості та прозорості і передбачуваності дій влади;
- принцип рівних можливостей. Йдеться про три основних гілки влади та наявність системи стримань і противаг з метою запобігання узурпації влади будь-якою її гілкою, політичною силою чи політиком;
- принцип забезпечення прав меншості. Йдеться не про звичайне представництво меншості в парламенті, як опозиційної сили, а про реальну діяльність і можливість меншості колись стати більшістю. Це також умова задля того, щоб у країні не запанувала “тиранія більшості”;
- принцип змінності влади та посадових осіб;
- принцип політичного плюралізму. Це зовсім не означає можливість будь-якої політичної сили мати владу, але заперечується узурпація влади такою силою, коли зникає політичне багатоманіття;
- принцип забезпечення прав і свобод людини;
- принцип гуманізму. Мається на увазі, що за справді демократичного народовладдя будь-яке насильство над людиною неможливе і не припустиме, а основним засобом політичного протистояння і боротьби є переконання;
- принцип верховенства права. Усі рівні перед законом і суворо дотримуються закону.

В ідеалі усі ці принципи мають сприяти функціонуванню справжньої демократії, існуванню демократичних режимів.

Поняття “народна демократія” не можна усвідомити більш-менш чітко без розуміння сутності (головним чином розбіжностей) **між поняттями “народ”, “маси”, “натовп”.** *О. М. Вергун* справедливо вважає, що від розрізнення вказаних понять залежить вирішення питання, хто ж насправді є суб’єктом, а хто об’єктом влади [164, 14].

Під терміном “народ” розуміють: а) усіх людей будь-якої країни; б) трудящих, які створюють матеріальні та духовні цінності; в) соціальну цілісність, що характеризується певною загальною історичною долею, історичною пам’яттю, загальною вірою, єдиною ідеєю та загальною історичною перспективою. Відтак **“народ” — це: а) населення країни, держави; б) поєднана однаковим походженням і мовою культурно-історична спільність людей** [189, 193]. Російський політолог *В. Ф. Халінов* до викладених двох характеристик поняття

тя “народ” додає і третю: у демократично влаштованій державі — це суб’єкт влади і одночасно її об’єкт [210, 226].

Маса також надто розмите поняття. Філософські словники пояснюють “масу” як: а) множину, велику кількість будь-чого; б) велику популяцію, що розглядається загалом; в) аморфна сукупність людей з мінімальним рівнем групової інтеграції та організації [189, 169]. У соціальному відношенні стосовно великої сукупності людей саме третя складова у наведеному визначенні має найістотніше значення.

Маса, згідно з *Х. Ортегою-і-Гасетом*, — це необмежена кількість людей без особливої гідності. Маси мають загальні риси: смаки, інтереси, стиль життя тощо [164, 15]. На тому, що маса є саме соціальною спільнотою, що виникає значною мірою ситуативно, наголошує і *Б. А. Грушин*. Він зауважує, що вона є вірогідною за своєю природою, гетерогенною за реальним складом і статистичною за формою виразу [*Там само*].

З поняттям **маса** тісно й безпосередньо пов’язане поняття **масова свідомість**. Власне, масова свідомість — це основний, найважливіший атрибут маси — значної частини людей, що здебільшого належать до різних соціальних груп. Вона відрізняється від інших форм громадської свідомості — класових, етнічних, національних тощо — значно більшою нестійкістю, змінністю характеристик. Наочним і яскравим прикладом масової свідомості є релігійна свідомість.

Ще одне поняття, що близьке до поняття “маса” — **натовп**. Воно вже деякою мірою кількісне і видиме. Найглибше дослідив проблему натовпу *Г. Лебон*. Його цікавили проблеми психологічних взаємин людей у натовпі, відносини між масами і вождями, змінність поведінки людей у натовпі. Свою інтерпретацію натовпу, його особливості дав *З. Фрейд* у праці “Психологія натовпу і аналіз Я”.

Г. Лебон ділив натовп на “різномірний” (парламентські збори тощо) та однорідний (касти, секти, класи).

Загалом учені виокремлюють чотири основних види натовпу: 1) okazіональний (пов’язаний з якоюсь конкретною подією); 2) конвенціональний; 3) експресивний; 4) діючий (агресивний, панічний, користолюбивий, повстанський та ін.).

З трьох понять: “народ”, “маси”, “натовп” мабуть найдинамічнішим і змінним є все ж “маси”. Вони можуть виникати, як соціальне явище, випадково, але можуть утворюватися і в результаті певних організаційних зусиль (заздалегідь сплановані дії). Скажімо проведення пікетів, страйків, мітингів, демонстрацій тощо, зазвичай, спеціально

готується. Маса часто пасивні, — якщо є простим натовпом, — але можуть бути і добре організованими, і дієвими. Тобто маси — явище надто мінливе і часто абсолютно не прогнозоване.

Відтак, про наявність такої **демократії народної** йдеться у тих випадках, коли народ не лише визнається, а й реально є джерелом державної влади. Як зауважував американський президент А. Лінкольн, демократія — це “правління народу, вибране народом і для народу”. Тобто демократія народна — це механізм і можливість реальної здатності більшості соціуму (народу) здійснити свою волю за допомогою держави або безпосередньо (через референдуми, опитування та ін.) впливати на всі сторони життя суспільства — політичну, економічну, духовну тощо. Основою демократії народної є рівність прав різних форм власності (державної, колективної, приватної) і збалансованість прав, обов’язків, відповідальності особи, колективу, держави.

Починаючи з XVIII ст. стосовно демократії взагалі, все більше йшлося про розширення прав голосу громадян, народу, оскільки загальне виборче право розумілося не інакше як природне право рівності всіх людей, яке заповідала традиція суспільного договору.

На початку XX ст. загальне виборче право фактично здобуло перемогу в країнах Заходу. Вчені, політики звернулися тоді до проблем демократичної розбудови нації, національних держав. Активно розпочали цей процес колишні колонії, що намагалися здобути незалежність. Основні принципи національної незалежності було розроблено (сформульовано) на основі певних демократичних засад. Це є не що інше, як реалізація права на колективне самовизначення. Тобто це була певна перемога демократії народної.

Демократія народна (за А. Толстоуховим) заснована на суверенних підходах і принципах. Серед таких принципів виокремлюють принцип суверенності (неможливість “імпортувати політичні стандарти” й зловживати “світовим ринком” демократичних процедур).

Демократія народна — це “правління народу народом в інтересах самого народу” (Т. Джефферсон); принцип федералізму (самоуправління та самоврядності); принцип відповідальності перед народом (влада контролюється тими, хто її делегував); принцип інформаційної відкритості та прозорості і передбачуваності дій влади (без нав’язування суспільству будь-якої окремо взятої ідеології); принцип рівних можливостей (без проголошення і дотримання майнової рівності); принцип розподілу влад (три основних гілки влади із відповідною системою противаг); принцип забезпечення прав меншості (з га-

рантованими правами опозиції: “Воля більшості — це воля більшості, а не “воля народу”) (Й. Шумпетер); принцип змінності влади та посадових осіб; принцип політичного плюралізму (заборона будь-якої політичної сили — це придушення демократії, обмеження виборчих прав і т. ін.); принцип забезпечення прав і свобод людини (визначальним для людського соціуму є права людини); принцип гуманізму (заборона й унеможливлення будь-якого насильства над людиною); принцип верховенства права (усі рівні перед законом, але для життя закон обов’язковий для всіх).

Наведені принципи у їх цілісності створюють демократію народу, роблять її системою, що дає змогу народу максимально демократично (у своїх інтересах) влаштувати власне життя.

Демократія народна ґрунтується на тому, що за будь-яких обставин люди мають здатність до самоврядування, або ж їх можна навчити цьому (хоча є і діаметральна протилежна точка зору).

Правління народу фактично означає правління простої більшості, але, як зауважує Ж.-Ж. Руссо, інтерес більшості може бути лише інтересом великої групи, а не інтересом абсолютно всіх. Класично формою прямої, або плєбісцитної демократії є демократія народних зборів. Усі громадяни, які мають право голосу, вирішують безпосередньо на зборах політичні, соціальні, ділові та інші питання. Вважають, що така форма демократії народної можлива в окремих вельми обмежених територіальних одиницях і за обмеженої кількості громадян, які мають право голосу. Відома вона ще з давньогрецьких міст-полісів, а в наш час збереглася лише у вигляді міських зборів (у штаті Нова Англія — США, двох німецькомовних напівкантонах Швейцарії).

У сучасному вжитку демократія народна — це всенародна держава, або верховна влада народу, представницька держава, а також і держава прямої участі і навіть (хоча це вважається й не зовсім правильно) республіканська чи конституційна форма правління.

У давнину політичні системи класифікували за владою одного (монархія); владою кількох (аристократія); владою багатьох (демократія). Демократія народна належить до третьої моделі.

Домінуючими рисами демократії народної є: а) суверенність; б) об’єднувальний характер. Суверенність — це максимальне врахування інтегрованої думки, інтересів, запитів і потреб громадян у процесі організації життя суспільства загалом і кожного громадянина зокрема. Об’єднувальний характер — це складний феномен, що потребує, з одного боку, не позбавити соціум множинності й плюралізму щодо думок,

інтересів, запитів, ціннісних орієнтацій, а з іншого — спрямувати соціум на спільну, багатогранну діяльність на угоду інтересам усього суспільства. Йдеться також про досягнення збалансованості інтересів громадян (однак досягти абсолютної їхньої єдності і спрямованості неможливо) та про збалансованість усіх об'єктів державотворчого процесу.

Оскільки майбутнє будь-якого суспільства завжди важливіше минулого, за великої шани і поцінування останнього, то демократія взагалі, демократія народна — це істотний вектор у майбутнє. Волю, тобто можливість реально визначити характер свого національного життя, вирішувати як внутрішні питання (мова, писемність, традиції, культура та ін.), так і питання, що торкаються стосунків з іншими націями, народностями, що включає можливість політичного самовизначення (утворення автономної одиниці або нової самостійної держави, входить до складу іншої держави і т. ін.).

Національний суверенітет дає можливість окремій нації створювати власну національну державу. Йдеться про так звану **титульну націю**, представники якої є найчисельнішими серед інших націй, національних меншин, мають найдавнішу історію, культуру, традиції з поміж інших, що мешкають на цій території.

Суверенітет державний — це одна з найважливіших політико-юридичних властивостей державної влади, яка виражається у верховенстві, самостійності, повноті, єдності та неподільності державної влади всередині країни, а також у незалежності та рівноправності держави у зовнішніх відносинах.

Сам собою суверенітет з'являється одночасно з появою держави і тому він є як умовою її існування, так і необхідною політичною та юридичною ознакою держави.

Демократія має також багато різноманітних синонімів, що певною мірою утруднює її розуміння. Так, у царській Росії (до 1917 р.) синонімами демократії були: народне правління; народодержавність; мируправство тощо. Ці та інші синоніми демократії були протилежними таким поняттям, як “самодержавність”, “єдинодержавність”, “аристократія” та ін.

У XX — на початку XXI ст. стали з'являтися раніше не існуючі поняття демократії. Так, в умовах потужного розвитку електронних комунікацій, інформаційних електронних технологій, з подачі американських соціологів, політологів з'явився термін “електронна демократія”, пов'язаний з електронними засобами інформації.

Завершуючи розгляд основних теоретично-концептуальних підходів до визначення поняття “демократія”, розглянемо найголовніші його аспекти.

Перше. Демократичність (рівень демократії) завжди є важливим критерієм зрілості будь-якого суспільства. Тобто демократію цілком справедливо називати органічною і виразною ознакою цивілізованості суспільства.

Друге. Демократія завжди розглядається і пояснюється як обов’язкова передумова, засада формування стабільної політичної системи суспільства, хоча в ідеалі така взаємозалежність не завжди має місце. Справа в тому, що можна формально мати правове закріплення у суспільстві основних принципів демократії, прав і свобод громадян, однак суспільство реально може бути недемократичним, оскільки в цьому випадку вирішальне значення має реальна взаємодія держави з громадським суспільством — партіями, профспілками, громадськими об’єднаннями, групами тиску і групами інтересів, опозицією і т. ін. Фактично така ситуація склалася за роки незалежності і в Україні, коли маємо юридичне закріплення багатьох політичних інститутів та елементів громадянського суспільства і, одночасно, — відсутній діалог держави і громадянського суспільства, що є важливою ознакою справжньої демократії.

Третє. Концептуально стосовно демократії виокремилися нормативний і емпірично-описовий підходи.

Перший (нормативний) підхід пов’язаний з аналізом, обґрунтуванням, поясненням сутнісного характеру демократії як цілісного духовно-політичного, соціального явища (“в ідеалі”). Тут беруться за основу аргументи стосовно того, що демократія, мовляв, є природним потягом, очікуванням кожної людини, її бажанням долучитися до державних, суспільних справ.

Другий емпірично-описовий підхід до демократії за філософською методологією є позитивістським. Його прибічники виходять з того, що усі відомі нам види демократії, які виникли давно, існують і нині, однак до демократичного ідеалу ми навряд чи наблизилися і, мабуть, ніколи не наблизимся.

Йдеться, таким чином, зовсім не проти протистояння чи неспівставності нормативного і описового підходів до розуміння сутності демократії, а про те, що вони взаємопов’язані, взаємозалежні.

Четверте. Значна кількість спеціалістів різних галузей знань сходяться на тому, що реальне функціонування демократії пов’язане

головним чином з міжпартійною боротьбою за владу, з виборчими кампаніями. Це — досить звужене розуміння демократії. По суті **демократія, на думку Д. Дьюї, — це спосіб життя соціального й індивідуального**. Звідси стає зрозумілим і те, що **демократія не є своєрідним безконфліктним суспільством**. Навпаки, справжня демократія — це протиставлення, зіткнення інтересів різних політичних сил, і, одночасно, пошук консенсусу в таких інтересах.

П'яте. Класифікувати моделі демократії надто складно, оскільки більш-менш єдиних, ustalених критеріїв практично не існує. Так, *С. Хантінгтон* пропонував використовувати для такої класифікації історико-культурний підхід, в основі якого історичні витоки, генеза демократії, її духовно-культурні особливості. Своєю чергою *О. Арін*, навпаки, за основу класифікації демократій брав соціально-економічні ознаки і характеристики.

Скоріше за все можна погодитися з пропозицією українського філософа *Анатолія Толстоухова* щодо **виокремлення десяти основних демократичних і недемократичних формаці**, а саме [203, 127–130]:

- японська модель. Основу цієї моделі становить підпорядкування приватних, у тому числі й соціально-економічних інтересів, загальним. Така модель демократії називається колективістською, хоча спирається на ринок і відповідне державне регулювання економічних відносин. Водночас домінування історичних, кращих зразків японської культури у таких відносинах має відчутне і помітне значення;
- модель демократії країн Південної та Східної Азії (“Азійські дракони”). Це моделі Гонконгу, Південної Кореї, Тайваню та інших країн, де існує специфічна демократія так званого азійського зразка. Їх основу становлять давньоісторичні буддійська етика і конфуціанство. У країнах з цією моделлю демократії, однак, існує досить помітне соціальне розшарування, високий рівень злочинності тощо;
- моделі демократії країн арабського Сходу. Зазвичай у таких країнах помітним є зосередження влади і власності в руках династій, а самі собою громадські, демократичні інститути більш-менш помітної ролі не відіграють. Значущим є авторитет мусульманської релігії. Хоча загальний рівень життя людей тут досить високий, однак соціальне розшарування також помітне;
- модель демократії африканських країн. У таких країнах домінує економіка феодально-воєнного типу, аграрно-сировинна. Поля-

ризація між багатими і бідними тут надто велика і виразна. Таку “демократію” іноді ще називають кланово-племінною;

- моделі демократії латиноамериканських країн. У цих країнах економіка переважно сільськогосподарського характеру, високим є рівень соціального розшарування, процвітає криміналітет, а форми державного правління головним чином — диктаторські;
- демократія США. Оскільки її часто подають і цитують, як “зразкову”, то у світі багато країн намагаються, або ж хоча б стверджують, що вони таку демократію наслідують. Тут функціонує “класична” ринкова економіка, досить помітною є роль і значення в економічному і політичному житті держави. Самі американці надто пишаться своєю демократією і багато з них справді вірять у те, що інші країни неодмінно мають обирати її, як зразок для свого розвитку;
- Канадська модель демократії. Хоча багато в чому, починаючи з класичної моделі ринкової економіки, і подібна на американську демократію, однак, дещо відмінна від неї. Дається взнаки досить високий рівень безробіття, наявність достатньо гострих міжнародних проблем (Квебек). Помітними є імміграційні та міграційні (до США) питання;
- моделі демократій європейських країн. Таких моделей існує кілька, бо різні країни цього регіону в багатьох аспектах є досить неподібними. Тому вирізняють моделі: соціал-демократичні (особливо країни скандинавського регіону); соціально-ринкові моделі країн старого світу (Італія, Франція, Німеччина та ін.); реформаційні моделі демократії (Румунія, Болгарія, Югославія та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Поняття “демократія”: особливості визначення та обґрунтування.
2. Основні значення поняття “демократія” у працях українських політологів.
3. Демократія як влада народу.
4. Демократія як нормативний феномен і емпіричне явище.
5. Пряма і представницька демократія: порівняльний аналіз.
6. Суверенітет як важливий вияв демократії.
7. Особливості народної демократії.

8. Національний і державний суверенітет.
9. Нормативний і емпірично-описовий підходи до демократії.
10. Основні моделі демократії.

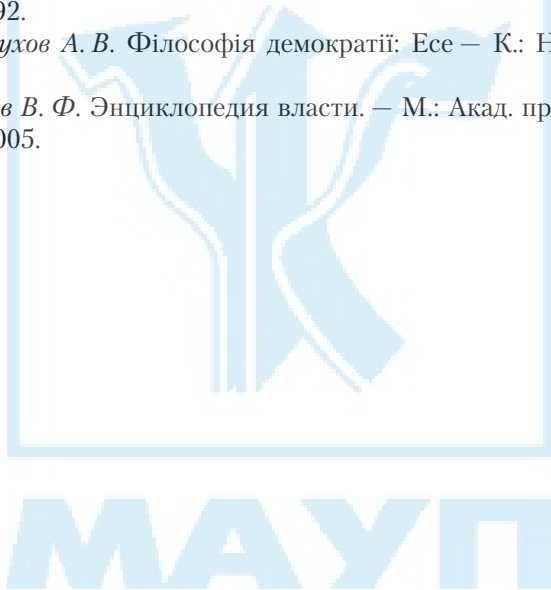
Теми рефератів та магістерських робіт

1. Демократія як найважливіша засада розбудови прогресивних, соціально стабільних суспільств.
2. Історичні витоки та генеза демократії.
3. Особливості та моделі демократії.
4. Народна демократія у сучасному стані та виявах.
5. Демократія: моделі та практичне втілення у ХХІ ст.

Література

1. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
2. *Аристотель.* Афинская полития. Государственное устройство афинян. — М., 1937. (Приложение № 22).
3. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
4. *Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г.* и др. Основы политической элитологии: Учеб. пособие. — М.: ПРИОР, 1999.
5. *Бердяев Н. А.* О русской философии: В 2 ч. — Ч. 2. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991.
6. *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М.: Междунар. отношения, 1997.
7. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учеб. для высш. учеб. завед. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд. корпорация “Лотос”, 2000.
8. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2003.
9. *Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С.* Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. — К.: Наук. думка, 1992.
10. *История социологии в Западной Европе и США: Учеб. для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов.* — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
11. *Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана.* — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005.
12. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1995.
13. *Макиавелли Н.* Избр. соч. — М., 1982.

14. *Основи демократії*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодія / М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищої освіти. — К.: Ай-Бі, 2002.
15. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Генеза, 2004.
16. *Політологічний словник*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005.
17. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. — К.: Тандем, 1996.
18. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
19. *Толстоухов А. В.* Філософія демократії: Есе — К.: Новий друк, 2005.
20. *Халітов В. Ф.* Энциклопедия власти. — М.: Акад. проект; Культура, 2005.

Розділ III

Основні соціальні цінності та зміст демократії

Якщо розуміти під цінностями найперше загальні ідеї, за допомогою яких є можливість відповідати на запитання “Що таке добро, а що таке зло?” та формувати на їх основі власну поведінку, діяльність великого людського загалу, то слід і в демократії шукати те, що її започатковує, обґрунтовує і забезпечує.

Із демократією нерозривно пов’язані такі соціальні явища, як **рівність, свобода, свобода слова, громадянські свободи, гласність, громадська думка, національний ідеал, політична культура** та ін.

Рівність

Рівність загалом трактується у двох значеннях. Перше — базове значення: люди постають як рівні істоти (расова, етнічна, гендерна рівність). Вважається, що у такому значенні цей термін є логічною складовою лібералізму. Друге значення називають розподільчим. Згідно з ним узаконюється більш-менш рівний розподіл економічних благ, соціальних можливостей та політичної влади між людьми (соціалістична рівність, яка себе не виправдала). У цьому значенні термін “рівність” найчастіше вживається в егалітарних лівих ідеологіях [218, 330].

Деякі політологи, зокрема *В. Халінов*, рівність пояснюють так: “а) це повна подібність (за розмірами, якістю, позитивними характеристиками тощо); б) однаковий стан людей у суспільстві за рівних політичних і громадських прав” [210, 323].

Зауважимо, що рівність — це і є рівноправність людей, громадян. Тобто демократія не просто формально зрівнює людей, а й потребує їхнього особистого усвідомлення такої рівності. Це означає, що не може по-справжньому існувати демократія, якщо вона не спирається на високий рівень свідомості, культури людей, їхню громадянську активність і відповідальність. Якщо вільний громадянин свідомо

і чесно слугує товариству, громадянству, державі — він слугує і демократії.

Рівність, звичайно, розглядають у двох вимірах: рівність політична і рівність соціальна.

Рівність політична — це власне рівний розподіл влади, що передбачає і забезпечує можливість для кожного громадянина формувати політичні організації і брати участь у їхній діяльності; свободу вираження власної думки; право голосу; право обирати й бути обраним в органах державної влади; право політичних лідерів на відкриту політичну конкуренцію, використання альтернативних джерел інформації; вільні і чесні вибори; наявність урядових інститутів, що залежать від голосів виборців тощо [158, 235].

Рівність соціальна — один з основних принципів і ідеалів справедливого суспільного влаштування, яка створює необхідні умови для формування і розвитку різних форм власності; забезпечує право на працю і гідну винагороду за неї; викорінення споживацтва, незаконних прибутків і привілей; закріплює справжні рівноправні стосунки між громадянами. За рівності соціальної громадяни мають право вільно висловлювати й обстоювати свої інтереси. Виключається диктатура будь-якого класу, партії, об'єднання, групи, створюються максимально рівні умови (особливо для молоді) стартових можливостей громадян. Стан соціальної рівності характеризує цивілізаційний рівень розвитку суспільства, його гуманістичну спрямованість, коли на перше місце як пріоритет ставиться людина (особистість).

Свобода

Свобода взагалі — це спроможність (можливість) людини діяти відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності. Слід зауважити, що це не є зовсім наукове визначення поняття “свобода”.

У загальнофілософському визначенні “свобода” — це: а) можливість вияву суб'єктом своєї волі; б) незалежність, відсутність будь-яких незручностей або обмежень або для влади, владних структур, або для членів суспільства; в) взагалі відсутність обмежень; г) стан того, хто не знаходиться в неволі [210, 341].

Український політолог *Ю. Шведа* наголошує на тому, що свобода, мовляв, — це ключове програмне положення ідеології лівих політичних сил [218, 338]. У такому твердженні також є вагомий сенс.

Для глибокого розуміння сутності поняття “свобода”, потрібно, звернутися до історичного аспекту його пояснення.

Одним із перших поняття “свобода” обґрунтував і пояснив Платон (“Держава”). У політичному сенсі він розумів свободу як мету демократій, що означає більш-менш цілковиту відсутність контролю за діяльністю індивідів чи народу. Він вважав, що надмірна свобода призводить не інакше як до правління демагогів, які, здобуваючи абсолютну владу над громадянами, стають тиранами.

Аналогічно розглядав свободу і *Т. Гоббс*, хоча, вітаючи свободу, нагадував, що людям потрібен елементарний порядок і дисципліна, відповідальність за власне життя та суспільні відносини. Заради такого порядку, зазначав він, люди мають відмовитися від своєї природної свободи, розуміючи й усвідомлюючи, що використання кожною людиною власної свободи може суперечити, заважати використанню іншими їхньої свободи. З моменту встановлення влади, писав *Т. Гоббс*, свобода означає не що інше, як “мовчання закону”. І нині його бачення сутності свободи, як “невтручання”, майже сповна відповідає її розумінню у консервативній традиції, хоча часто критики Гоббса розцінюють таке розуміння свободи, як “негативну свободу”. Позитивні ж концепції свободи зближують її з позитивним самоврядуванням, самокеруванням.

Майже так, як і *Т. Гоббс*, розумів “свободу” *Ж.-Ж. Руссо*. Він доводив, якщо люди самі встановлюють собі певні закони для організації життя, то мають підкорятися так званій загальній волі.

Пізніше — в XIX–XX ст. — теоретичне обґрунтування поняття “свобода” набуло певних особливостей. Так, **лібератористи** пояснюють свободу, як феномен, засіб захисту усіх людей та їхньої власності від будь-яких втручань і порушень. Ця концепція є близькою до лібералістичної.

Марксистська концепція свободи взагалі ґрунтувалася на постулаті, що за умов капіталізму усі люди, особливо виробники, некапіталісти, є невольними, що справжню свободу вони можуть отримати лише в разі перемоги над великим капіталом. По-справжньому свободу *К. Маркс* бачив там і тоді, коли створено механізми дієвого суспільного контролю над виробництвом. Виходячи головним чином із гегелівської трактовки “свободи”, марксизм стверджує, що це “усвідомлена необхідність”.

Нині в політичній теорії вважається, що основу свободи становлять економічна (і не тільки) конкуренція, ринок, а в соціально-ду-

ховному, культурному відношенні — автономність індивіда, його право і обов'язок покладатися на самого себе, на власну самостійність. Щодо психологічного аспекту, то під свободою розуміють незалежність і принципову можливість вільного вибору людиною свого життєвого шляху, її бажання жити на власний розсуд, за власною волею. Свобода волі — це невід'ємна можливість морального вибору, гідного людини.

Окремо можна говорити про свободу політичну і свободу в юридичному розумінні.

Свобода політична — це сукупність правових норм, в яких закріплюється і відображується становище людини, будь-якого політичного суб'єкта в державі. Такі свободи закріплюються, звичайно, в конституціях окремих держав. У Загальній декларації прав людини до таких свобод передусім належать: свобода слова, друку, отримання інформації, свобода організації політичних партій і асоціацій, свобода політичних виступів — мітингів, демонстрацій, страйків і т. ін. Тобто у політичному відношенні свободу розуміють як те, що індивід, група, організація, держава не зобов'язані дотримуватися якоїсь визначеної, однозначної поведінки, їх не примушують до цього діяти засобами саме політичного тиску.

Свобода в юридичному розумінні означає, що людина не зазнає примусового затримання, арешту, не виконує дій, нав'язаних супроти її власної волі чи бажань.

У політичному сенсі найпоширенішим і найближчим до поняття “свобода” є поняття “свобода слова”.

Свобода слова

Свобода слова — це можливість вільно, безперешкодно виражати свої думки та ідеї, а надто без страху покарання за це.

В ідеалі у жодній державі свободи слова знайти важко, оскільки є обмеження, наприклад, пов'язані з регулюванням, як підбурювань, закликів до бунтів, поширенням брехливих ганебних чуток, наклепів, пасквілів, блюзнірством, виявами расової ненависті, змовами тощо.

Ліберальна традиція загалом обстоювала ту свободу слова, яка не порушує прав інших людей і не призводить до шкоди, яку можна передбачити і якої можна уникнути.

Громадянські свободи

Громадянські свободи — це свободи, які захищаються або мають захищатися законом. До основних ознак такої свободи належать свобода слова, рухів та об'єднань. Свободи становлять важливий різновид прав людини, хоча питання про те, чи є вони більш або менш важливими, ніж інші подібні права, доволі спірне. Зазвичай захист основних громадянських свобод пов'язують із сучасним лібералізмом.

Гласність

Гласність як поняття соціального стану суспільства увійшло у вжиток наприкінці ХХ ст., для визначення одного з напрямів політичного курсу, проголошеного в колишньому СРСР М. Горбачовим (політика “гласності”). У такий спосіб характеризувалося суспільство, в якому мало місце відкрите обговорення найважливіших, кардинальних соціальних і політичних питань. Хоча й тоді існували так звані “закриті” теми і питання, що не піддавалися загальним обговоренням і дискусіям: для них існували певні санкції і навіть цензура. Отже, гласність здійснювана у такий спосіб, не може бути тотожною свободі слова [153, 144].

Громадська думка

Громадська думка — це: 1) один із виявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; 2) історично зумовлений і змінний стан громадянської свідомості великих груп людей (Е. Вятр); 3) сукупна, надособистісна позиція, точка зору певної структурно означеної спільноти людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій. Громадська думка — явище умовне, оскільки об'єктивно вона не є сумою точок зору відповідної кількості людей.

Люди по-різному розуміють сутність певних політичних явищ, подій,кладають у них своє бачення, відповідно їх ідентифікуючи.

Глибокий аналіз феномену громадська думка здійснили А. Л. Лоуелл (“Громадська думка і народний уряд”), У. Липман (“Громадська думка”) та ін. Так, А. Л. Лоуелл вважав, що громадська думка є базисною структурою поглядів, загалом прийнятою і сприйнятою певною спільнотою, доводив, що у суспільстві, де існують принципові розбіжності думок, не може бути ні громадської думки, ні народного уряду.

У. Ліпман зазначав, що громадська думка є комплексом стереотипів, у межах яких і керуючись якими, люди діють в окремих групах. Громадська думка виконує експресивну, контрольну, консультативну, директивну функції, може бути моністичною чи плюралістичною, прогресивною і консервативною. Прогресивна громадська думка пов'язана з позитивними змінами в суспільстві. Консерватизм громадської думки з огляду на важливі суспільно-політичні процеси в країні та поза її межами зумовлений тим, що громадяни пов'язують ці процеси безпосередньо із задоволенням або незадоволенням власних інтересів, потреб, сподівань.

Інститут громадської думки є постійним фактором моделювання, організації діяльності всіх елементів і структур політичної системи суспільств, соціальних інститутів, органів влади тощо.

Громадська думка має велике значення для процесу підготовки і прийняття загальнодержавних рішень, законодавчих, нормативних актів, урядових рішень, сприяє демократизації суспільного життя, ширшому залученню громадян до суспільно-політичної діяльності. Така думка містить і певні суперечності, якщо її формують штучно, “роблять” на замовлення, на догоду конкретній політичній силі. Вона відображає певний моральний стан суспільства, рівень його демократичності.

У яскраво виражених національних державах, — а такими є більшість держав світу, — потужним засобом формування демократичних суспільних основ стають національні ідеали.

Національний ідеал (пізньолат. *idealis* — ідеальний, або *idia* — ідея) — це: 1) сукупність уявлень представників певної нації про найдосконалішу модель свого національно-державного устрою, який найповніше відповідав би його менталітету, традиціям, архетипам культури; 2) уявлення про найвищу національну досконалість, що як взірець, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності конкретного представника певного етносу (нації).

Основною засадою формування національного ідеалу є усвідомлення суб'єктом діяльності (окремим представником конкретної нації чи певним етносом) своїх національних потреб, недовершеності наявної дійсності в цьому контексті й відповідно необхідності її реального перетворення, змін.

Національний ідеал постає певною єдністю об'єктивного й суб'єктивного. Об'єктивність його полягає в тому, що він виникає як об'єктивна необхідність у розвитку конкретного суспільства, вка-

зуючи на його реальний стан та об'єктивні тенденції подальшого поступу в сфері реалізації національного як феномену.

Суб'єктивність національного ідеалу пов'язана з тим, що він постає суб'єктивним за формою. Зміст його визначається національною психологією шляхом усвідомлення історичного досвіду нації та її місця і ролі в сучасному світі. На його формування активно впливають рівень історичної пам'яті народу, якість сформульованої системи національних духовно-культурних цінностей, традицій як духовної субстанції нації.

Національний ідеал нерідко пов'язують з утвердженням і поширенням етноспецифічних культурних зразків мови, традицій, звичаїв, обрядів, певного типу сімейно-побутових стосунків або з ідеалами вищого гатунку — з реалізацією права нації на самовизначення аж до відокремлення, майбутнім державним устроєм нації, порядком батьківщини, піклуванням про збереження національних вольностей, лицарської честі, незалежності тощо. Так, для *В. Липинського* ідеалом державного устрою України була класократія, устрій якої (прикладом є Великобританія) визначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. У цій системі громадянство наділене свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода дисциплінована авторитетом сильної та стабільної державної влади.

Класократичний устрій, за Липинським, не лише допускає, а навіть вимагає свободи критики та опозиції, яка, проте, не призводить до революційних зламів, оскільки діє в межах традиційного правопорядку, що виховує її в дусі політичного реалізму та відповідальності.

Політична культура

Те, що нині називають **політичною культурою**, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма, В. Леніна та багатьох інших науковців, хоча сам термін (категорія) “політична культура” почали систематично використовувати лише в 50-х роках ХХ ст.

Тривалий час так само, як і сьогодні, багато істориків, філософів, політологів, вживаючи термін **національний характер** (Токвіль, Дісей, Лейтес, Дікс, Горера та ін.), розуміють під таким поняттям певний комплекс політичних, моральних, культурних та інших складових (уявлень, ідей), характерних для конкретної нації та історично закріплених у її традиціях. Звідси й пішли визначення **російський**

характер, німецький характер, італійський характер тощо. Основою таких характерів, що цілком природно, їхні автори завжди бачили і бачать найвиразніші, найпомітніші риси певного народу, нації. Так, для “російського характеру”, на думку багатьох теоретиків, властиві невтримна схильність до їжі, питва, відчайдушна і нерозсудлива сміливість, бравада. Для “італійського характеру” — надмірна імпульсивність, темперамент, “німецького” — педантизм, діловитість тощо.

Відносна умовність таких визначень, поглядів також цілком помітна і зрозуміла, як і певна їхня ідейна, ідеологічна заданість, символізм. Водночас саме за набором певних рис і цінностей, характерних для окремо взятого народу, й робляться численні спроби пояснити сутність, особливості його загальної та політичної культури (С. Верба, Пай, Р. Такер, Фейген, М. Бердяєв, П. Сорокін, Т. Парсонс та ін.).

Згадані та інші відомі вчені-суспільствознавці, за усіх відмінностей їхніх поглядів, стоять на тому, що **політична культура народу**, окремого його представника — це не що інше, як **сукупність відповідних, притаманних їм історичної пам’яті, традицій, мотивів, цінностей, символів** тощо. При цьому для визначення особливостей політичної культури пропонується обов’язково використовувати психологічні характеристики, методи “глибинної психології”, пов’язані винятково із складним внутрішнім світом людини.

Згодом, після 60-х років, праці з проблем національного характеру починають втрачати свою популярність, а їх місце посідають праці С. Верби, Г. Алмонда, Т. Парсонса, Р. Такера та інших авторів, які вже ближче пов’язують сутність політичної культури людей з традиціями, історичною пам’яттю, мотивами, цінностями, символами тощо.

Найбільш класичне визначення політичної культури було зроблено *С. Вербою*, який поєднував його насамперед з певним зразком орієнтацій, системою символів, цінностей, вірувань, установок особистостей на політичні дії. При цьому більшість фахівців для вивчення феномену “політична культура” використовують методи так званої “глибинної психології”, звертаючись до таких її елементів, як телебачення, література і мистецтво, гумор, поп-музика, кіно тощо. Причому саме завдяки цим елементам є змога вибудувати якомога повніше уявлення не тільки про політичну культуру, а й про політичну систему суспільства загалом.

Існують чотири великі групи визначень поняття “політична культура”:

- психологічні визначення — за основу береться певний набір орієнтацій людей на політичні об'єкти;
- узагальнюючі визначення — політична культура подається і розуміється як певна установка і як відповідна поведінка людини;
- “об'єктивні” визначення — політична культура означає “стандарти влади”, які санкціонують поведінку учасників, сприятливу для певної системи;
- евристичні визначення — політична культура постає як певний гіпотетичний конструкт, створений для аналізу.

Окремо від наведених визначень стоїть **марксистське трактування політичної культури**, яке передовсім поділяє політичну культуру на культуру соціалістичного і буржуазного суспільства, а також стверджує, що така культура — синтез колективного політичного досвіду, який, однак, має індивідуальний характер засвоєння її особистістю.

Суб'єктом політичної культури виступає індивід (особистість), мала, велика соціальна група, партія, клас, регіон, держава тощо.

Досить вдале визначення поняття “політична культура” зроблене сучасними українськими політологами. **“Політична культура (від лат. *cultura* — вирощування; виховання, освіта; розвиток) — частина загальної культури, яка формується і виявляється у процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їхньої політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їхньої власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя”.**

Наведене визначення деталізує, структурує політичну культуру, подає її в усьому обсязі і специфіці. Як більш узагальнене, спрощене, але не менш вдале можна подати визначення, запропоноване відомим російським політологом К. Гаджиевим: “Політична культура — це система відносин і водночас відтворення складових елементів у низці поколінь, що змінюють одне одного. Це динамічна система, що постійно розвивається, постійно збагачується, чутливо реагує на зміни в реаліях навколишнього світу, є це промислова, науково-технічна, комп'ютерна, інформаційна чи інша революція” [42, 443].

Наведемо основні теоретико-філософські підходи до визначення поняття “політична культура”.

Перший підхід. Політичною культурою вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

Другий підхід. Політична культура — це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

Третій підхід. Політична культура становить процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості, в процесі їх суспільно-політичної діяльності.

Четвертий підхід. Політична культура — об'єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

П'ятий підхід. Вважають, що політична культура характеризується як система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

За таких різнобічних трактувань поняття “політична культура” важко простежити наявність єдиних або часто повторюваних елементів, що її утворюють. Найімовірніше, слід вважати, що значною мірою усі ці елементи можна зарахувати до феномену “політична культура”.

Отже, існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури, оскільки надто різними видаються підстави для такої типологізації.

У політичній науці (Г. Алмонд, С. Верба) виокремлюють три так звані чистих типи політичної культури і кілька змішаних. До чистих типів належать:

- *патріархальний* — для нього властива відсутність у громадян будь-якого інтересу до політичної системи, політики;
- *підданський* — характеризується сильною, помітною позитивною орієнтацією особистості на політичну систему суспільства, однак слабким ступенем особистої участі в політичних діях і процесах;
- *активістський* — громадяни намагаються брати особисту активну участь у функціонуванні політичної системи, політичних процесах, що відбуваються в суспільстві.

Змішані типи політичної культури зазвичай є поєднанням наведених типів: патріархально-підданського, піддансько-активістського та ін.

За всієї різноманітності підходів до визначення поняття “політична культура” загалом можна виокремити два основних, які, проте, часом об'єднують в єдине ціле.

Згідно з **першим підходом** політичну культуру розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів.

Відповідно до **другого підходу** у політичній культурі вбачають процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань, суспільно-політичних утверджень.

За структурою політична культура є поєднанням політичної свідомості та політичних знань, які, своєю чергою, мають власну структуру та особливості. З огляду на викладене можна схарактеризувати власне поняття “політична культура”.

Слід зауважити, що вдалим є таке визначення: політична культура — це зумовлений історичними, соціально-економічними і політичними умовами якісний склад політичного життя суспільства, що відображає рівень засвоєння суб’єктом — суспільством, групою, особою — відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні політичної, соціальної діяльності.

Українські науковці *В. Мирончук* і *В. Храмов* трактують політичну культуру як уміння бачити себе і політичний світ у єдності [124, 275]. В їхньому розумінні політична культура — це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів, організації всього життя у суспільстві.

Оптимальним і досить точним може бути таке визначення: **політична культура — це сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб’єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення.**

Політична культура охоплює такі аспекти:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- оцінювання певних політичних явищ, оцінні судження щодо того, як має здійснюватися влада;
- емоційна сторона політичних позицій (наприклад, патріотизм, любов до батьківщини);
- визнання у певному суспільстві зразків політичної поведінки, що визначають, як можна і як слід діяти.

Політична культура є підсистемою глобальної культури. Вона тісно пов’язана з усіма її складовими — економічною, релігійною, правовою, організаційною та іншими культурами.

По суті, політична культура — багатовимірне явище, що має своє коріння, історичні та психологічні засади й особливості.

Політична культура — складова політичної системи суспільства. При цьому вона впродовж певного історичного періоду модифікується, реально впливає на зміну політичної системи. Це означає, що політичну культуру завжди можна визначати і характеризувати відповідно до рівня розвитку політичного життя у певний, конкретний час.

У політичній культурі є свої суб'єкти і об'єкти.

Суб'єктами політичної культури є індивіди зі своїми установками, цінностями, перевагами; мала або велика соціальні групи; регіон, держава, нація, партія, клас тощо. Кожний з цих суб'єктів також має свою систему цінностей, якими й зумовлена їхня поведінка.

Об'єктами політичної культури є політична система суспільства загалом та окремі її компоненти, а саме: політичний режим, соціальні інститути, організації та об'єднання, політичні партії.

Закономірно, що **кожна із суспільних наук знаходить, визначає й аналізує у політичній культурі власні аспекти та особливості.**

Так, **політична психологія** цікавиться насамперед динамікою зміни об'єктів політичної культури, вирізняючи при цьому три найважливіші проблеми:

- установки громадян щодо окремих політичних ролей (лідер партії, глава держави, спікер парламенту та ін.), або до політичних структур (законодавство, бюрократія тощо);
- установки громадян щодо конкретних виконавців згаданих ролей (індекс авторитету, популярності);
- дані про такі елементи політичної культури, як окремі політичні рішення, правові акції, окремі політичні події.

Варто розрізнати політичну культуру суспільства, суспільної групи і окремої особистості. Соціальні і психологічні особливості формування кожної з них мають свої і досить помітні відмінності. Так, індивідуальна політична культура, окрім знань, емоційного сприйняття дійсності, багато в чому зумовлена психологічними особливостями людини.

Помітними характеристиками політичної культури є її динамічність, поліфункціональність, різнорівневість. Загалом можна погодитися з науковцями, які виокремлюють у середньому чотири рівні політичної культури [93, 9]:

- номінальні політичні знання та вміння використовувати їх у повсякденній суспільно корисній діяльності;

- наявність досить глибоких суспільно-політичних знань, уміння їх реалізовувати в конкретній і активній політичній діяльності;
- політична культура притаманна політичному діячеві великого регіону чи національного масштабу;
- політична культура людини, для якої політична діяльність фактично є професійною (президент, глава уряду, спікер, народний депутат, член уряду, лідер партії, об'єднання тощо).

Можна також виділити і такі види політичної культури, як культура депутатської, парламентської діяльності; культура діяльності громадських організацій, політичних партій, груп, об'єднань громадян; культура електоральної політичної діяльності, або діяльності громадян під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки, плебісцитів тощо.

У житті суспільства політична культура виконує кілька важливих і помітних функцій:

- *пізнавальну* — озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, але переважно в політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянину) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію усіх інших;
- *ідентифікаційну* — полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групу (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти;
- *орієнтаційну* — характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній соціальній, політичній системі;
- *виховну* — сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим збудником підвищення політичної активності людини;
- *регулюючу* — виявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні існуючих суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень;
- *комунікативну* — завдяки політичній культурі напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління;

- *інтегруючу* — за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади;
- *соціалізацій* — сприяє відповідному засвоєнню норм — регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству.

Окремо слід згадати особливості демократичної та авторитарної політичної культури.

У демократичній політичній культурі виокремлюють два основні види: консервативно-ліберальний і ліберально-демократичний.

В авторитарній політичній культурі також вирізняють два види культури — авторитарну (що не підтримує і не заохочує окрему людину і різні суспільні сили до активності в суспільно-політичній діяльності) і тоталітарну (коли існує культ вождів і лідерів, а їхня роль штучно підтримується і пропагується).

Складним і неоднозначним є **взаємозв'язок політики і культури.**

Політика може деформувати культуру, негативно впливати на її розвиток, як це було, зокрема, в колишніх країнах так званого соціалістичного табору. Тоді диктат політики над культурою мав надто велике і помітне значення, до того ж досить негативне.

Історично раніше виникає культура взагалі, а потім, при поділі суспільства на класи, соціальні групи, формується його політична організація, виникає політика, формується політична культура. Оскільки політика і культура рівноправні, то між ними існує тісна взаємодія, взаємовплив, взаємозалежність. Це питання потребує окремого глибокого і предметного розгляду.

Принципового значення набула проблема особливостей формування політичної культури громадян з урахуванням специфіки їхньої ментальності. Слід враховувати, що ментальність українців, зокрема, як і будь-якої іншої нації, має кілька системотворчих ознак:

- українцям властива інтровертність у сприйнятті всього, що їх оточує, тобто відповідна зосередженість на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- для українців характерна кордоцентричність, яка виявляється в сентименталізмі, емпатії, яскраво вираженій любові до природи, культуротворчості й естетизмі життя;

- українцям також притаманні анархічний індивідуалізм, переважання чуттєвого над волею та інтелектом.

Українцям властиві і такі риси політичної культури, як демократизм, волелюбність, толерантність, миролюбність, а також схильність до анархізму, бунтів і міжособної боротьби, намагання поставити особистісні інтереси над загальнодержавними.

Загалом, коли йдеться про особливості політичної культури українців, то багато вчених схиляються до того, що за психологічним складом ми є народом західного, європейського типу, тоді як, скажімо, росіяни — східного, азійського.

Такий погляд на ментальність українців не є, проте, єдиним, сталим. Багато фахівців акцентують увагу на комплексі “меншовартості”, “селянської психології” українства, “некласичності” української ментальності тощо. Розмаїтість ознак і характеристик ментальності зумовлена багатьма об’єктивними, історичними обставинами — постійною боротьбою за волю і незалежність, розташуванням України між різними державами — політичними полюсами, столітнім перебуванням під гнітом інших держав, коли тотальному нищенню піддавалися культура і духовність українського народу, а свідомість заповнювалася чужими цінностями, традиціями, нормами.

Усе це не випадковість, оскільки українська нація надто довго не мала власної державності, її ментальність, політична культура серйозно деформувалися.

Історично склалося, що на теренах України сформувалася політична культура кількох національних регіонів. Так буває завжди, коли нація є об’єктом іноземного впливу на окремих територіях. Істотно впливали на Україну в різні часи і за різних обставин Росія, Польща, Туреччина, Румунія та інші країни, про що обов’язково слід пам’ятати.

Розглянемо найпомітніші психологічні особливості формування політичної культури громадян новітньої України.

На свідомість кожного громадянина наприкінці ХХ ст. незворотно вплинули глобальні події, що розділили наше світосприймання на “до” і “після”. Йдеться про Чорнобильську катастрофу, розпад російсько-радянської імперії, крах таких міфів тоталітарного суспільства, як “нова радянська людина”, “загальна рівність та братерство”, “торжество пролетарського інтернаціоналізму” та ін. Кожний громадянин України опинився перед неминучою необхідністю вибирати подальший шлях: повернутися до патерналістської моделі власного життя,

у якій за нас робить вибір якийсь “старший брат”, чи зробити рішучий крок до самостійного вибору подальшого життєвого шляху.

Дбаючи про формування національної самосвідомості громадян України, не варто спрощено вважати, що для цього досить лише активніше вирішувати питання мови, традицій, культури, звичаїв, прикмет українців як нації, народів. Самосвідомість ґрунтується на певному ціннісному просторі, що складається з таких фундаментальних для кожної людини цінностей, як здоров’я, сім’я, особиста безпека, відносини з навколишніми, матеріальне становище, цікава робота, справедлива оплата праці, сильна влада (законність і порядок).

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України, особливо молодих, є поліцентризм їхніх політичних орієнтацій.

Науковці виокремлюють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну і національно-радикальну. За даними соціологічних опитувань, найпоширенішим серед дорослих громадян, сучасної молоді поки що є націонал-демократичний тип політичної свідомості. При цьому слід зауважити, що новизна, суперечливий характер розвитку процесів, які відбуваються нині в Україні, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства тих, хто стоїть при владі, зумовили появу не лише позитивних явищ — розкріпачення масової свідомості, розхищення традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й негативних.

Тому на сьогоднішній день політична свідомість громадян України має своєрідний характер свідомості розколеної. На її рівні та особливостях не можуть не позначитися кризові явища, що й нині існують в економіці, соціальному житті. Саме під їх впливом молоде покоління значною мірою виховується в атмосфері духовного зубожіння, спустошення, бездушності, аморальності, неповаги до своїх батьків, зневіри в майбутнє. Некритичне перенесення на наш національний ґрунт сумнівних цінностей та моральних норм сучасної масової культури західного світу, значною мірою деформувало свідомість, психологію населення України загалом, а молоді — особливо. Не допомагають тут і спроби реанімації певної релігійної свідомості. У середовищі, де панує зло, насильство, аморальність, такі спроби виглядають не досить щирими і результативними. Усе це не могло не призвести до того, що рівень політичної свідомості громадян в Україні останнім часом дещо знизився.

Отже, можна констатувати, що загалом нинішній рівень політичної свідомості українства ще досить низький, що негативно позначається і на його політичній активності. І це не може не турбувати.

Політична культура відрізняється від багатьох елементів культури тим, що вона створюється в результаті діяльності певних соціальних верств — ідеологів, учених, політиків, завдяки діяльності політичних лідерів, еліти. Живильним ґрунтом для цього є інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя народних мас, соціальних спільнот, які самі собою ідеологію, звичайно, не створюють. Не можна залишати поза увагою і те, що Україна упродовж усієї нової історії не мала самостійності, а останні три століття взагалі не функціонувала як держава, об'єднана єдиною політико-культурною системою. До серпня 1991 р. доля України вирішувалася винятково у Москві і це не могло не позначитися на психології українця. Акцентуємо увагу не лише на проблемі творення державності, а й на проблемі впливу на ці процеси національних аспектів, особливостей, які формувалися десятиліттями, кількома поколіннями людей в Україні.

Більшість народів нині живе у політико-демократичних суспільствах, де люди значною мірою користуються своїм природним правом не лише на життя, а й на всебічний розвиток, самореалізацію тощо. Ще К. Гельвецій констатував, що вільними народами керують закони, тоді як народами рабів керують накази, сила і жорстокість.

Тут варто зауважити, що вільні народи також потребують власних поводитирів — національної еліти, що є обов'язковим атрибутом формування політичної культури, національної самосвідомості громадян. Своєю чергою, національна самосвідомість — це багаторівневе, багатофункціональне явище, аналізуючи яке, треба брати до уваги, що самосвідомість (усвідомлення себе) є основою свідомості (усвідомлення іншого).

Досить своєрідними і точними щодо проблем політичного вибору і водночас збереження власної індивідуальності, політичної культури нашого народу є думки відомого російського філософа, просвітника *П. Чаадаєва*. “Одна з найсумніших рис нашої своєрідної цивілізації, — писав він в одному зі своїх філософських листів у 1829 р., — полягає в тому, що ми ще тільки в інших місцях і навіть серед народів, що багато в чому відстали від нас. Це відбувається тому, що ми ніколи не йшли рука об руку з іншими народами: ми не належали ні до Заходу, ні до Сходу, у нас немає традицій ні того, ні іншого. Стоячи нібито поза часом, ми не були зачеплені вихованням людського роду... Те,

що в інших країнах вже давно становить справжню основу співжиття, для нас — лише теорія і абстракція”. І далі: “Якщо ми хочемо зайняти становище, подібне до становища інших цивілізованих народів, ми повинні певним чином повторити в себе виховання людського роду” [74, 15].

Відшуковуючи імпульс, який би дав могутній поштовх відродженню, зміцненню духу російського народу, П. Чаадаєв вказував на християнство, безпідставно стверджуючи, що на Заході все створено християнством і завдяки йому. **Хоча Україна, образно кажучи, була і є глибоко християнською державою, по-справжньому на глибокому духовно-перетворюючому рівні християнська ідея у нас так і не розкрилася і не реалізувалася.**

Проблема вибору — з ким спілкуватися, єднатися, тісно взаємодіяти — не риторична, значною мірою це проблема майбутнього країни, тієї моделі життя, яку вона зможе створити.

Свого часу ще *В. Белінський* закликав прагнути не до будь-чого європейського, а до так званого людського, попереджаючи, що часто ми задовольняємося словами про європейські форми і зовнішність і ті самі форми сприймаємо за європеїзм. **“Пора нам, — писав він, — перестати захоплюватися європейським тільки тому, що воно не азійське, але любити, поважати його, прагнути до нього тому лише, що воно людське, і на цій підставі усе європейське, в чому немає людського, відкидати з такою ж енергією, як і все азійське, в чому немає людського.** Європейських елементів так багато увійшло в російське життя, у російські звичаї, що нам зовсім не треба постійно звертатися до Європи, щоб усвідомлювати наші потреби; і виходячи з того, що нами вже засвоєно від Європи, ми можемо визначати, що нам потрібно” [81].

Про це мають пам’ятати ті, хто однозначно й беззастережно рветься до Європи, закликає вступати туди без будь-яких сумнівів і роздумів.

Зазначимо найголовніше і найпринциповіше: **в сучасній Україні домінантою суспільної кризи є не соціально-економічний стан та проблеми його реформування, а духовна криза, низький рівень моральної, політичної культури і водночас високий рівень правового нігілізму громадян.**

Така криза значною мірою успадкована від минулих років. Водночас додалися проблеми, породжені (також останнім десятиліттям) хибами і недоліками у розв’язанні нових соціально-економічних проблем у процесі формування української державності.

Які ж основні ознаки політичної культури українського суспільства та його громадян найпомітніші нині і найскладніші?

Упродовж більш як десяти років через політичні маніпуляції, відкритий і далеко не моральний політичний популізм, нехтування багатьма політиками, державними діячами реальних інтересів громадян у наших співвітчизників сформувалося байдуже, а часто й неохвальне ставлення до політики як до абсолютно негативного явища. Найзагрозливішими на цьому тлі є: а) неповага до владних структур, провідних громадських, державних, політичних діячів; б) дистанціювання від власної держави, а відтак і від Батьківщини. Слід зауважити, що дистанціювання яскраво підтвердили багаторічна численна міграція і надто поширена корупція, в тому числі здійснювана особами, політичними та громадськими структурами, які й декларували найгуманніші цінності і цілі. Це вкрай негативно позначається насамперед на молодому поколінні, на тих, хто з різних причин піддає сумніву не лише ідеали минулого, а й дії, вчинки, ідеологію сучасників.

Особливо неоднозначно видається на сьогоднішній день так звана масова політична свідомість громадян, що характеризується досить суперечливим ставленням до ринково-демократичних перетворень, динамічним соціальним розшаруванням, неповагою до “багатих” і певною ностальгією за колишньою удаваною рівністю. У сукупності з постійною великою недовірою до владних структур, їхніх представників це, на жаль, може спрацювати дуже відчутно, на кшталт так званого ефекту бумеранга — можуть бути дискредитовані не тільки здобутки демократії, ринкових перетворень, а й сама ідея демократизації суспільства. Звернімо увагу на те, що за всі роки розбудови демократичної України повна довіра парламенту, уряду, профспілкам, політичним партіям фактично вище 10–15 % не піднімалася. А повна довіра сім’ї і родичам, самому собі та Богові нині становить від 30 до 70 %. **Звідси загальна ознака політичної культури українського соціуму: його громадяни досить помітно переходять на індивідуальні моделі виживання, байдуже ставляться до держави.** Тільки великий природний ресурс виживання та генетична мудрість і поміркованість зберегли нас в Україні за останні майже двадцять років від глибоких соціальних зривів та конфліктів. Отже, проблема духовної єдності в сучасній Україні, як і раніше, надто актуальна.

Водночас індивідуальні моделі життя, виживання породжують і поглиблюють егоцентризм, одноосібність, егоїзм окремих громадян. Будь-які форми колективізму піддаються критиці, їх не прагнуть

і не сприймають тисячі громадян. Відбувається принципова зміна соціальної психології громадян, і на це потрібно зважати.

Політична культура українського соціуму внаслідок багатьох обставин потерпає як від лівого й правого екстремізму, так і від правового нігілізму, відсутності поваги до законів, норм співжиття. Багато в чому це сталося через низький рівень соціального захисту, забезпечення прав і свобод громадян. Позначилася також звичка не поважати, а просто побоюватися закону, обходити його за будь-яких можливостей. А відтак не дуже помітно зменшується кількість тих, хто загалом негативно ставиться до реформаторських процесів у суспільстві, бажає бути активним їх учасником.

Нарешті, на нашу думку, серйозні проблеми формування політичної культури громадян в Україні пов'язані з певною мірою спрощеним ставленням до нашого національного інформаційного простору. Свого часу ми досить вільно впустили у цей простір Росію, окремі європейські країни, США. Йдеться не просто про засоби інформації, а взагалі про політику в гуманітарній, видавничій справі, в освіті, культурі. Існує також певна невизначеність з інтелектуальною власністю, її помітна незахищеність, проблеми з обстоюванням права на таку національну власність поза межами України.

З огляду на означене постає питання про можливі стратегічні кроки щодо інтенсифікації процесу формування політичної культури громадян, усього суспільства. Якими вони мають бути?

Спроба свого часу зокрема з боку Президента України, а згодом Верховної Ради України створити більшість, сконсолідувати суспільство була дещо запізнілою, проте й нині — дуже актуальною. За наявності сотень суб'єктів політичного процесу — політичних партій, об'єднань, тисяч амбітних політиків, громадських діячів — пошук політичного консенсусу вважаємо винятковим і вкрай необхідним варіантом соціально-політичної стабілізації українського суспільства. Нині ж замість того, щоб сприяти узгодженню часткових, корпоративних інтересів задля загального суспільного інтересу політика в Україні лишається здебільшого засобом обстоювання особистих, групових, корпоративних інтересів. А зважаючи на загальний культурний та політичний рівень багатьох так званих нових українців, не важко уявити, що нас може очікувати за такого стану справ у майбутньому.

Консенсус, конструктивна більшість мають утворитися не на простому діалозі політичних сил та ідеологій, коли фактично все-таки обстоюються і захищаються окремі суспільні цінності, а на певній

системі загальної відповідальності за все, що діється в суспільстві. Не треба великої мудрості, аби бути деструктивною силою, опозицією. Тільки з формуванням сильної конструктивної, державотворчої опозиції система противаг у державі стане дієвою, результативною.

Унаслідок свого географічного положення, національного складу, особливостей українського етносу Україна є досить складним утворенням. Треба дбати про культуру, традиції, кращий спосіб життя, конструктивну ідеологію щонайменшого народу, кожної окремої меншини. Інакше кажучи, політична культура українства може бути дієздатною лише за умови, коли кордони національної держави збігатимуться з етнічними кордонами. Маємо вкорінювати у свідомість кожного громадянина нагальну потребу об'єднуватися в ширшу спільноту — етнічну, політичну націю.

Політичні прогнози, які складаються на основі постійного вивчення громадської думки, наочно засвідчують, що, на жаль, глибокі соціально-політичні конфлікти постійно можливі на ґрунті етнічних та релігійних проблем і неузгодженостей. Зрештою, світовий політичний процес також підтверджує це й змушує нас не бути байдужими до етнічно-релігійних питань в Україні, а розв'язувати їх найближчим часом.

Історичний досвід останніх років засвідчив, **що у стратегії формування політичної культури українства, як і в стратегії розвитку України, домінує все-таки орієнтація на європейську систему цінностей, основними серед яких були і залишаються демократія, ринкові економічні відносини, вільний інтелект.**

Останнім часом точиться чимало дискусій стосовно української національної ідеї. Не вдаючись у предметний розгляд цієї складної проблеми (про це йтиметься в окремому розділі), зупинімося на основному.

Основою, метою такої ідеї має бути формування національної ідентичності.

Стосовно окремих форм української ідеї, її ознак, варто наголосити, що ними найімовірніше мають бути:

- національно-етнічний консерватизм, що ґрунтується як на здобутках світової демократії, так і на власних культурно-національних традиціях;
- відповідний регіонально-економічний вимір. Йдеться про особливості регіонального розвитку з одночасним урахуванням загальнодержавних інтересів і потреб.

Більшість хиб і недоліків у питаннях як демократизації українського суспільства загалом, так і формування якісно нової політичної культури пов'язані з недооцінюванням гуманізації такого суспільства. З часу проголошення незалежності ми мало усвідомили, що будь-яке перетворення розпочинається як позитивний процес з перетворення у свідомості окремо взятої людини, а вже потім — усєї нації, народу. Однак жоден з існуючих в Україні урядів до справи гуманізації суспільства, тобто розвитку освіти, науки, культури, захисту національного інформаційного простору, чіткого визначення векторів геополітики максимально предметно і глибоко так і не підійшов. Нині, коли власність фактично перерозподілена, визначено сегменти суто державного впливу на суспільні процеси, інтенсивно розвивається світовий інформаційний простір, маємо усвідомити, що не фірми, установи, заклади вирішують долю держав, рівень їх розвитку, а роблять це люди — освічені, свідомі і високопрофесійні.

Названі соціальні явища є базовими ознаками демократії, вони також є базовими і для основних принципів формування та функціонування демократії. Такі принципи не є сталими, їх класифікують і пояснюють по-різному. Зокрема, українські політологи **О. Бабкіна, В. Горбатенко виокремлюють такі основні принципи демократії: більшості; плюралізму; рівності; поділу державної влади; виборності основних органів державної влади; гласності; незалежного контролю.** До них можна додати: *принцип розвитку самоуправління та місцевого самоврядування; забезпечення гендерної рівності в суспільстві* (Авт. — М. Г.).

Такі принципи демократії є фактично загальновизнаними, однак у цьому випадку варто насамперед зазначити, що ідеалізувати їх, вважати суцільно позитивними підстав мало. Вкажемо на основні їх позитиви і недоліки.

Принцип більшості

Найдоступніше і найточніше визначати більшість потрібно через переважання прихильників якоїсь ідеї чи рішення над їхніми противниками. Крім того більшість, це та вирішальна умова, завдяки якій: а) приймається рішення, обов'язкове для всіх; б) обирається кандидат на виборну посаду, або перемагає на виборах політична партія, блок, інше політичне об'єднання. Розрізняють більшість: відносну (коли переважає лише один голос); абсолютну (коли на користь когось, або рішення, точки зору та інше віддано 50 % голосів плюс бодай один го-

лос); кваліфіковану (або конституційну), яка дорівнює двом третинам або навіть трьом чвертям усього складу тих, хто приймає рішення, або здійснює обрання.

Більшість ще класифікують як позитивну (яка формується на користь когось, чогось) і негативну (проти когось, чогось).

Найпринциповіше значення при розгляді феномену **“більшість”** має **проблема меншості, що виступає у формі політичної опозиції**.

За критерієм інституалізації і ступенем структурування в національній політичній системі *Р. Даль* виокремлює **чотири основних моделі опозиції**:

- класична (“вестмінстерська” або “британська”). Така модель опозиції передбачає наявність двох добре організованих провідних політичних партій. Такі партії постійно змагаються на виборах за владу, а потім у роботі парламенту. Опозиція у цій ситуації є чітко визначеною, оскільки створюється і належить тій політичній силі, що програла боротьбу за владу;
- “континентальна”. За такої моделі опозиція складається з кількох політичних партій і тоді боротьба між ними нагадує скоріше всього політичні торги, домовленості, особливо в процесі створення уряду. Такий уряд зазвичай є коаліційним. Односторонньої, вирішальної політичної боротьби у цьому випадку немає;
- “скандинавська”. Така модель опозиції ґрунтується на використанні механізмів широкого соціального партнерства, коли в політичних “торгах”, пошуках партнерства в боротьбі за владу беруть участь як політичні партії, так і асоціації працевлаштувачів, підприємців тощо;
- “американсько-швейцарська”. За такої моделі опозиція майже не ідентифікується, помітно не проглядається, оскільки політичні партії між собою якоїсь помітної єдності не мають, та й децентралізація фактично не існує.

У західній політичній науці опозицію подають і характеризують, як поняття, що пов'язане з її домінуючими ознаками, характером діяльності, а саме:

- структурна опозиція. Це опозиція, що не лише критикує, особливо реальну владу, її політичний курс, а й працює над альтернативними рішеннями, програмами, концепціями і т. ін.;
- честолюбива опозиція. Зазвичай кінцевою метою такої опозиції є здобуття влади;

- німа опозиція. Це не лише опозиція, що діє приховано, мовчки, уникає людності, а й характеризується апатією та байдужістю;
- родинна опозиція, або кланово-корпоративна;
- інституціональна опозиція. Це опозиція, яка структурована й організована у формальні групи, тобто має відповідні органи, що забезпечують, координують її діяльність.

Опозицію також розрізняють за видами протилежності:

- структурна — неструктурна;
- лояльна — нелояльна — напівлояльна;
- парламентська — непарламентська;
- активна — пасивна.

Опозиція виконує багато функцій, з-поміж яких найважливішими є:

- репрезентація інтересів. Йдеться про те, що будь-яка інша політична сила, опозиція представляє й обстоює інтереси певних соціальних груп, сил, а на загальнодержавному рівні це, головним чином, інтереси тих сил, що критикують, протистоять офіційно-політичному, державному курсу;
- комунікативна функція. Притаманна будь-якій політичній силі, зі своєю, зрозуміло, специфікою. Вона дає змогу опозиції спілкуватися, поєднувати власні ідеї і сили з іншими політичними силами, або навпаки — сперечатися, протидіяти, протистояти і т. ін.;
- критика і формування альтернатив у політиці. Така функція є найбільш поширеною і використовуваною. Кожна опозиція вдається до критики опонентів і противників, бо завдяки цьому є змога завоювати певну кількість прихильників, зміцнити свій авторитет і статус;
- зняття громадського невдоволення. Опозиція є певним громовідводом, завдяки якому громадське невдоволення будь-чим, але, головним чином, формальною владою, відображається на її діях, реалізується через неї;
- участь у вирішенні конфліктів. Опозиція, звичайно, бере найактивнішу участь у провідних суспільних конфліктах у зв'язку з тим, що є першим і найголовнішим супротивником реально діючої влади.

У більшості країн (США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Швейцарія та ін.) опозиція існує і діє як парламентський тип опозиції.

Така опозиція має законотворчу функцію, функції контролю і рекрутингу.

Феномен політичної опозиції для України, як і для колишнього СРСР, не є чимось новим, невідомим. Опозиційні партії, об'єднання, угруповання тут діяли ще наприкінці XIX — на початку XX ст., хоча під могутнім тиском КПРС, тоталітарної влади вони були позбавлені будь-якої можливості реально впливати на політичні процеси і, відповідно, розвиватися.

Реально опозиція в Україні стала формуватися фактично після проголошення її незалежності, хоча опозиційні сили, політичні партії, зокрема в країні, діяли вже наприкінці XIX ст.

Українська дослідниця *Н. Ю. Вінничук* у своїй дисертаційній роботі, присвяченій опозиції, вважає, що опозиція в Україні має отримати статус парламентської не шляхом змін до регламенту Верховної Ради України, а завдяки прийняттю спеціального закону про опозицію. Тобто повинно бути саме правове регулювання парламентської опозиції. Основним суб'єктом парламентської опозиції, на її думку, мають бути фракції та їх об'єднання у Верховній Раді України.

Як щодо інших принципів, так і принципу більшості можна сказати, що “ідеальним” вважати його немає підстав.

По-перше, більшість далеко не завжди, як засвідчує історія, думає і чинить правильно, в інтересах навіть тієї самої більшості.

По-друге, більшість часто не створює ніяких умов, або й взагалі протидіє меншості.

Політичний плюралізм

Під **плюралізмом загалом** розуміють такий стан, коли добрим вважається суспільство, що є складним диференційним цілим. Воно складається з різних політичних, економічних і соціальних об'єднань, з центрів, що мають право приймати рішення, які шляхом взаємодії типу кооперації або типу конфлікту сприяють встановленню контролю над переважаючою роллю держави і виступають на противагу йому.

Політичний плюралізм (від лат. *pluralis* — множинний) — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного і соціального розвитку, що виходить з існування кількох (чи багатьох) незалежних засад політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії і протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій [151, 491].

Термін “політичний плюралізм” був запроваджений німецьким філософом *Х. Вольфом* у 1712 р на протипагу політичному монізму.

Теорія політичного плюралізму була і залишається основою для пояснення сутності передусім західної демократії, а також американської і, останнім часом, демократії, що має місце в країнах Східної Європи. Згідно з цією теорією ні один клас або група населення не володіє монополією на владу, а організації, що виражають їх інтереси, виступають як “групи тиску” на державний механізм, який розглядається як безкласовий.

Плюралістична теорія пояснює і характеризує соціально-політичний процес як своєрідне змагання, конкуренцію між різними політичними силами, “зацікавленими групами”. І хоча “дифузія влади” між такими групами часто є надто виразною, їх соціально-класова природа здебільшого залишається невиразною.

Щодо політичної влади, то політичний плюралізм пояснює її як протипорство та рівновагу суспільних груп, оскільки і саме суспільство складається з різних взаємозалежних і автономних груп, партій, громадських організацій і об’єднань, тобто є плюралістичним.

Індивід і група, згідно з теорією політичного плюралізму, є первинними стосовно політичних структур і держави загалом. І ця система постійно тяжіє до децентралізації, а відтак і до плюралізації центрів влади.

За плюралістичної системи влада мала б більш-менш рівномірно розподілятися між усіма суспільними групами, які є її суб’єктами і жодна із суспільних груп не повинна претендувати на абсолютну владу. Зрозуміло, що досягти цього можна лише за умов чесноі, відкритої і прозорої боротьби, змагання ідей. Коли такої боротьби немає, тоді відкриваються шляхи до узурпації влади, авторитаризму, тиранії, що є елементарним порушенням природного соціального стану суспільства. Воно або стагнує, або крокує до недемократичного стану.

Виокремлюють кілька об’єктивних умов, які забезпечують функціонування політичного плюралізму, особливо у сучасних умовах, а саме:

- наявність конкуренції, домінування соціально орієнтованих ринкових відносин;
- вільне конкурування і активна участь у роз’язанні державних і суспільних справ усіх соціальних суб’єктів, що мають різні політичні уподобання;
- децентралізація державної влади шляхом її поділу;

- високий рівень політичної культури особистості і суспільства загалом;
- наявність політичних лідерів, еліти, спроможної враховувати й використовувати у своїй діяльності усю широту думок, точок зору, поглядів.

Вважається, що **політичному плюралізму активно сприяють двопартійні політичні системи.**

За характеристикою, здійсненою *Д. Сарторі*, **двопартійні системи** (“простий” плюралізм), пояснюються біполярною структурою і центроспрямованістю, спроможною надати стабільності усій соціальної системі. **Багатопартійні системи** він поділяє на: а) системи “помірного плюралізму”, і такі, що мають біполярну структуру; б) системи “крайнього плюралізму”, тобто багатополярні структури з високим ступенем поляризації, що, зрештою, може призвести навіть до появи “екстремістської політики”.

Модель плюралістичної демократії претендує на цілісне описання “демократичного процесу” в сучасних розвинених індустріальних країнах, де з “технічних”, а не соціальних причин не може бути практично здійснена пряма демократія.

Зауважимо, що теоретики-плюралісти, посиляючись на значну диференціацію сучасних суспільств, одночасно обходять, відкидають, як “марксистську крайність” питання можливої класової боротьби, а наявні політичні класи, профспілки тощо розглядають не як знаряддя політичної боротьби, а всього лише як засіб посилення певних групових позицій, і, до того ж, на ринку праці.

Серед теоретиків політичної плюралістичної демократії помітно вирізняються американські дослідники Р. Даль, Д. Рісмен, Д. Трумен, які, зрозуміло, намагаються ідеалізувати “американську” демократію, називаючи її “зразковою”. Ті центри влади у США, які мають, на думку Р. Даля, діяти замість єдиного центру, фактично не існують, а, відтак, і американської “поліархії” фактично не існує.

Інший теоретик політичного плюралізму *Д. Трумен* наголошує на тому, що політика — це функція відносин зацікавлених груп, де держава виконує роль “чесного маклера” [14, 150]. Зацікавлені групи при цьому розглядаються як групи тиску, або лоббі. До них, наприклад, належать Торгова палата США, Національна організація фермерів, Національна асоціація промисловців, АОРТ-КПП та ін. Те, що подібні організації лобіюють великі бізнесові структури, ще не свідчить про наявність у США справжнього політичного плюралізму.

му. Підтвердженням цього є думка лише 1% опитаних американців, які вважають, що можуть впливати на ті чи інші рішення уряду шляхом участі в діяльності певної політичної партії, і лише 4% — шляхом участі в різних неформальних організаціях, включаючи профспілки [Там само, 158]. У такій ситуації, на думку Р. Гамільтона, “в кращому випадку можна говорити лише про обмежений плюралізм для вищого і вищого середнього класів” [Там само, 159].

Викликають сумніви і заперечення щодо претензій теорії політичного плюралізму на певну “деідеологізованість”, на те, що це найбільш зручна і корисна теорія для обґрунтування існування капіталістичних суспільств, їх політичних, державних систем. Попри будь-які теорії, реально владу у провідних капіталістичних країнах має і проводить правлячий клас — капіталісти, а в структурі цього класу домінує монополістична буржуазія.

Серед основних недоліків плюралізму слід виокремити такі:

по-перше, далеко не у всіх суспільствах, де є політичний плюралізм, забезпечене “рівне” змагання ідей і думок, повноправна діяльність меншості у формі опозиції;

по-друге, в плюралістичних суспільствах часто лише формально існує багатопартійність, але фактично просто існує велика кількість політичних партій. Яскравим прикладом тут є ситуація з багатопартійністю у новітній Україні.

Принцип рівності

Принцип рівності найчастіше розуміють як природну, від народження, рівність людей. З цього починається його визначення і в загальній декларації прав людини. Оскільки і за умов демократії нерівність людей є реальним і помітним фактом, явищем, більшість фахівців з проблем демократії наголошують на тому, що демократія передбачає головним чином політичну рівність громадян перед законом.

Найяскравіше **особливості принципу рівності можна розглянути та продемонструвати в контексті реальних гендерних суспільних петровень.**

Гендер — це соціальне розуміння статевих відмінностей, соціальні та соціопсихологічні очікування представників різної статі одна від одної [57, 87].

Гендерний підхід полягає не у протистоянні та боротьбі статей (феміністичний підхід), а в дослідженні чинників можливої андрогенності — гармонійної взаємодії обох статей.

Сама собою гендерна політика є необхідною умовою функціонування і розвитку демократичного суспільства.

Вважається, що **термін гендер** було введено в науковий обіг американським психоаналітиком *Робертом Столлером* у 1968 р. У роботі “Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності” Столлер це поняття пояснював як вираження певних психологічних, соціальних, культурних особливостей людини, пов'язаних з її статтю.

Коли йдеться про **гендерний підхід**, то розуміють:

а) окрему специфічну гендерну теорію, яка вивчає родину та соціальні стосунки статей;

б) універсальну концепцію патріархату як системи панування в суспільстві;

в) загальнометодологічний підхід, що розглядає стосунки людей як відношення влади [51, 11].

Вважають, що феміністичні ідеї почали з'являтися й розвиватися в епоху Відродження, коли вперше у суспільствах стали говорити про пригнічення жінки і несправедливе ставлення до неї суспільства.

Пізніше розвиток фемінізму набув посилення у часи Великої Французької революції. Відома “Декларація прав людини і громадянина” (1792), автором якої була Олімпія де Гуж, вимагала надати жінкам цивільні й виборчі права та можливість обіймати державні посади. В цьому проєкті права жінок не лише проголошувалися, а й практично закріплювалися, тобто мали стати державною політикою стосовно жінок. Згодом, у 1804 р. Цивільний кодекс Наполеона практично повністю відмінив запропоновану декларацію і питання про права жінок у Франції та багатьох інших, насамперед європейських країнах. З цього ж часу й особливо у XIX ст., активно формується феміністська ідеологія.

На **розвиток гендерної теорії** потужно вплинули праці Джона Локка, Ж.-Ж. Руссо, Джона Стюарта Мілля, а пізніше — основоположників утопічного соціалізму Ш. Фур'є, Сен-Симона, Р. Оуена та інших соціалістів-утопістів.

Боротьба жінок за свою рівність і права значно посилилася у XIX ст. під час буржуазних революцій, коли жінки головним чином боролися за рівні права з чоловіками і за рівну з чоловіками оплату праці.

У 60-х роках XX ст. сформувалися три основні напрями фемінізму: **ліберально-реформістський, соціалістичний і радикальний**. Так, у соціалістичному напрямі фемінізму основними причинами диск-

римінації жінок вважалися приватна власність і класова структура суспільства. Соціалістичні феміністки цього часу вимагали виділення проблем жінок, як специфічних, окремих, тоді як Ф. Енгельс, наприклад, окремого, відділеного від пролетарського жіночого питання не допускав.

У 20-х роках ХХ ст. зародився класовий фемінізм (К. Цеткін, О. Коллонтай).

Зазначені три течії фемінізму існують фактично і на початку ХХІ ст.

Якщо до останнього часу в політиці гендерної рівності домінувала **“концепція поліпшення становища жінок”**, то наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. утверджується **концепція гендерного забезпечення розвитку, прогресу і справедливості**.

Основні світові контури гендерного поступу досить ґрунтовно визначені в міжнародних та європейських документах, в яких стверджується, що гендерна демократія є невід’ємною складовою демократії взагалі.

Про рівність чоловіків і жінок найперше зазначається в преамбулі до Статуту Організації Об’єднаних Націй, тобто про віру в утвердження рівності чоловіків і жінок у системі прав і свобод людини, націй, держав, і ця проблема розглядається поряд з питаннями миру, безпеки, прогресу і розвитку.

Найважливішим документом, що проголошує гендерну рівність, є **Загальна декларація прав людини**, у якій наголошується, що “всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства”.

Гендерна рівність також була закріплена в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966), Міжнародному пакті про громадянські політичні права (1969).

У становленні гендеру помітне місце займають Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (Жіноча Конвенція) 1979 р., яку лише на початок 2000 р. ратифікувало понад 160 країн світу (Україна ратифікувала Конвенцію в 1980 р.). В преамбулі до Конвенції зазначається, що просування рівності між жінками і чоловіками та ліквідація дискримінації стосовно жінок “порушує принципи рівності й поваги до людської гідності” і є перепоною на шляху жіночої участі на рівних умовах з чоловіками в політичному, економічному, соціальному й культурному житті своїх країн.

Держави, які ратифікували Конвенцію, зобов'язалися:

- принцип рівності чоловіків і жінок включати до своїх національних конституцій та відповідних законів і забезпечувати його практичну реалізацію;
- вживати будь-яких дій, найперше правового характеру з метою недопущення будь-якої дискримінації щодо жінок;
- встановити юридичний захист жінок на рівній основі з чоловіками;
- утримуватися від здійснення будь-яких дискримінаційних актів і дій щодо жінок;
- скасувати всі положення свого кримінального законодавства, що є дискримінаційними щодо жінок.

З 1975 р. під патронатом ООН було проведено низку важливих міжнародних заходів, спрямованих на забезпечення гендерної рівності, серед яких помітно вирізняються чотири всесвітні конференції зі становища жінок. Однією з найважливіших віх у забезпеченні гендерної рівності була Всесвітня конференція з прав людини під егідою ООН (Відень, 1993), яка задекларувала, що “права людини, жінок і дівчаток є невід’ємною і неподільною складовою загальних прав людини”. Пізніше, в 1995 р., в Пекіні було проведено Четверту Всесвітню конференцію ООН зі становища жінок. Конференція прийняла спеціальні Декларацію і Платформу дій, у яких чітко викладена стратегічна програма утвердження гендерної рівності.

Зі своєю специфікою, особливо інтенсивно у 90-х роках ХХ — на початку ХХІ ст., вирішувалися проблеми гендеру в Європейському регіоні. Домінуюча роль у розв’язанні проблеми гендерної нерівності тут належить створеній у 1949 р. Раді Європи (РЄ). Ще в 1950 р. у Римі була прийнята Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод, у якій закріплено (ст. 14) принцип рівності жінок і чоловіків.

У 1988 р. Комітетом Міністрів Ради Європи прийнято Декларацію про рівність жінок і чоловіків, в якій наголошується, що рівноправність жінок і чоловіків належить до основних прав людини, що людство може збагачуватися і розвиватися, якщо враховуватимуться прагнення, інтереси і таланти кожної статі. Принципово важливо, що в цій Декларації перелічено ті напрями діяльності, в яких найперше варто утвердити статус жінок і чоловіків, а саме:

- участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті;

- доступ до державних посад усіх рівнів;
- доступ до освіти і свободи у виборі початкової та подальшої загальноосвітньої і професійної підготовки;
- права у подружньому житті;
- викоринення насильства у сім'ї та суспільстві;
- права та обов'язки стосовно дітей;
- доступ до всіх професій, зайнятість роботою та заробітна плата;
- сприяння економічній незалежності;
- доступ до інформації та ін.

Зауважимо при цьому, що особлива увага в Декларації акцентується на наданні жінці й чоловікові (одночасно) однакової правоздатності й однакової можливостей щодо реалізації такої правоздатності, розвитку індивідуальних здібностей і талантів кожного чоловіка і жінки.

У ХХ ст. проблема гендерної демократії набуває ще більшого загошення, активно пропагується ідея і поширюється практична боротьба за впровадження так званої паритетної демократії, гендерної рівноваги. Тепер ідеї гендерної демократії постають і подаються не інакше, як невід'ємна складова правової демократії держави.

З початком ХХІ ст. у гендерній проблемі все активніше стали даватися ознаки проблеми торгівлі жінками, їх сексуальної експлуатації, соціального забезпечення жінок за місцем роботи. Ці та інші проблеми жінок, гендерної рівності піднімалися на Четвертій Європейській конференції міністрів з рівності між жінками і чоловіками (Стамбул, 1997), П'ятій Європейській конференції міністрів з рівності між жінками і чоловіками (Скоп'є, 2003) та ін.

Глобалізаційні процеси, що відбуваються у світі останнім часом, глобалізували і гендерну проблему. Український спеціаліст із гендерної проблематики *Т. М. Мельник* на основі світового досвіду реалізації політики гендерної рівності виокремлює основні механізми забезпечення такої рівності [120, 37]:

- міжнародні, регіональні, національні;
- інституціональні, організаційні, фінансові;
- правові й неправові;
- політичні, економічні, соціальні, культурні;
- теологічні, психологічні, праксеологічні та ін.

Після проголошення Акта про незалежність України та підтвердження його на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., на світовій арені утверджується державність 52-мільйонного українського народу, відбувається перехід від однієї суспільно-економічної системи

до іншої і одночасно має місце ломка певних стереотипів, відродження вікових національних традицій, ріст нових інтересів усіх верств населення. Розвиток демократії супроводжується ще й еволюцією внутрішніх законів, прийняттям нових актів, підписанням міжнародних актів і домовленостей.

Однією з перших вагомих подій, що поклали початок формуванню нової “жіночої” політики в Україні, розв’язанню гендерних проблем стали парламентські слухання, які відбулися 12 липня 1995 р. За їх підсумками були прийняті спеціальні Рекомендації учасників парламентських слухань, які стали власне першою спробою концептуалізації жіночого питання та переведення його із сучасно теоретичного рівня обговорень цієї проблематики на рівень практичних рішень і дій.

На Четвертій Всесвітній конференції ООН зі становища жінок, яка проходила в Пекіні 4–5 вересня 1995 р., Україна вперше була представлена як незалежна суверенна держава. Найважливішим результатом конференції стало прийняття Платформи дій, що передбачає: боротьбу з жіночим зuboжінням; рівний доступ до освіти та професійної підготовки; забезпечення рівних можливостей для участі жінок у управлінні та прийнятті рішень; забезпечення доступного та недорогого медичного обслуговування; надання соціальної допомоги матерям з дітьми та послуг у сфері догляду за дітьми; контроль за якістю продуктів споживання; боротьбу з усіма формами насилля стосовно жінок; надання психологічної допомоги жертвам насилля тощо.

Український Уряд підписав Платформу дій, чим взяв на себе певні зобов’язання як перед міжнародною спільнотою, так і перед українськими громадянами, особливо жінками, щодо їх реалізації.

Через два роки після підписання згаданої Платформи дій Кабінет Міністрів України підписав постанову “Про затвердження Національного плану дій на 1997–2000 роки щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві” від 8 вересня 1997 р. № 983. На практичну реалізацію цього плану український уряд виділив 3 111 547 грн з державного бюджету, ще 59 000 грн виділили Рада Європи та ООН. Цього, однак, виявилось катастрофічно замало для того, щоб вирішити найболючіші проблеми сьогодення.

Цими документами між тим уперше в історії Незалежної України на найвищому рівні було визнано необхідність покращити становище українського жіноцтва, забезпечити йому належне місце у суспільстві, закласти підвалини для встановлення реального паритету статей в Україні, в контенті і світової гендерної політики.

Спеціалісти загалом дійшли висновку, де-юре, що Україна має прогресивне законодавство, яке відповідає світовим досягненням у галузі прав жінок. Однак конституційний принцип рівності чоловіків і жінок, де-факто, ще не став справжнім регулятором становища жінок у суспільстві. У зв'язку з цим Україна ставить завдання у найближчій перспективі завершити формування національного механізму забезпечення рівних прав і рівних можливостей жінок і чоловіків на всіх рівнях влади.

Політичний успіх з утвердження прав жінок, як людських прав, було досягнуто в 1993 р. на Всесвітній конференції ООН по правах людини в Відні (Австрія). Документ, затверджений представниками 171 країни, по закінченні конференції, відомий, як Віденська декларація та програма дій, визначає, що має бути забезпечена повна і рівна участь жінок у політичному, громадському, економічному, соціальному та культурному житті як на національному, так і регіональному та місцевих рівнях.

Україна ратифікувала також Жіночу конвенцію, яка була прийнята генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня 1979 р. і набула чинності як угода з 3 грудня 1981 р. Перед всесвітнім жіночим форумом у 1995 р. Конвенція була ратифікована вже 141 країною світу. Ця Конвенція встановлює міжнародні стандарти щодо впровадження та захисту жіночих людських прав. Її ратифікація зобов'язує уряди країн дотримуватися політики недискримінації та звітувати про відповідні заходи Комітету ООН по ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок у своїх країнах.

У січні 2000 р. відбулася Женевська конференція, яка розглянула питання сучасного становища жінки у світі, визначила гендерні напрями розвитку світового співтовариства, акцентувала увагу на гендерній проблематиці як одній з найважливіших і заклала основні гендерні принципи в матеріалі до спеціальної Сесії Генеральної Асамблеї ООН.

У червні того самого 2000 р. відбулася спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, на порядку денному якої стояло питання "Жінки в 2000 році: рівність між чоловіками і жінками, розвиток і мир у XXI ст". У першій частині назви спеціальна сесія акцентує увагу на підсумкові всієї попередньої діяльності щодо статусу жінки в суспільстві, у здійсненні Найробіських перспективних стратегій у галузі поліпшення становища жінок за останні п'ять років, що минули після прийняття Пекінської платформи дій. Друга частина назви по-

рядку денного спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН визначає напрям розвитку, аналізу й оцінювання соціально-статевих взаємин як “рівність між чоловіками і жінками”. Більше того, з цим принципом пов’язується можливість розвитку і миру в ХХІ ст.

У вересні 2000 р. відбувся триденний Саміт тисячоліття і Асамблея тисячоліття. На них наголошувалося на особливій актуальності та значущості для ХХІ ст. таких цінностей, як свобода, рівність і солідарність, терпимість, відмова від насильства, повага до природи, спільна відповідальність. Зазначені цінності можуть бути збережені й набуті за розвиненої політики і механізмів державного забезпечення рівності в соціально-статевих відносинах.

В Україні з часу проголошення незалежності гендерна активність у громадському суспільстві і державних структурах розгортається усе активніше. Однак не можна не стверджувати, що юридична громадськість країни, зокрема, все ще залишається значною мірою поза гендерної проблематики. Вона обмежується певним чином лише пропагандою ст. 24 Конституції України і перебуває у полоні “охоронної концепції” жінок. Варто при цьому зауважити, що “охоронна концепція” жінок є досить дорогою для держави, оскільки вона повернена в минуле і стримує суспільний, соціальний прогрес. Жодна держава не в змозі розв’язати такі питання. Як свідчить історичний досвід, успіху в розв’язанні так званого жіночого питання досягли лише ті країни, які забезпечували гендерне вирішення проблеми становища чоловіків і жінок через саморозвиток відносин обох статей, через поліпшення їх соціального статусу, але не шляхом однобокого захисту прав жінок.

Державні структури з питань поліпшення становища жінок в Україні утворювалися під значним впливом жіночого руху, його інтелектуального потенціалу, а також як відповідь на соціальні потреби часу і необхідність тих змін, що відбулися у країні та у світі.

Першим державним органом, який привернув увагу до проблеми статусу жінки в Україні і поставив питання про її фактично дискримінаційне становище, була Постійна комісія у справах жінок, охорони сім’ї, материнства і дитинства, створена в 1990 р., Верховною Радою України 12 скликання. Парламентська комісія висунула як державну проблему — подолання нерівного і нерівноправного становища жінки в українському суспільстві, правового забезпечення цього процесу, поліпшення умов праці, соціального захисту прав сім’ї, захисту прав

дитини. З ініціативи цієї комісії було ратифіковано Конвенцію з прав дитини та привернуто увагу громадськості про невиконання Україною Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок. Комісія ініціювала також прийняття низки законів. У 1992 р. у зв'язку зі змінами в суспільному житті та прийняттям законів про громадянство України та власність Верховна Рада ухвалила Закон України “Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю в Україні”, Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” та ін. Парламентська комісія розгорнула діяльність щодо створення індустрії дитячого харчування в Україні, порушила питання про підготовку державної програми “Планування сім'ї” і необхідність програми “Діти України”.

Метою програми “Планування сім'ї” була допомога сім'ям і окремим особам у розв'язанні питань, пов'язаних з дітонародженням, збереженням здоров'я батьків і дітей, добробутом сім'ї, вибором інтервалів між народженням дітей і часом їх народження, а також дотриманням відповідальної поведінки, тобто відповідальності за стан здоров'я народженої дитини та виховання і утримання в сім'ї та суспільною поведінкою. Програма була розрахована на період до 2000 р. і стала фундаментом для розроблення і прийняття територіальних (обласних) програм з урахуванням демографічних, релігійних особливостей і традицій населення, на основі інтеграції діяльності державних установ з громадськими та приватними організаціями у сфері планування сім'ї тощо.

Основна мета Національної програми “Діти України” — це забезпечення права кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути надійно, соціально і психологічно захищеною.

За ініціативою і наполяганням парламентської комісії у 1993 р. було створено Сектор у справах жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства Кабінету Міністрів України.

Згодом ідею забезпечення гендерної рівності уряд України спрямував на розробку і вдосконалення національної концепції гендерної політики та пошуку механізмів її оптимального втілення в життя. Одним з аспектів роботи сектору стала робота над Національним планом дій на 1997–2000 рр. стосовно поліпшення становища жінок і підвищення їхньої ролі в суспільстві. У плані враховано ідеї і пропозиції Пекінської Декларації і Платформи дій. Встановлення реальної рівноправності в країні, зміну в становищі й статусі жінки пов'язують зі змінами в становищі чоловіка.

Державна довгострокова програма і план національних дій з питань поліпшення становища жінок і підвищення їхньої ролі в суспільстві втілювали нові підходи в оцінюванні становища жінки й чоловіка в суспільстві, та все ж ще зберігали елементи патріархальності. Це відображало загальні політичні погляди у владних структурах та гендерні проблеми.

Сучасна державна політика дедалі більше орієнтується на створення можливостей для жінок і чоловіків, при цьому вона проводиться з урахуванням міжнародних документів, підписаних Україною. Це, зокрема, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінки.

Так, у 1995 р. відбулися парламентські слухання з питання ходу реалізації Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок, ратифікованої Україною. Були прийняті рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН “Про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок”. У документі дано розгорнуту схему напрямів подальшої державної діяльності у творенні відносин паритетності жінки і чоловіка, рекомендовано створити національний механізм на урядовому рівні, а також необхідні державні структури на місцях з відповідними повноваженнями для здійснення контролю за дотриманням законодавства стосовно прав жінок та реалізації відповідних державних програм. Рекомендувалося внести до проекту Конституції України, що обговорювалася на той час, статтю про рівні права та свободи жінок і чоловіків та рівні можливості їх реалізації, про приведення їх відповідно до міжнародних стандартів прав людини, про закріплення паритетного представництва жінок і чоловіків у виборчому законодавстві, про імплементацію міжнародних стандартів прав жінок у національному законодавстві і підзаконних нормативних актах, про розроблення стратегії гендерного виховання і формування гендерного світогляду, необхідність гендерних досліджень тощо.

Як логічне продовження розпочатого творення системи органів з питань статусу жінок у 1995 р. було створено Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України, який припинив своє існування в 1996 р. після створення Міністерства України у справах сім’ї та молоді.

У затверженому Указом Президента України від 4 грудня 1996 р. положенні про Міністерство у справах сім’ї та молоді зазначалося,

що цей центральний орган забезпечує проведення в життя державної політики з питань сім'ї, жінок, молоді та дітей на всій території України, здійснює керівництво дорученою йому сферою управління, несе відповідальність за її стан і розвиток.

У грудні 1997 р. з метою здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захисту прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі Верховна Рада України прийняла Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”. Відповідно до цього Закону було розгорнуто роботу по боротьбі з торгівлею людьми, зокрема жінками, з проституцією тощо у тісній співпраці з урядами інших країн.

Проблемами становища жінок у країні опікуються також органи, створені при Міністерстві охорони здоров'я України, Міністерстві праці і соціальної політики України та інших, які лише перебудовуються в осмисленні та втіленні гендерної політики. У процесі реформування в системі державного управління у березні 1999 р. Міністерство України у справах сім'ї та молоді було ліквідовано і на його місці створено Державний комітет України у справах сім'ї та молоді. У Положенні про цей комітет зазначається, що одним з важливих його завдань є розробка пропозицій про формування гендерної політики в Україні, підвищення ролі жінок у суспільстві, забезпечення рівних можливостей для участі жінок і чоловіків у політичному, економічному, культурному і соціальному житті, забезпечення жінкам реального доступу до всіх видів діяльності.

З метою створення умов для формування і реалізації гендерної політики, зокрема вирішення питань стосовно жінок, в Україні за останні сімнадцять років прийнято низку спеціальних нормативних документів. Так, у грудні 1998 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Про заходи щодо посилення охорони материнства і дитинства”. У березні 1999 р. постановою Верховної Ради України прийнято Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок, а у вересні цього самого року — постанову про запобігання торгівлі жінками та дітьми.

З метою сприяння реалізації гендерних інтересів працюючих чоловіків і жінок чинне законодавство України було приведення відповідно до основних положень Конвенції Міжнародної організації праці № 156.

У 2000 р Президент України Указом від 24 травня схвалив “Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року”. В цьому документі визначено нові підходи в соціальній політиці, зокрема стосовно жінок і сім’ї, наголошено на необхідності надання адресного характеру соціальним програмам.

22 березня 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, який набув чинності з 1 січня 2002 р. Цим законом встановлено, що право на державну допомогу у зв’язку з вагітністю та пологами мають усі жінки (у тому числі неповнолітні), які не застраховані в системі загальнообов’язкового державного соціального страхування.

У квітні 2001 р. Верховна Рада України прийняла новий Кримінальний кодекс України, що набув чинності з 1 вересня 2001 р., в якому містяться принципово нові статті стосовно жінок. 25 квітня 2001 р. з метою поліпшення становища жінок, підвищення їхньої ролі в суспільстві Президентом України було видано Указ “Про підвищення соціального статусу жінок в Україні”. Цим Указом одним із головних напрямів реалізації державної політики стосовно жінок визначено створення більш сприятливих умов для забезпечення жінкам рівних з чоловіками можливостей брати участь у політичному і суспільному житті держави. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. затверджено Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001–2005 рр.

В умовах сьогодення проблема законотворчого процесу із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні є особливо актуальною. Основу цього процесу становить те, що права жінки є невід’ємною складовою загальних прав людини. В Україні немає законодавчих документів, які б містили статті чи норми дискримінаційного змісту стосовно жінок і протягом новітнього періоду її історії жодного дискримінаційного акта прийнято не було.

Згідно з Основним Законом України кожний громадянин суспільства як чоловік, так і жінка має всю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, що проголошено ст. 24 Конституції та законами України. Особливістю цієї статті про гендерну рівність є те, що з-поміж прав і свобод виділяється окремо право жінки і чоловіка на рівність перед законом, самостійне право особи, поважання якого має бути гарантоване кожній людині. Це значний

крок у забезпеченні гендерної демократії в Україні. Визначаються і гарантії цього права, насамперед через:

- надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї;
- здійснення спеціальних заходів щодо охорони праці і здоров'я жінок;
- встановлення пенсійних пільг;
- створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством;
- надання правового захисту і матеріальної підтримки материнства і дитинства, в тому числі оплачуваних відпусток, інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Таким чином, Конституція України відкриває перед жінками України широкий спектр можливостей щодо захисту своїх прав і свобод. Основний закон України має не більше, а навіть дещо менше підстав для обмеження прав жінок, ніж міжнародні нормативні акти.

Крім Конституції України, принцип рівних прав чоловіків і жінок закріплено й в інших законодавчих актах: Кодексі України про шлюб та сім'ю, Кодексі України про працю, Кримінально-процесуальному кодексі України, Цивільному процесуальному кодексі України, Кодексі України про адміністративні правопорушення, а також Законах України: “Про зайнятість населення”, “Про пенсійне забезпечення”, “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”, “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ”, “Про охорону праці”. Безпосередньо або в контексті встановлення загальних правил правового регулювання стосуються прав і свобод жінок “Основи законодавства України про охорону здоров'я”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про цивільну оборону України”, “Про попереднє ув'язнення”, “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні”, “Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими” (Закон України від 27 липня 1994 р. № 137/94-ВР), “Про запобіжне затримання особи”, “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів...”, Виправно-трудоий кодекс України.

Проте закріплення рівних прав чоловіків і жінок у Конституції ще не є гарантом реальної рівноправності, оскільки гендерний паритет

тет, проголошений Основним Законом України, на практиці часто порушується. Так, у реальному житті спостерігаються факти, які свідчать про вияви гендерної дискримінації в суспільстві, зокрема, щодо прийняття на роботу, і особливо в приватному секторі економіки, який тільки формується в Україні. Санкції проти роботодавців-порушників не застосовуються. Заробітна платня жінок, зайнятих у державному секторі економіки, становить близько 71 % платні чоловіків. Робочий день жінок триваліший, ніж у чоловіків, зважаючи на те, що крім основної роботи вони виконують ще й домашню. До того ж жінки першими втрачають роботу, а отже, і джерела існування для себе та своєї сім'ї. Треба визнати також факт прихованої дискримінації, що корениться в громадській свідомості, консервативних гендерних стереотипах, коли місце та роль жінки пов'язуються винятково із сім'єю, а чоловіка — із суспільною діяльністю.

З ініціативи громадськості Указом Президента України було встановлено відзнаку Президента України “Орден княгині Ольги” I, II та III ступенів, яким нагороджуються жінки за визначні особисті заслуги в державній, виробничій, науковій, освітянській, культурній та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї.

Українське законодавство гарантує жінці захист не тільки як громадянці і трудівниці, а й як матері. Держава піклується про становище жінки-матері насамперед через трудове законодавство. Так, ст. 178 Кодексу України про працю передбачає, що вагітні жінки та ті, у яких є діти віком до трьох років, мають бути переведеними на легку роботу або таку, що не викликає впливу несприятливих факторів на здоров'я жінки та її майбутньої дитини. При цьому зберігається заробіток за попереднім місцем працевлаштування жінки.

Однак слід зауважити, що значна частина законодавчих актів, що регламентують становище жінок у сфері зайнятості на ринку праці, є результатом інкорпорування міжнародних норм в українському законодавстві. Характерною ознакою такого інкорпорування є те, що в українському трудовому законодавстві міжнародні норми тлумачаться, звичайно, значно ширше, тобто жінкам надається більше пільг, ніж вони передбачені міжнародними документами.

Помітним явищем у гендерній політиці стало створення в Україні політичних партій, громадських організацій і об'єднань, одним із важливіших завдань яких є забезпечення гендерної рівності. При цьому слід наголосити на такому принципового значення явищі: об-

стоюючи політику і соціальну практику рівних прав, більшість жіночих політичних партій, об'єднань в Україні зовсім не наполягають на якихось особливих правах жінок у суспільстві, хоча їм і приділяється значна увага.

Для реалізації державної політики стосовно жінок в Україні створено Міністерство сім'ї та молоді, відповідні структури на рівні областей, районів, координаційні жіночі ради при міністерстві, обласному управлінні у справах сім'ї та молоді, районних відділах, у які ввійшли лідери жіночих, громадських організацій, видатні жінки і, нарешті, сформовано Національну Раду представників громадських, загальнодержавних і міжнародних організацій. Усі ці організації мають зробити гендерну політику більш дієвою і результативною.

Нагадуючи про створення в Україні спеціального міністерства у справах сім'ї та молоді, до функціональних обов'язків якого увійшов увесь комплекс питань стосовно жінок, український правознавець *Л. Кормич* вказує все ж на певну обмеженість підходу до вирішення складних проблем реалізації прав жінок [4, 9].

Водночас поява навіть політичних партій в Україні на зразок “Жінки України” зовсім не засвідчила якесь відокремлення жіночих проблем від усіх проблем суспільства. Навіть членство у цій партії не було обмежене за статевою ознакою, а сама собою партія у своїх програмових засадах найперше наголосила на необхідності більшої активізації жінок у всіх сферах діяльності.

За усіх конструктивних дій щодо гендерної проблематики, невирішених проблем у цій політиці в Україні ще достатньо. Як результат, в індексі гендерного розвитку Україна посідає 63 місце у світі, а розмір валового національного продукту на одну жінку становить 2327 доларів США порівняно з 4191 доларами США на одну особу, що зумовлює і відповідну різницю в оплаті праці [51, 55].

Як недолік принципу рівності можна виділити ситуацію, коли держава, в умовах демократії, виявляється неспроможною надати відповідну диференційовану соціальну допомогу більшості громадян.

Принцип розподілу державної влади

Розподіл влади (*dinsion/separation of powers*) — політико-правова теорія і практика, згідно з якою влада розуміється не як єдине ціле, а як сукупність різних владних ділянок і функцій (законодавчої, виконавчої, судової) здійснюваних незалежними один від одного органами.

Вважається, що принцип розподілу державної влади вперше офіційно був закріплений у декларації прав людини і громадянина в 1789 р. (ст. 16), хоча витоки цього принципу сягають набагато давнішого часу. Зачатки теорії розподілу влад знаходимо ще в працях Аристотеля, Епікура, Полібія, однак справжніми авторами такої теорії є Джон Локк і Шарль Луї Монтеск'є.

Аристотель (“Політика”, “Афінська політія” та ін.) мабуть найпершим розмежував владу на законодавчу, адміністративно-управлінську (виконавчу) та судову. Законодавча влада, на його думку, була і відповідно дорадчою і мала вирішувати питання про війну і мир; укладення і розірвання союзів; приймати закони про смертну кару, вигнання, конфіскацію майна; вибори посадових осіб, їх звіти.

Адміністративно-розпорядча влада мала займатися прийняттям політичних рішень щодо розподілу посад. За демократичного державного устрою громадяни повинні, як вважав Аристотель, призначатися на посади з числа усіх громадян вибором або жеребкуванням.

Щодо судової влади, то демократичні суди мали складатися з усіх громадян, а олігархічні – з кількох громадян.

Видатний представник англійської політичної думки *Джон Локк* свою концепцію розподілу влади головним чином виклав у праці “Two Treatises Government” (1690), де також вів мову про систему “стримувань і противаг”. Найдетальніше він розробляв питання, пов’язані із судовою владою, яку, однак, розглядав у двох основних аспектах, як: а) законотворчу діяльність (встановлення єдиних для всіх законів людського співжиття); б) правосуддя (вирішення будь-яких суперечок, що виникають у суспільстві) і контроль за дотриманням законів усіма органами держави та всіма громадянами.

Представник французького Просвітництва *Шарль Луї Монтеск'є* усі державно-політичні функції класифікував як законодавчі, виконавчі та судові, проте такий розподіл влади не спростовував, а вказував на розподіл влади, взаємне стримування трьох її основних гілок і, одночасно, їх взаємодію в інтересах суспільних благ усіх громадян. Такий розподіл влади, на думку Монтеск'є, найбільш дієвий у демократичній державі.

Уперше принцип розподілу влади був відображений і закріплений в конституційних актах Французької революції XVIII ст., а також використаний у конституції США (1787).

Нині принцип розподілу державної влади має втілення практично у всіх конституціях як розвинених демократичних країн, так і тих, що лише обрали і стали на цей шлях.

Основна мета, завдання цього принципу — забезпечення суспільств від надмірної сконцентрованості, узурпації влади, її виходу з-під контролю широких мас, забезпечення її відкритості, прозорості та ефективності.

Поділ державної влади значною мірою на самостійні владні центри, створює умови для відповідних противаг, що унормовують, врівноважують як такі центри, так і владу загалом. Відтак узурпувати, монополізувати владу стає усе більш неможливо й складно.

Інтегрована сукупність повноважень гілок державної влади в системі поділу влади, яка дає можливість їм урівноважувати й обмежувати одна одну з метою недопущення узурпації влади чи зловживання нею, становить **систему стримувань і противаг**. Скрізь, де є поділ влади, існує система противаг і стримувань, але найпомітніше вона виявляється у президентських республіках.

Уперше система стримувань і противаг була запроваджена в 1787 р. авторами Конституції США. Тоді контрольні повноваження один до одного отримали вищі органи держави США — конгрес, президент, верховний суд.

В Україні розподіл влади на окремі гілки як і більшості країн світу закріплено в Конституції. У ст. 6 Конституції України записано: “Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України” [98, 4].

У ст. 75 розділу IV Основного Закону зазначається: “Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України” [Там само, 17].

У ст. 113 розділу VI Конституції України записано: “Кабінет Міністрів України є вищим органом в системі органів виконавчої влади” [Там само, 29], а також те, що “Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний в підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених у статтях 85, 87 Конституції України” [Там само].

Щодо судової влади, то в Конституції України їй присвячено розділи VII — “Прокуратура” і VIII — “Правосуддя”. У цих розділах йдеть-

ся: про прокуратуру, її функції та порядок функціонування; про суди, судочинства, систему судів в Україні та їх повноваження.

Окремо в розділі XII Конституції України дано визначення, сформульовано склад, функції та порядок функціонування Конституційного Суду України. Так, у ст. 147 записано: “Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України” [98, 38].

Хоча розподіл державної влади в Україні і здійснено, однак маємо і недосконалість, незавершеність цього положення. На сьогодні в Україні існують владні органи, які важко однозначно віднести до тієї чи іншої гілки влади. Йдеться, зокрема, про конституційне положення Президента України, статус і діяльність якого однозначно ототожнювати з будь-якою гілкою влади неможливо. Те саме стосується і прокуратури в Україні, яка також не може бути віднесена сповна до якоїсь гілки влади. В першому випадку фахівці доводять, що треба вести мову не інакше, як про специфічну “президентську владу” [4, 42], а в другому — на підставі того, що прокуратура не лише нагадує за дотриманням законів, а й сама виконує цілу низку законодавчих норм та приписів (закріплених, наприклад, у законі “Про прокуратуру”), є підстави визнати її причетність до виконавчої гілки влади [Там само, 45].

Окремі вчені-юристи, такі як В. Бринцев, В. Шишкін вважають, що прокуратура є невід’ємною складовою саме судової влади, тоді як інші — Д. Бакаєв, Л. Давиденко, В. Рохлін, В. Точилівський вважають, що прокуратура в Україні є самостійним органом державної влади, чи “самостійним і незалежним державно-правовим інститутом”, який, не входячи до інших гілок влади, активно співпрацює з ними. Отже, і тут бракує чіткого конституційного визначення.

Розглядаючи і характеризуючи функції таких державних органів, як прокуратура, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Рахункова палата тощо, Ю. Грошовий, В. Тацій та В. Чиркін небезпідставно порушують питання про виділення в Україні такої специфічної влади, як контрольно-наглядова.

Беручи до уваги ту обставину, що в Конституції України розділ VII “Прокуратура України” вміщено між розділами, присвяченими Кабінету Міністрів України (виконавчій владі) та судовій владі, окремі правознавці порушують питання відокремлення прокуратури від інших гілок влади.

Слід зауважити, що подібна невизначеність президентської влади, прокуратури в структурі влади притаманна багатьом, найперше пострадянським, постсоціалістичним країнам — Македонії, Молдові, Хорватії, Узбекистану. Щодо України, то, на думку *В. М. Скрипнюка*, таку невизначеність можна було б усунути шляхом прийняття спеціального закону “Про державну владу” [98, 50].

Викладені недоречності, незавершені і не зовсім точні визначення та коментарі, дають підстави вважати, що принцип розподілу державної влади визначено, сформульовано і закріплено, однак його ще належить вдосконалювати.

Зокрема, для багатьох країн, особливо великих, федеративних за своєю побудовою, принципове значення має питання організації місцевого самоврядування.

Сучасна теорія демократії визнає, що головної мети демократичного політичного порядку — суспільного блага, можливо досягти, зберегти і помножити найперше в межах малих територіальних одиниць. На думку окремих фахівців, нині відбувається процес повернення демократії в міста у формі міст-полісів, тобто вони вважають демократію суто міським явищем.

Самоврядування (англ. *self-management*; нім. *selbstverwaltung*; фр. *autogestion/autonomie*) — автономне функціонування будь-якої організації системи чи підсистеми, чи управління справами територіальної спільноти, організації чи колективу, самостійно здійснюване їх членами через виборні органи чи безпосередньо.

Термін **місцеве самоврядування** трактується неоднозначно, як і термін “самоврядування народу”, яке має навіть інший політико-правовий зміст. Всесвітня декларація місцевого самоврядування під таким самоврядуванням вбачає “право та обов’язок місцевих органів влади регулювати та вести державні справи під особисту відповідальність і в інтересах місцевого населення”. Одночасно Європейська хартія місцевого самоврядування, прийнята в 1985 р. (Страсбург), закріплює положення, згідно з яким місцеве самоврядування є “право і реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину місцевих справ і управляти ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення”.

Неважко помітити, що таке визначення поняття “місцеве самоврядування” є досить далеким від поняття “самоврядування народу”. На думку *В. С. Куйбіди*, найбільш наближеним до сучасного інтерпретування “місцевого самоврядування”, є введене у XIX ст. пруським

юристом Р. Гнейстом, для позначення управління на місцях, за якою територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно (в межах законів) вирішувати місцеві справи.

Найоптимальнішим визначенням поняття місцевого самоврядування може бути таке: **“Місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об’єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення”**.

Самоуправління має такі визначення:

- право громадян (громади) на внутрішнє управління своїми, місцевими силами;
- право вирішувати справи внутрішнього управління за власними законами в межах національної території;
- автономія.

При цьому автономія, власне, найпомітніше дається взнаки в демократії, оскільки вона означає самоуправління, право самостійного здійснення державної влади і управління, надане конституцією держави будь-якій її частині.

Автономія має ще два значення в практиці демократичного устрою життя: перше — пов’язане з державним утворенням у межах певної території; друге — це одна з державно-правових форм вирішення національного питання.

Не вдаючись у деталізацію особливостей **різних теорій місцевого самоврядування**, наведемо лише основні, найпоширеніші з них:

- *господарська теорія* (Р. Моль, В. Кірхенхейм, А. Васильчиков та ін.). Ґрунтується на тому, що місцеве самоврядування — це, нібито, управління справами недержавного значення, власними господарськими справами громади. Нині ця теорія втратила свою авторитетність і поширеність тому, що вона максимально виправдовувала повну самостійність громади і майже заперечувала принцип нагляду держави над місцевим самоврядуванням;
- *юридична теорія* (теорія самоврядних одиниць як юридичних осіб) (Г. Єллінек, Е. Мейєр, О. Мауєр, Н. Коркунов, Б. Чечерін та ін.). Органи місцевого самоврядування згідно з цією теорією здійснюють функції державного управління, але при цьому вони є органами не держави, як особливої юридичної особи, а територіальної громади. Тобто справами громади управляє сама гро-

мада, а не органи держави, а тому такі органи самоврядування повинні не призначатися, а вибиратися. Як недолік, такій теорії місцевого самоврядування приписують брак соціальності, соціальної спрямованості;

- *політична теорія*. Вважають, що така теорія, в якій народ протиставляється урядові, виникла на початку ХХ ст. П. Стучка таку теорію називав не інакше, як “розгалуженням державної теорії”;
- *державна теорія* (Л. Штейн, Р. Гнейст, Н. Лазаревський, В. Безобразов та ін.). Згідно з цією теорією місцеве самоврядування є частиною держави. Таку теорію довгий час активно реалізували у колишньому СРСР, а нині вона фактично панує в Англії та інших країнах;
- *органічна теорія*. Свого часу пропонувалася П. Стучкою як перехідна до державної теорії. Щоб її обґрунтувати і довести доцільність реалізації, він використав соціологічні погляди Г. Спенсера, який доводив, що держава, мовляв, є своєрідним живим організмом, складною особистістю. Щодо держави, то громада є нижчою організацією і тому має володіти певними правовими повноваженнями не делегованими їй державою, а притаманних саме як живому соціальному організмові, за власним правом. За різних обставин у ХХІ ст. більшість державних діячів, практичних політиків таку теорію майже не поділяють;
- *соціально-класова теорія*. Вважають теорією ортодоксального марксизму, відповідно до якої місцеве самоврядування є одним з громадських інститутів держави. Завдяки цій системі пануючий, найперше робітничий клас, забезпечує на місцях практичну реалізацію власних інтересів. Згідно з цією теорією місцеве самоврядування існувало десятки років у колишньому СРСР, у більшості європейських країн так званого соціалістичного табору.

Як одна з важливіших засад демократичного функціонування суспільства, місцеве самоврядування в Україні має власну цікаву і повчальну історію. Зокрема, український політолог *Г. В. Музиченко* зауважує, що історичний досвід здійснення місцевого самоврядування свідчить про таку характерну рису українців, як любов до вирішення питань у формі різноманітних рад та орієнтації на сильного вольового лідера одночасно.

Справедливо буде вважати, що період виникнення окремих розрізнених самоврядних принципів і методів в управлінні пов'язаний з прадавніми часами історії нашого народу. Так, багатофункціональні поселення, що набули рис міст і стали центрами певної округи, на території України виникли ще в епоху бронзи (близько 2750 р. до н. е.), і, вочевидь, що у певній формі вони управлялися, якщо не колективно, то за участю усієї громади.

Пізніше, в період античної колонізації Північного Причорномор'я, виникають міста-полонії — Тіра, Ольвія та інші, існування яких без участі в управлінні їх населення уявити досить важко.

Особливо помітними колективні форми вирішення суспільних справ, участі людей в управлінні містами, поселеннями, є у так звану княжу добу — IX–XI ст., коли справи вирішували не тільки князь, а й дружина, “нарочиті мужі”, а також ремісники, купці та ін. В ці часи у містах, окрім княжої влади, формувалася влада посадників, тисяцьких, сотників, формувалося управління поселеннями, містами у формі віча, яке певна частина вчених вважають “органом управління широких мас”.

На початку XII ст. в багатьох містах України помітне місце має вплив Магдебурзького права, його самоврядних елементів. Надання містам, головним чином Західної України (Хуст, Тячів, Вишкове, Володимир-Волинський, Кам'янець, Львів та ін.), Магдебурзького права засвідчив їх відхід в управлінні від звичаєвого права. Магдебурзьке право створило умови для масового виведення міст з-під юрисдикції феодалів, воєвод, що сприяло створенню магістратів — органів міського самоврядування.

У XV ст. в Україні з'являються великі міста, окремі з них набувають статусу “полкових” (Чигирин, Черкаси, Корсунь, Ладижин, Богуслав, Умань, Переяслав, Полтава та ін.). В цей час міста не лише формують свої органи самоврядування, а й намагаються зберегти свої привілеї і права. Загалом за Гетьманщини частина міст в Україні мали Магдебурзьке право, а частина — обмежену автономію. Після 1772 р. австрійський уряд права багатьох міст Західної України значно обмежив, частина з них була переведена в ранг сіл, а їх мешканці стали кріпаками. Тобто після входження західноукраїнських земель до складу Австрії, місцеве самоврядування в містах України помітно почало згортатися.

Місцеве самоврядування в Україні знову набуває ролі і значення у середині XIX ст., коли в Австрії було проведено певні реформи, в тому числі й реформи місцевого самоврядування.

Великий вплив на зміну самоврядних засад на Україні мали реформи Петра I. Так, згідно з його указом від 18 грудня 1708 р. було створено перші губернії в тому числі й на території України — Київську.

Відповідний розвиток місцевого самоврядування мав місце за царювання Олександра II, Олександра III, а початок XX ст. був, як вважає український дослідник В. С. Куйбіда, найскладнішим і найсуперечливішим. Він був пов'язаний з проголошенням УНР (1917), діяльністю Центральної Ради (1918) і, особливо, зі створенням Рад робітничих і селянських депутатів, коли поруч з ними в містах діяли і органи міського самоврядування.

Перша радянська Конституція УРСР (1919) визначила систему та повноваження центральних і місцевих органів радянської влади, — на місцях це були Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (міські й сільські), а також ними обрані виконавчі комітети (виконкоми).

Міські, районні, сільські ради, як і вся система державного управління в колишньому СРСР, цілком ґрунтувалися на принципах демократичного централізму, жорстко підпорядковуючись відповідним комітетам комуністичної партії, її органам у центрі і на місцях. Загалом у радянський період інститут місцевого самоврядування, як форма самоорганізації територіальних громад, належного розвитку не знайшов, а термін “місцеве самоврядування” практично не вживається.

Після проголошення незалежності в новітній Україні розпочався складний процес формування нової системи місцевого самоврядування, як складової нової політичної системи. Так, у ст. 40 Конституції України зазначається, що “місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України” [98, 43].

Визнання місцевого самоврядування однією із засад конституційного ладу України передбачає встановлення демократичної системи управління, яка спирається на відповідну самостійність територіаль-

них громад, органів місцевого самоврядування у вирішенні усіх питань місцевого значення і ваги.

Місцеве самоврядування є інститутом публічної влади, прямої демократії, системоутворювальним елементом якої є місцева територіальна громада.

У сучасній Україні місцеве самоврядування здійснюється за такими основними принципами:

- народовладдя;
- законності;
- гласності;
- колегіальності;
- поєднання місцевих і державних інтересів;
- виборності;
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законодавчо;
- підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб;
- державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування;
- судового захисту прав місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування включає в себе: територіальну громаду; сільську, селищну, міську ради; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради.

Органи місцевого самоврядування мають безпосереднє відношення до законотворчих процесів у державі; вирішення щоденних проблем громадян; територіальної організації влади; здійснення державної регіональної політики; національної безпеки держави та інших проблем.

Основними інститутами та процедурами прямої демократії на місцевому рівні є вибори, референдуми, збори, сходи, звернення, демонстрації тощо. Крім того, також існують інститути представницької демократії — ради та їх виконавчі органи.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. в Україні було розпочато адміністративну реформу, основною метою якої стало підвищення рівня керування життєво важливими процесами в українському суспільстві, створення дієвіших механізмів державного управління, розвиток демократичних процесів.

Під час адміністративної реформи ставилося завдання розв'язати низку наступних завдань:

- формування ефективної організації виконавчої влади на всіх рівнях;
- формування дієвої системи місцевого самоврядування;
- запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування з метою більш результативного забезпечення прав і свобод громадян, надання їм належних державних і громадсько-соціальних послуг;
- вдосконалення усієї системи підготовки кадрів;
- перебудова системи управління фінансами;
- створення ефективної і дієвої системи управління державним сектором економіки;
- запровадження дієвої і ефективної системи державного контролю.

Головним чином адміністративна реформа спрямовувалася на підвищення ефективності управління: розмежування функцій між органами управління; розмежування функцій управління і функцій, пов'язаних з наданням державних послуг.

Згідно з адміністративною реформою пропонувалося визначити три основних групи органів управління, функції яких, природно, мають бути різними.

Перша група: центральні органи виконавчої влади (міністерства, державні комітети, органи зі спеціальним статусом).

Друга група: урядові органи (органи виконавчої влади, що підпорядковані Кабінету Міністрів України; органи виконавчої влади, підпорядковані Кабінету Міністрів України опосередковано).

Третя група: організації та установи при Кабінеті Міністрів України.

Ставилося на меті під час адміністративної реформи розробити чіткі взаємини між органами управління, скоротити чисельність управлінського апарату, підвищити мотивацію, розробити систему заохочення.

Оснoву адміністративної реформи передусім мала становити розробка нового законодавства щодо державної служби, однак далі теоретичних розробок і пропозицій стосовно такого реформування справа не пішла.

Принцип виборності основних органів державної влади

Цей принцип декларують усі країни, які претендують на те, щоб називатися демократичними. Однак право обирати в багатьох країнах мають лише ті громадяни, які проживають на цій території певний час. Можуть мати місце й інші обмеження: все залежить від законодавства про вибори та виборчої системи.

До наведених базових ознак демократії можна додати й такі, досить виразні визначення поняття “демократія”:

- правова демократія. Йдеться про демократію, яка сповна обстоює права людини, можливості для її розвитку, самореалізації, суспільно корисної діяльності;
- захисна демократія. Це споріднене з першим визначення, в якому мають на увазі, що демократія є найважливішою формою захисту людини, її інтересів і прав;
- процедурна демократія. Таке пояснення сутності демократії ґрунтується на тому, що в плюралістичному суспільстві демократія є одним з найкращих і найдієвіших інструментів (механізмів) колективного напрацювання і прийняття рішень, що є важливими для більшості, а в ідеалі — для всіх;
- елітарна демократія. Підґрунтям цієї форми демократії є те, що демократія, мовляв, виступає своєрідним інструментом в руках елітарної меншості для керівництва, управління більшістю. А тому для дієвості демократії у суспільстві час від часу має відбуватися зміна еліт;
- учасницька (партисипаторна) демократія. Йдеться про громадську участь людини в суспільному житті (Б. Барбер, К. Пейтмен, М. Вольцер). У цьому випадку мається на увазі поєднання соціальних і політичних аспектів демократії.

Питання для самоконтролю

1. Цінності та основний зміст демократії: загальна характеристика.
2. Рівність соціальна і політична.
3. Свобода як одна з важливіших цінностей демократії.
4. Сутнісні особливості свободи слова.
5. Громадські свободи особистості.
6. Гласність як поняття соціального стану суспільства.
7. Громадська думка як вияв масової політичної свідомості.

8. Поняття “національний характер” і його особливості.
9. Політична культура народу: основні теоретико-філософські підходи до визначення.
10. Основні функції політичної культури.
11. Взаємозв'язок політики і культури.
12. Політична культура українського соціуму в новітню добу.
13. Масова політична свідомість українства.
14. Основні принципи демократії та їх взаємодія.
15. Принцип більшості як принцип демократії.
16. Основні моделі політичної опозиції.
17. Види та функції опозиції у суспільстві.
18. Політичний плюралізм як принцип демократії.
19. Основні засади позитивного політичного плюралізму.
20. Принцип рівності та його роль у формуванні демократичних засад державного і громадського устрою.
21. Гендерні суспільні перетворення як засада формування суспільної рівності.
22. Гендерна політика у новітній Україні.
23. Демократія у контексті принципу розподілу державної влади.
24. Конституційний розподіл влади у новітній Україні.
25. Загальнонаціональний і місцевий рівні влади в Україні.
26. Самоврядування та місцеве самоврядування як засада забезпечення демократичного державного устрою.
27. Основні теорії місцевого самоврядування.
28. Особливості місцевого самоврядування в Україні.
29. Принцип виборності основних органів державної влади.

Теми рефератів та магістерських робіт

1. Демократія як одна з форм державного і суспільного устрою.
2. Цінності демократії та їх вплив на життєдіяльність громадян і суспільну стабільність.
3. Політична культура соціуму.
4. Демократія: принципи і моделі.
5. Влада і опозиція: діалектика і суперечності.
6. Демократія у контексті політичного плюралізму.
7. Гендерні перетворення як засаднича умова становлення демократії.
8. Моделі та механізми конституційного розподілу влади.

9. Роль і місце самоврядування та місцевого самоврядування у формуванні демократичного суспільства.

Література

1. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
2. *Алексис де Токвиль.* Демократия в Америке. — М.: Прогресс, 1992.
3. *Аристотель.* Афинская полития. Государственное устройство афинян. — М., 1937. (Прилож. № 22).
4. *Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г.* и др. Основы политической элитологии: Учеб. пособие. — М.: ПРИОР, 1999.
5. *Бердяев Н. А.* О русской философии: В 2 ч. — Ч. 2. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991.
6. *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М.: Междунар. отношения, 1997.
7. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учеб. для высш. учеб. завед. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд. корпорация “Лотос”, 2000.
8. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2003.
9. *Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С.* Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. — К.: Наук. думка, 1992.
10. *История социологии в Западной Европе и США: Учеб. для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов.* — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
11. *Короткий оксфордський політичний словник* : Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005.
12. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1995.
13. *Мехтиев Р.* На пути к демократии: размышления о наследии. — Баку: Serg-Оэзб, 2007.
14. *Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій / М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищ. освіти.* — К.: Ай-Бі, 2002.
15. *Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка.* — 2-ге вид. допов. і переробл. — К.: Генеза, 2004.

16. *Політологічний* словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005.
17. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
18. *Толстоухов А. В.* Філософія демократії: Есе — К.: Новий друк, 2005.
19. *Халипов В. Ф.* Энциклопедия власти. — М.: Акад. проект; Культура, 2005.

Розділ IV

Демократія на зламі ХХ–ХХІ століть

З першого погляду — чим довше існує людство, тим багатшим є його соціальний досвід, а це означає, що й досконалішою є демократія, як одна із засадничих умов щонайкращого впорядкування життя мільйонів. Однак ситуація, що склалася на початку ХХІ ст. у багатьох країнах, і навіть тих, що претендують на “зразки” демократичності, далеко від ейфорії, схвалення існуючих у них політичних режимів.

Не вдаючись у певні деталізації процесів демократизації (і, навпаки, відходу від демократії), що мають місце в окремих країнах, важливо спробувати виокремити й об’єктивно подати найважливіші загальні тенденції, що пов’язані у світі з феноменом “демократія”.

Активні процеси політичних, соціальних, економічних та інших трансформацій, що розпочалися наприкінці 90-х років ХХ ст. в країнах Центральної і Східної Європи, багато дослідників — філософів, соціологів, політологів — схарактеризували як демократичний транзит. Оскільки процеси демократизації у країнах, що виникли на теренах пострадянського СРСР та бувших соціалістичних європейських країнах, були і є неоднозначними, спеціалісти-транзитологи виокремлюють кілька характерних особливостей цього процесу. Розглянемо їх:

- відсутність якихось універсальних моделей і особливостей переходу до демократичних політичних режимів і умов функціонування суспільств;
- наявність характерних алгоритмів переходу до демократії у конкретних регіонах і країнах відповідно до історичних, географічних, ментальних та інших умов;
- безпосередній зв’язок демократичних трансформаційних процесів з могутнім відродженням етнонаціональних проблем.

В останні десятиліття ХХ ст. процеси розгортання демократії захопили Південну Європу, Латинську Америку, країни Азії, а потім (після 1989 р.) перемістилися у Східну Європу, колишній Радянський Союз. Цей процес стали по своєму пояснювати спеціалісти різних

галузей знань, але найперше американські політологи С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма.

У колишньому СРСР початок процесу демократизації пов'язують із відомою “перебудовою” радянського суспільства, яку очолив М. С. Горбачов. “Підійшовши занадто спрощено й однобічно до реформування суспільства, — зазначає український політолог *В. П. Горбатенко*, — модернізатори із самого початку виявили неготовність до виконання масштабного завдання забезпечення “перебудови” як соціальної революції” [4, 268].

Антиалкогольна компанія, Чорнобильська катастрофа, провал із спробами демократизувати КПРС та інші складні соціально-політичні проблеми і процеси радянського суспільства усе ж спричинили значну активізацію народних мас і в Україні, появу низки важливих громадських об'єднань (РУХ), і як підсумок — проголошення українським парламентом 24 серпня 1991 р. незалежності України та початок створення самостійної української держави. Цей процес В. П. Горбатенко схарактеризував як процес прискореної демократичної модернізації.

Коротко розглянемо основні, найпопулярніші моделі, або типологію сучасних демократій.

Сучасна **типологія демократії** є надто строкатою. Одним із перших спробу типологізувати сучасні моделі демократії вчинив канадський політолог *К. Макферсон*. Її поглибив *Д. Хелд* і вона вибудувалася у такий спосіб [121, 145]:

- класична демократія (антична демократія);
- протективна демократія;
- демократія, що розвивається;
- демократія, пов'язана з теорією відмирання держави (К. Маркс);
- змагальний елітаризм;
- плюралістична демократія;
- партиципаторна демократія;
- модель легальної демократії.

Ці самі політологи виділяють два види ліберальної демократії: протективну і таку, що розвивається. Для обох цих різновидів демократії загальним є пріоритет громадянського суспільства над державою, народний суверенітет (представницьке правління) та свободи особистості.

Є можливість і дещо по-іншому класифікувати існуючі демократії. Так, нині у світі достатньо високою популярністю користується **“плюралістична” модель демократії**, авторами якої є Д. Трумен і Р. Даль. Згідно з цією моделлю у країні повинні існувати кілька центрів прийняття рішень, що дасть змогу забезпечити повноправне існування усіх національних меншин. Автори цієї моделі вважають, що тільки на засадах плюралізму можна по-справжньому відстояти свободу, оскільки суспільство завжди складається з великої кількості малих груп і тому їх єдність постає як найголовніша проблема для усього соціуму.

Плюралістична модель демократії нині є надто популярною, адже вона найближче стоїть до ліберальної демократії, хоча і **суперечить “корпоративізму”**, тобто ситуації, коли влада концентрується у руках найбільш сильних і авторитетних груп.

Поряд з плюралістичною моделлю демократії знаходиться **“легальна” демократія Ф. Хайека і Р. Нозіка**. Вважають, що ця модель є поверненням до так званої **“протективної” демократії**. Згідно з цим, щоб забезпечити об’єктивне право на владу більшості й одночасно забезпечити свободу усім громадянам, потрібно, щоб закон був вищим за волю народу. Звідси, до речі, бере початок ідея і форма “правової” держави. Легальна демократія до того ж передбачає відокремлення держави від громадянського суспільства.

Зрештою “легальна” демократія є ідеологічною засадою так званих “нових правих”, які останніми роками наполягають на тому, щоб існувала “вільна конкуренція”, а ринкові сили, механізми мали необмежену можливість діяти.

Як згадувалося у попередніх розділах, сформована у ХХ ст. **модель “партиципаторної” демократії** також є популярною і нині. Вона хоч і ґрунтується на соціальних революціях, однак суперечить марксистській теорії, оскільки обстоює не ідею захоплення влади якоюсь соціальною групою чи класом, але має існувати на засадах демократизації суспільних відносин за рахунок розвитку самоуправління.

Така модель демократії, **на відміну від “легальної”**, нині частіше **за все береться на озброєння “новими лівими”** і з-поміж ліберальних сил сприймається без якогось особливого оптимізму.

Як зауважує *Р. Мехтієв*, уже з початку 60-х років ХХ ст. західні демократії найчастіше йшли шляхом деполітизації демократії. “Для нової Європи, — справедливо наголошує він, — усе привабливішою ставала модель “великих коаліцій” [121, 159]. Ця тенденція і в сучасній

Європі має яскраві вияви, що підтверджують також факти і численні спроби утворювати все нові і нові загальноєвропейські об'єднання.

Об'єктивні суспільно-соціальні процеси, що були пов'язані з падінням у багатьох країнах авторитарних, тоталітарних режимів, особливо у зв'язку з розпадом СРСР, так званого соціалістичного табору, спричинили появу і такої моделі демократії, як “делегативна” (Г. О'Донел). Вона пов'язана з достатньо широкими повноваженнями в багатьох країнах президента, а по суті є **своєрідною перехідною моделлю демократії від авторитарного до більш демократичних режимів**. Такою, власне, можна називати і демократичну модель влади у новітній Україні, яка досить інтенсивно орієнтується на моделі демократії, головним чином, найрозвиненіших і найдинамічніших держав Європи. Зауважимо, що, за обґрунтуваннями Г. О'Донела, делегативна модель демократії усе ж є наступною формою представницької демократії.

З початку XXI ст. демократія у всьому світі стала все більше усвідомлюватися, пояснюватися і, власне, набула нового практичного розвитку з надто потужним розвитком різноманітних інформаційних комунікацій, системи “Інтернет”. Саме завдяки їм влада у переважній частині країн виявилась відкрито доступною, побаченою народом, а, відтак, і більш йому підконтрольною. Не дивно, що нині ведеться багато дискусій навколо проблеми “інформаційного вибуху”, “інформаційної демократії”, “електронних урядів”, “інформаційних суспільств” і т. ін. І хоча кожна окрема країна намагається на свій лад і розсуд формувати власні інформаційні, національні інформаційні системи, їх загальноцивілізаційний вплив на формування демократії є незаперечним. У багатьох країнах створення “електронних урядів” стало об'єктивною реальністю.

Далі розглянемо проблеми, які дадуть відповідь на питання, чому сучасна демократія не тільки має відповідні прогресивні потенції до подальшого розвитку, а й реальні загрози для існування взагалі.

Демократія і світові глобалізаційні процеси

Мало хто з фахівців стане заперечувати істотний вплив на окремі країни, великі людські спільноти загальноцивілізаційних глобальних процесів, які не лише спонукають людство до відповідної інтеграції, поєднання зусиль у подоланні багатьох загальнолюдських проблем а й одночасно не зовсім позитивно впливають на розвиток окремих держав і народів. Не є виключенням тут проблема воєнної безпеки, екології, інформаційного засилля, СНІДу, тероризму, демократії

і т. ін. Їх вивченням, аналізом займається кілька авторитетних і популярних міжнародних організацій, Асоціація сприяння ООН, Римський клуб, Міжнародний інститут прикладних досліджень, так звана Паризька група, та ін.

Так чи інакше, але світ глобалізується, політика глобалізації, глобалізму нині торкається не лише країн чи народів, а й кожного громадянина зокрема.

Слід зауважити, що **терміни глобалізація і глобалізм — поняття неоднозначні. Глобалізація** — це історично об'єктивний, природний процес поступової інтеграції економіки, соціально-політичної і духовно-культурної сфер суспільного життя на нашій планеті. Це — результат і продовження помітного технічного, інформаційного та інших процесів, які загалом надто потужно вплинули на прогрес виробничих сил, кардинально змінюють виробництво, виробничі технології і виробничі відносини. Як зауважує відомий російський філософ *П. Лопата*, є усі підстави говорити про вступ людства у принципово нову епоху — “епоху глобалізації”. Інша справа, що цей процес відбувається далеко не відповідно до об'єктивних природних законів еволюційного розвитку людського співтовариства. Тобто процес глобалізації — суперечливе явище, що має як конструктивну, так і деструктивну основи і наслідки.

До позитиву належать: потужний розвиток виробничих сил, небачене збільшення можливостей для загального інтерактивного спілкування, зближення людей у їхній спільній діяльності з вирішення багатьох проблем сучасності.

Окремі реалії глобалізації є і сприймаються людством як нейтральні, оскільки ще невідомо, як ними люди зможуть і будуть розпоряджатися. Скажімо, видатні відкриття у генній інженерії, біології, запровадження Інтернету поки що важко оцінити однозначно.

Глобалізація несе і певні загрози, і нині вже має негативні наслідки для життя людей — скажімо, порушення біосферної рівноваги на планеті, надмірне забруднення навколишнього середовища, наявність і зростання можливостей складних техногенних катастроф. Ці та інші загрози і ризики цілком залежать від людей, їхньої спільної діяльності. Тобто характер і наслідки глобалізації визначальним чином залежить від того, хто і в який спосіб ними скористається.

Щодо терміна **глобалізм**, то його головним чином пов'язують із суб'єктивним фактором, із реальною політикою конкретних політичних сил, держав і т. ін. Сучасний глобалізм, як політичний фено-

мен, утвердився в останній чверті ХХ ст. і наприкінці 90-х років цього століття фактично був сформульований у так званому “Вашингтонському консенсусі”. Його було розроблено в надрах Всесвітнього банку, Міжнародного валютного фонду тощо. На озброєння була взята ідеологія неолібералізму, в основі якого лежать культ приватної власності, грошей, сили, всевладдя капіталу, індивідуалізм і прагматизм. Більше того, за неоліберальною концепцією суспільного розвитку соціальна нерівність повністю легітимується, правляча каста визнається як така, що має безпосередню владу над “невдахами” суспільства, “нужденними”, “маргиналами”. Звідси і відома теорія, ідея так званого “золотого мільярда”, тобто тієї частини людства, яка завдяки своїм багатствам, на думку глобалістів, і має правити світом.

Відтак глобалізація об’єднує людей, примушує їх спільно шукати шляхи і вирішувати актуальні проблеми сучасності, а глобалізм, навпаки, роз’єднує людей, поділяючи на “гірших” і “кращих”.

Саме завдяки глобалізації сучасний світ нині вже існує у двох принципово несумісних вимірах. З одного боку, маємо потужний процес інтеграції країн у багатьох вимірах і умовах їх життя, а з другого — кожна країна, особливо невеликі, невисокорозвинені, намагаються максимально зберегти свої індивідуальні особливості, національну, етнічну виокремленість. Одночасно і змагання між країнами за відповідні пріоритети в економіці, політиці, соціальній та інших сферах також набуло небаченого розмаху.

Таким чином, загальноглобалізаційні процеси — це об’єктивна реальність, яку ніяк не можна заперечувати за кількох основних обставин. Перша — пов’язана з потужною економічною інтеграцією, що характеризує постіндустріальну економіку. Друга — зумовлена лавиноподібним процесом появи та розвитку нових технологій і не лише виробничих, наукових, а й інформаційних, що революційно змінили можливості спілкування, у тому числі і “життя” демократії.

Уже ці дві обставини яскраво доводять, що **старі, притаманні ще ХХ ст. теорії і механізми відносин між цивілізаціями, елементарно перестають працювати**. Звідси реальна потреба діалогу цивілізацій, завдяки якому лише і можна знайти правильні підходи до вирішення нагромаджених проблем.

Діалог цивілізацій — об’єктивна потреба часу, оскільки сучасний світ не може бути й існувати як однополярний. А оскільки це так, то діалог цивілізацій має будуватися на взаємоповазі і взаємодовірі.

Щоб сповна усвідомити сутність та особливості діалогу цивілізацій, обов'язково слід враховувати сучасне розуміння самої суті цивілізації як такої.

Загалом, за визначенням філософських словників, **цивілізація** — це складний соціокультурний комплекс, цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване в просторі й часі. Звідси стає зрозумілим, наприклад, що таке цивілізації антична, елліністична, афінська та ін.

Вважають, що **термін “цивілізація” запропонував В. Р. Мірабо в 1757 р.** Пізніше його використали А. Фергюсон, Л. Г. Морган, Ф. Енгельс, головним чином, з метою відповідної історичної періодизації розвитку людства.

У науці найперше розрізняють позаземну, земну і космічну цивілізації.

Позаземна цивілізація — це та, що існує поза межами планети Земля.

Земна цивілізація — це вже відома нам емпірично функціонуюча цивілізація з усіма притаманними їй параметрами.

Космічна цивілізація — цивілізація, що освоює простори Всесвіту. З-поміж багатьох саме сучасних визначень і пояснень сутності цивілізацій, найпомітнішими є їх **тримірний розгляд**:

- глобальна цивілізація. Йдеться про частину людства, що досягла відповідного рівня цивілізаційного розвитку і яка проходить певні ступені, фази свого життєвого циклу;
- локальна цивілізація. Складова глобальної цивілізації, що має власні цивілізаційні цінності;
- світові цивілізації. Це — великі етапи розвитку глобальної цивілізації і цикли поколінь локальних цивілізацій, епохи у розвитку людства як єдиної мегасистеми.

Питання міжцивілізаційних взаємин, взаємодій (протистояння, зіткнення, діалог, співпраця та ін.) детально розглядаються у працях таких відомих зарубіжних учених, як А. Тойнбі, О. Шпенглер, З. Бжезинський, Л. Гумільов, С. Хантінгтон, Франсуа Гізо, Генрі Бокль, Я. Данилевський, Фернан Бродель, П. Сорокін, В. Вернадський, П. Джонс, А. Хаймен, Б. Брауер, А. Рара, Д. Нісмен, М. Шмігелю, С. Телбонт, С. Йома.

Серед вітчизняних українських фахівців, які активно долучилися до розгляду проблем міжцивілізаційних відносин, слід назвати імена С. Кримського, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, Г. Щокіна та ін.

У діалозі цивілізацій для багатьох країн актуальним і найгострішим є суперечності між західними і східними цінностями. При цьому сліпе наслідування тих чи інших цінностей аж ніяк не можливе, оскільки народ будь-якої країни обов'язково намагається зберегти свої національні (етнічні), культурні, історичні традиції, цінності, релігію, практику суспільного життя та державного будівництва. Нагадаємо, що з подачі відомого американського політолога *С. Хантінгтона* у світі стали переважним чином говорити про конфлікт між Заходом та іншими цивілізаціями.

Діалог цивілізацій – процес далеко не простий. Йому активно протистоять саме глобальні проблеми людства, до яких належать: екологічна проблема; необмежене накопичення зброї масового знищення; вичерпність ресурсів, зокрема, енергетичних; демографічна проблема; голод; жebraцтво; неграмотність; наркоманія; алкоголізм; проблема СНІДу тощо.

Подолання цих складних проблем видається можливим у ситуації, коли: а) кожна держава здійснює зважену внутрішню і зовнішню політику; б) має місце політика співпраці і співробітництва між країнами, незалежно від рівня і особливостей їх розвитку.

Оскільки світ значною мірою усе ж є цілісним, єдиним, то в питаннях екологічного, соціально-економічного, політико-правового, інформаційного, безпекового та іншого характеру справді є потреба пошуку як загальнопланетарних шляхів розв'язання об'єктивних, реальних проблем, так і рецептів щодо проблем регіонального характеру.

На початку ХХІ ст. було відомо близько двадцяти глобальних моделей вирішення світових проблем, серед яких, зокрема, такі як “Світова динаміка” Д. Форрестера, “Межі росту” Д. Медоуз, “Інтегрована модель світу” Г. Месарович-Пестеля та ін.

Здебільшого у подібних програмах, доповідях, проектах пропонується здійснити комплекс реформ, які дали б можливість принципово змінити світ, окремі країни, врегулювати існуючі проблеми. У цьому контексті характерною є спеціальна доповідь під назвою “Перебудова світового порядку”, підготовлена *Я. Тінбергеном*, в якій проводиться думка стосовно створення нового міжнародного соціального і економічного порядку задля досягнення гідного життя і добробуту людини [43, 112].

Достатньо існує глобалізаційних ідей і точок зору щодо влаштування світового порядку, уніфікації демократії, відносин між людьми і країнами. На тлі таких ідей є однак і ті, в яких звучать застереження

щодо надмірного розвитку демократії в окремих країнах і регіонах, застереження стосовно того, що, мовляв, державний суверенітет є певним гальмом на шляху вирішення саме глобальних проблем. Потрібен нібито якийсь “всесвітній націоналізм”, характеристика якого, водночас, є досить розмитою й абсолютно невиразною. Заперечуючи національний суверенітет як шлях до потрібної демократизації суспільного життя, окремі дослідники, наприклад А. Долмен, пропонують навіть замінити систему національної власності на ресурси в територіальних державних кордонах якоюсь загальною власністю на ці ресурси [*Там само, 114*].

Задля забезпечення світової безпеки окремі фахівці пропонують навіть створити спеціальні наднаціональні органи управління, які б розпоряджалися ресурсами повітряного і космічного просторів, Світового океану, морського дна і т. ін. Немало дискусій точиться і навколо ідеї створення Світового уряду.

Продовжується пошук і тиражування “кращих” моделей впорядкування життя людей. Давно, зокрема, чиняться спроби довести, що однією з найдосконаліших з-поміж таких моделей є “американська модель”, яка, на думку відомого політолога С. Хантінгтона, є “самою вільною, самою ліберальною, самою демократичною країною у світі”, а тому, мовляв, “американська модель” має поширюватися у світі, як найліберальніша і найдемократичніша.

Побіжно зауважимо, що “американську” демократію ні за яких обставин не можна ідеалізувати, подавати як незаперечний зразок до наслідування. “Якщо уважно придивитися до епопеї становлення американської держави, і її поведінки на світовій арені, — пише російський політолог К. Гаджиев, — то тут формування демократичних інститутів і імперська експансія йшли рука в руку, доповнювали і посилювали одна одну. Захоплення усе нових і нових земель на Півдні і Заході Північноамериканського континенту зовсім не мало своїми наслідками відміну демократичних механізмів, скажімо, у новоанглійських штатах. Більше того, імперська експансія здійснювалася іменем демократії і свободи” [*Там само, 341*].

Якщо конкретніше говорити про вплив глобалізації на процеси демократизації окремих суспільств, то варто зазначити, що демократія, її розуміння і практична реалізація у житті країн і народів взагалі ніколи не були стабільними й однозначними. Та найбільш радикальних змін і трансформацій вони набули наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Об'єктивні передумови таких змін наприкінці ХХ ст. пов'язані з певними об'єктивними обставинами, центральною з-поміж яких все ж стала радикальна зміна геополітичної карти світу — розпад СРСР, так званого соціалістичного табору (головним чином Європа). Посиленню процесів демократизації й одночасно їх ускладненню активно сприяли і сприяють глобалізація та поширення тероризму.

Кінець ХХ ст. ознаменувався великими “кидками на Схід”, а початок ХХІ — активним просуванням демократії у Східній Європі та Азії. Революційні події у Сербії, Грузії, Україні, певною мірою в Киргизстані та Молдові принципово змінили карту Європи і самі собою процеси демократизації. Революції, за визначенням азербайджанського філософа Раміза Мехтієва, “мали великий вплив на формування нового політичного і економічного влаштування у колишніх радянських республіках, які до останнього часу перебували під впливом Росії або дотримувалися антагоністичних відносин з нею” [121, 26]. Так чи інакше, але демократія, яка тісно пов'язана з державою, застосовується за для її існування, а тому найтісніше пов'язана, одночасно, з примусом, насиллям. У зв'язку з цим вона може бути:

- в ідеальному вигляді — владою демократичної більшості над менш демократичною меншістю;
- у найпоширенішому вигляді — владою організованої, привілейованої меншості (підконтрольної народу) над більшістю.

Обмеженість обох форм демократії — зрозуміла, як досить сумнівним видається і більш-менш переважне існування будь-якої з них. Частіше в суспільному житті маємо поєднання першого і другого “варіантів” демократії.

Велика суперечливість демократії, як важливішої засади устрою людського життя, і її неоднозначність часто спричиняють не лише її необ'єктивне, а й хибне, заперечливе сприйняття. Небезпідставно демократію нерідко називають імітативною, маніпулятивною, псевдодемократією, оскільки проголошення демократичних принципів, їх закріплення навіть у важливих нормативних документах держави (конституції, закони, концепції, програми та ін.) часто абсолютно не відповідають реальному стану речей, соціальних відносин та ін. І такий стан речей аж ніяк не є недоліком становлення і функціонування держав на демократичних засадах хоча б тому, що демократія також має свої межі. Скажімо, надмірна демократизація суспільних відносин може спричинити функціонування у суспільстві тих сфер,

структур, організацій, основу для яких становлять централізація, жорстка дисципліна, де мають домінувати передусім ієрархічна підпорядкованість, обізнаність, дисципліна і компетентність. Йдеться, наприклад, про збройні сили, інші силові структури, або про ситуації, де потрібно швидко й оперативно приймати рішення, ефективно, без демократичних процедур діяти: природні катаклізми, аварійні випадки, інші ситуації, пов'язані зі здоров'ям, життям людей тощо. Недарма в подібних ситуаціях оголошується надзвичайний стан, мобілізуються різноманітні резерви і можливості, використання котрих зовсім не потребують якихось спеціальних демократичних процедур.

Шкідливою і загрозливою може видаватися і ставати надмірна демократизація суспільного життя, коли демократія стає виразною охлократією, перетворюється у звичайний безлад.

Відтак демократія завжди має свої межі і залежить від багатьох складових, що мають місце в конкретному суспільстві, за конкретного часу, умов і обставин. Скільки і якої демократії їм потрібно аби найкраще облаштувати власне життя, забезпечити права і свободи кожної людини, її відповідний соціальний захист, мають на демократичних засадах вирішувати самі громадяни, навчаючись жити і діяти в інтересах і себе самого, й усіх, хто є членами їх соціуму.

Отже, завершуючи розгляд проблеми “глобалізація – демократія”, слід зауважити, що, говорячи про прості, формальні ознаки глобалізації, багато фахівців вважають Україну не інакше як світовим лідером у глобалізаційних процесах. До такого висновку дійшли, зокрема, експерти американського журналу “Міжнародна політика”. Вони оцінювали 72 держави за чотирма критеріями: економічна інтеграція, персональні контакти, розвиток технологій і участь у світових організаціях. Найбільш відомими і діяльними є ООН, Євросоюз, Рада Європи, МАГАТЕ, НАТО, ОБСЄ, МВФ, Ліга арабських держав та ін. Україна є членом 9 міжнародних організацій, загалом вона входить до складу більш як 50 подібних організацій, а ще представлена в понад 100 органах таких організацій.

Демократія і політичний режим

Рівень демократичності будь-якої держави визначається і характеризується особливостями панівного політичного режиму. За тоталітарного або авторитарно-диктаторського режиму, наприклад, народний суверенітет, як основа демократії, відсутній, а якщо він і декларується або відображається в конституціях чи інших загаль-

нодержавних нормативних актах, то в усякому разі зневажається, або взагалі відсутній.

Стабілізація політичного режиму забезпечується його легітимністю. Якщо режим легітимний — визнається громадськістю і функціонує стабільно, — то йому легше вдається демократично діяти.

Ступінь вияву демократії, наявності демократичних процесів у авторитарних (тоталітарних) суспільствах не є однозначною тому, що самі собою такі суспільства слід, як мінімум, поділяти на: традиційні авторитарні суспільства; бюрократичні авторитарні суспільства; військові диктатури; олігархічні авторитарні суспільства. Перші два типи суспільств є найпоширенішими.

Традиційні авторитарні суспільства — це історично перший тип такого суспільства, де значну роль, з одного боку, відіграють релігійно-символічні елементи і аргументи легітимації формальної влади, а з другого — пояснення походження формальної влади не інакше як божественної, надприродної сили. За усіх обставин традиційні авторитарні суспільства були одними з найперших при формуванні державності.

Бюрократичні авторитарні суспільства виникли пізніше традиційних і характеризуються певною ідеалізацією держави, великим апелюванням до неї, возвелеченням (часто надмірним) держави. Такою власне була держава СРСР, де гіпертрофовано подавалися і возвеличувалися колективні, колективістські форми і начала співжиття і елементарно невілювалася особа (особистість). У бюрократичних авторитарних суспільствах ототожнюються також символічний політичний лідер і держава, де цей лідер діє.

Політичний режим у формі **військової диктатури** фактично існує за апеляції до ідеї сильної влади.

Олігархічний авторитаризм, навпаки, апелював до “народності”. Будь-який вплив громадянського суспільства на державний механізм такого режиму підмінюється пропагандою і поширенням у публічній сфері образу “народного правителя”.

Перехід від суспільств тоталітарних, авторитарних до демократичних у багатьох випадках не є однозначним, а має кілька модифікацій, а саме:

- транзит від одного недемократичного режиму до іншого;
- поступовий перехід до демократичного режиму за рахунок збільшення прихильників демократії та трансформації політичної системи;

- перехід до демократичних політичних режимів через подолання численних соціально-економічних і політичних криз;
- прискорення демократизації процесів на основі створення і конструктивної діяльності опозиції (нерідко така опозиція приходить до влади).

Демократія і економіка

Багато фахівців, зокрема американський політолог *У. Стемпс*, зауважують, що **демократія** — це система, яка **забезпечує політичну рівність і зовсім не забезпечує рівність економічну**.

Загалом взаємини між власністю, ринком і формою облаштування і функціонування державної влади є досить складними й неоднозначними. З одного боку, історія майже не дає прикладів, коли демократичні режими виникали б поза межами приватної власності, ринку, а з другого — система господарювання складається відповідно до того, якою за формою і системою функціонування є влада.

І власність, і влада пройшли великий історичний шлях виникнення, трансформаційних змін, переходів від однієї форми до іншої. Нині ж, на початку XXI ст., однією з центральних проблем взаємин влади і власності є та, що демократичний (а часто просто довільний, спонтанний) розвиток демократії спричиняє надто нерівномірний розподіл життєво необхідних благ, відбувається різка поляризація між багатими і бідними. Тобто в ринковій економіці закладений як механізм її самозабезпечення, так і механізм саморуйнування [136, 57]. У зв'язку з цим, останнім часом у багатьох країнах відбувається перехід до так званої змішаної економіки. Йдеться про те, що економіка зовсім не довільно розвивається за певними ринковими законами, але в регулювання ринкових відносин помітно втручається держава, влада, дбаючи про соціальний захист окремих, вразливих категорій людей — дітей, інвалідів, пенсіонерів, бідних. Такий вплив держави, влади на функціонування змішаних ринкових моделей господарювання — результат наявності потужного громадянського суспільства а, подекуди, і потужних соціальних виступів і протестів громадськості.

Загалом **взаємовплив ринку на демократію**, і — навпаки, можна подати у такий спосіб:

- оскільки ринкова економіка сприяє підвищенню рівня життя, добробуту громадян, то це, своєю чергою, зміцнює демократичні засади суспільного розвитку і є результатом соціальної стабільності;

- справжня демократія має місце там і тоді, коли максимально забезпечуються права й інтереси особистості. Ринкова економіка найкраще сприяє розвитку здібностей, умінь людини у сфері економічної, підприємницької діяльності, а відтак, це, знову ж таки є умовою максимальної реалізації демократичних засад суспільного розвитку;
- демократія і ринок, з одного боку, створюють реальні умови і потребують відповідних конкурентних відносин, а з іншого — у таких ситуаціях завжди виникає потреба узгодження позицій, тобто пошуку компромісів, консенсусів, які є об'єктивною передумовою сталого суспільного розвитку;
- ринкові відносини завжди породжують, а то й поглиблюють нерівність, також соціально-економічну, тоді як впорядкувати суспільство за такої нерівності, створити належні умови соціального захисту вразливих верств населення видається можливим лише за демократичного політичного устрою;
- демократія не лише пропагує, а й намагається запровадити загальнонаціональні, загальнолюдські, колективістські цінності, що вкрай необхідно робити за умови ринкових відносин, де індивідуалізм, а то й егоїзм мають помітне значення.

Таким чином, демократія і ринок виступають як класичний зразок діалектичного закону боротьби і єдності протилежностей: конкуренція не стає перешкодою до необхідної співпраці і єдності людей за умов усе ширшої індивідуалізації, автономії людини (особистості). В цьому випадку ринок економічних і ринок політичних відносин вимушені діяти спільно, узгоджено настільки, наскільки розвиненим є громадянське, демократичне суспільство, а також наскільки високим є рівень ринкового економічного господарювання у конкретній країні.

Демократія і соціально-духовні цінності

Ще зі Стародавнього світу відомо, що для існування справжньої демократії вкрай потрібні вільні, демократичні, свідомі і незалежні (духовно і матеріально) люди. Їх називали “демосом” на відміну від “лайоса” (населення) і “охлоса” (натовпу). Саме такі люди, їх відповідна критична маса в конкретному суспільстві здатні утворювати й користуватися справжньою демократією. А коли так, то демократію аж ніяк не можна зводити до владарювання закону, утворення демократичних установ, запровадження демократичних процедур і т. ін.

Тобто демократія є такою, якою є народ, що її творить і нею користується. Чи маємо ми справді в Україні таку критичну масу свідомого, волелюбного і самовідданого люду, для якого демократія — не гасло, не якась забаганка, а глибоко усвідомлений спосіб життя? Важко відповісти однозначно.

Афганістан, Ірак, Косово ... держав, війн і трагедій, навколо яких часто вживалося і слово “демократія” у ХХ–ХХІ ст. було і є немало. Як немало нині є і тих, хто намагається навіть війни проти інших народів називати не інакше як “боротьбою за істинну демократію”. Інакше кажучи, політики, державні діячі, уряди багатьох країн, а найперше США, поняття і сутність демократії використовують на власний розсуд і розуміння.

Демократія у ХХ — на початку ХХІ ст. вважається майже невідворотним соціальним феноменом. Те, що більшість існуючих нині держав намагаються максимально демократизуватися, відчуваючи у цьому реальну потребу, зовсім, однак, не доводить якийсь обов'язковий “демократичний транзит” чи “демократичний уніформізм”, оскільки кожна держава крокує і приходять до демократії у свій спосіб, зі своїми історичними особливостями і специфікою.

У зв'язку з означенням цілком закономірним є застереження окремих дослідників щодо певної примусовості руху до демократії у її стандартному західному (точніше, американському) упакуванні. Процес цей іменують “демократичним уніформізмом”. Так, український філософ *А. В. Толстоухов* з цього приводу пише: “Виходить, у сучасному глобалізованому світі можна лише мріяти про таку розкіш, як демократія з національною специфікою, “народна демократія” тощо? ... Цілі установи типу МВФ й Світового Банку, Національного демократичного інституту США, відповідних відділів та управлінь американського Держдепартаменту, брюссельських комісарів з питань розширення ЄС, а також функціонерів Ради Європи та ОБСЄ пильно стежать за тим, щоб у різних регіонах світу успішно відбувалися “правильні” демократичні перетворення” [203, 9].

Наголошуючи на тому, що демократія є далеко не ідеальним засобом влаштування життя великих груп людей, що вона має істотні недоліки, варто вказати на те, що одним з найважливіших завдань (призначень) демократії є розв'язання реально існуючих у кожному соціумі конфліктів. І це при тому, що Платон вважав демократію самою корумпованою системою правління після тиранії. А. Токвіль попереджав стосовно прихованої в демократії “тиранії більшості”. У. Черчилль

вважав “демократію — жахливою формою правління, якщо не брати до уваги інші”.

Швидше за все, демократію варто сприймати і розуміти як певного роду систему цінностей, відповідно до яких можна визначати роль і місце людини в суспільстві. Так чи інакше, але більшість політично, суспільно активного населення у світі, критикуючи демократію, все ж поділяють ідеї конституціоналізму, індивідуалізму, свободи віросповідання, свободи слова і друку і т. ін.

Таким чином, незаперечним є те, що максимальна **демократизація суспільних відносин** сприяє високому духовному розвитку людини, незаперечним є також і те, що високий рівень освіти, науки, культури — неодмінна запорука демократії. І все ж особливо треба наголосити на тому, що рівень демократичності суспільства **перебуває у прямій залежності від рівня політичної культури громадян, від ступеня розвитку громадського суспільства.**

Політична культура засвідчує не лише певні знання людей, усієї спільноти, а й рівень свідомості, наявність відповідних утверджень і переконань, готовність і уміння займатися активною суспільно корисною діяльністю з метою реалізації особистістю як власних, так і громадських інтересів.

Нині суспільство виробило нову, досить примітивну культуру, засновану на загальних та примітивних матеріальних стимулах. Від такої культури серйозно потерпає, деформується і демократія.

Громадянське суспільство, як достатньо самостійна, саморегулююча складова суспільного життя, своєю чергою:

- підтверджує наявність соціальних інститутів (партій, об'єднань, груп, організацій тощо), завдяки яким громадяни лобюють, реалізують власні інтереси на загальнодержавному рівні;
- засвідчує спроможність людей до самоврядування і самостійного вирішення власних життєвих проблем.

У цьому випадку **окремо можуть розглядатися такі цінності і важливіші складові демократії (в контексті громадянського суспільства), як мораль, духовність, правосвідомість, національний характер, національний менталітет, які найкраще виділяють найхарактерніші особливості демократії у кожній окремо взятій країні.**

Процеси демократичних перетворень у сучасній Україні зумовлені багатьма складовими, з-поміж яких варто назвати дві: формування національної самосвідомості громадян та їхня національна самоіден-

тифікація. На цьому, зокрема, наголошує відомий український психолог М. Борщевський [186].

У першому випадку йдеться про те, наскільки і як кожний громадянин усвідомлює, відчуває себе невід'ємною часткою національної (етнічної) спільноти. При цьому істотне значення має саме те, наскільки особистість розуміє і поціновує себе як безпосереднього носія, відтворювача національних цінностей. Це спонукає кожну людину до самовираження, до свідомої громадсько корисної діяльності, тобто є найактивнішим стимулом до активного суспільного життя.

У другому випадку мається на увазі усвідомлення людиною (особистістю) своєї безпосередньої причетності до певного етносу, яке неможливе без відповідної самоідентифікації.

М. Борщевський досить своєрідно і до того ж досить точно визначає поняття “національна ідея”. На його думку — це “усвідомлена нацією найбільш актуальна й перспективна мета, на шляху до досягнення якої нація спроможна якнайповніше розкрити й реалізувати свої потенційні можливості, зробити помітний внесок у розвиток людської цивілізації та посісти гідне місце серед інших національних спільнот” [Там само, 142].

Певною мірою можна погодитися з тим, що треба прагнути і забезпечити в Україні такі європейські цінності, як демократичний парламентаризм, справжня свобода і цивілізаційна, правова система підприємницької діяльності, прозора система податків, достатньо високий рівень заробітної плати і соціального захисту вразливих верств населення. Однак зрозуміло, що такі цінності штучно запозичити і перенести в Україну абсолютно неможливо, їх маємо утворити тут, у власній державі. І рецепт щодо того, як їх утворити, достатньо прозорий. Найперше треба мати єдину, проукраїнську, чітко національно орієнтовану і відповідальну перед народом владу, створити цивілізовану, прозору та ефективну систему господарювання, сповна забезпечити права людини, подбати про соціальний захист уразливих верств населення.

Проблеми демократії у ХХІ столітті

Парадоксально, однак за багато століть історичного досвіду існування демократії, формування демократичних засад суспільного розвитку десятків держав світу вона не дала якихось “ідеальних” зразків облаштування життя людей. Нині демократія піддається не менш прискіпливому аналізу і критиці, ніж це робилося раніше. **Основна**

причина недосконалого формування демократичних засад існування багатьох держав світу, як наголошують багато дослідників, утруднюється у наш час низкою наступних глобальних проблем, що мають в окремих країнах і свою власну специфіку:

- економічні проблеми;
- безконтрольне накопичення зброї масового ураження;
- помітна вичерпність природних ресурсів, зокрема джерел енергії;
- демографічна проблема;
- голод, жебрацтво, безграмотність;
- наркоманія і алкоголізм;
- проблеми СНІДу та ін.

Зазначені проблеми є тісно пов'язаними, взаємовпливовими і саме вони детермінують усі сторони життя людей і суспільств, впливаючи на матеріальне виробництво, культуру, ідеологію, політику і мораль.

Слабкість демократії у багатьох країнах світу безпосередньо викликана формальним існуванням громадянського суспільства.

Громадянське суспільство — це людська спільність на певній стадії розвитку, що включає добровільно утворені недержавні структури в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах життєдіяльності суспільства. Це — сукупність недержавних економічних, політичних, соціальних, сімейних, національних, духовних, релігійних, моральних та інших відносин. Це — сфера самоуправління вільних індивідів і добровільно сформованих організацій та асоціацій громадян, огорожена законами від прямого втручання і вільної регламентації їхньої діяльності з боку органів державної влади.

Обов'язково слід враховувати ту принципову обставину, що громадянське суспільство формується раніше, ніж держава, в результаті виникнення найпростіших, нечисельних і стійких об'єднань людей для спільного здобуття їжі, влаштування житла, виготовлення предметів побуту, одяжі, захисту від ворогів, диких звірів.

Поступово громадянське суспільство домагається законодавчого впорядкування і регулювання відносин між ним і державою. Воно є системою, що самоорганізується і саморозвивається, особливо, коли у суспільстві існують достатні умови для всебічного гармонійного розвитку, соціального захисту особистості.

Структурними елементами громадянського суспільства в економіці є недержавні підприємства, орендні, кооперативні господарства, товариства, асоціації, корпорації тощо.

Соціально-політична сфера громадянського суспільства включає: сім'ї, громадські, громадсько-політичні, політичні організації і рухи, органи самоуправління, розгалужену мережу засобів масової інформації тощо.

У духовній сфері для громадянського суспільства характерні свобода думки, слова, можливість відкритого, вселюдного висловлювання своїх думок, наявність численних творчих організацій і об'єднань.

У реальному житті громадянське суспільство існує і розвивається в діалектичній суперечності і єдності одночасно з державою. В демократичних умовах держава намагається мінімально регламентувати життєдіяльність громадян, а її функції все більше пов'язані з розробкою головним чином стратегії суспільного розвитку, визначення та обґрунтування пріоритетів, темпів, пропорцій розвитку окремих сфер, забезпечення соціального захисту громадян, обстоювання їхніх прав і свобод, внутрішнього порядку в державі та забезпечення недоторканості її кордонів.

Нині, реально, громадянське суспільство, як представництво народної влади у різних об'єднаннях, громадських організаціях, партіях, профспілках та інше, як обов'язковий атрибут демократії, формально є скрізь, однак дієвість його впливу на державу, державну політику, особливо щодо захисту, збереження і забезпечення прав людини, є надто низькою.

Таких прав, які має обстоювати громадянське суспільство, багато, однак тисячоліттями серед них домінувало право людини на життя.

Право на життя є тією основою, без якої не можуть мати місце будь-які інші права і свободи людини. Людина отримує його від народження і воно є її невід'ємним правом. Якщо нагадати, що в законодавствах багатьох країн світу і на початку ХХІ ст. залишається такий вид покарання як смертельна кара, то можна констатувати, що фактично такі країни не можуть називатися демократичними, оскільки в кожній людині біологічне і соціальне щонайтісніше поєднані, злиті у єдине.

У міжнародному праві право людини на життя регулюється певними правовими актами:

- Загальною декларацією прав людини (1948). У цій декларації зазначається: “Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах. Вони наділені розумом та совістю і повинні діяти один щодо одного в дусі братерства”. Оскільки людина має розум і совість, вона відрізняється від інших істот на Землі і саме тому має право на певні права і свободи, якими не користуються

інші істоти. Право на життя у Декларації сформульовано в ст. 3: “Проголошується право на життя, свободу і особисту недоторканість”;

- Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966). Забезпечення і реалізація таких прав можливі лише за умови повноцінного життя людини;
- Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1996) та ін.

Аналіз законодавства багатьох країн з питань права на життя свідчить про те, що відповідальність за таке право, його забезпечення покладається на державу, у завдання якої входить:

- захист особистості незалежно від її соціального стану та становища;
- визнання кожної людини, де б вона не знаходилася, об’єктом правосуб’єктності;
- захист навколишнього середовища і людства;
- заборона рабства і работоргівлі;
- заборона пропаганди війни;
- невтручання держави в особисте життя людини, якщо вона не порушує закони цієї держави і міжнародні закони;
- співробітництво між державами задля вирішення глобальних проблем людства.

Значною слабкістю нинішньої демократії є **відсутність поваги і обов’язковості виховання спільно ухвалених і прийнятих рішень більшістю**. Оскільки будь-яке рішення — це результат зіставлення різних точок зору, позицій (і часто досить гострих, навіть, непримиренних), то спільна воля і зусилля колективно прийнятого рішення є своєрідним подоланням недоліків, обмеженості кожної окремо взятої думки чи точки зору. Тобто влада більшості набуває сили не лише тоді, коли рішення ухвалює колегіальна більшість, а й коли це рішення кожним і усіма людьми разом неухильно виконується.

За багатьох обставин, — а найперше колосальним зростанням інформаційних можливостей впливу на психологію громадян, небувалим вдосконаленням технологій впливу на формування громадської думки, — **демократія часто виявляється звичайною демагогією**, побудованою на маніпуляціях словами і діями, на виданні бажаного за дійсне. До речі, у давні часи демагогами називали лідерів, які могли вести за собою народ. Лише з часом слово демагог отримало зов-

сім інше, зворотне і сповна негативне значення. Завдяки демагогії не лише окремі політики, державні діячі, а й формальна влада утримується на плаву, прикриваючись хорошими гаслами і нібито народною підтримкою. Однак у демократичній країні реальна влада належить не формальним державним структурам, органам чи організаціям, а виключно народові.

Якщо згадати думку американського політолога Р. Даля стосовно того, що найважливішою ознакою демократії є компетентна **участь громадян у процесах формування політичної волі**, то стане зрозумілим, яке значення для процесів демократизації має **політична комунікація**.

Політична комунікація діє у різних видах і формах, а за спрямуванням є горизонтальною і вертикальною. Друга — домінуюча для тих, хто має владу у найвищих ешелонах політикуму.

Комунікація — це процес, завдяки якому будь-яка ідея передається від джерела до отримувача з метою зміни його поведінки. То ж цілком природно, що у наш час засобам масової інформації, комунікативним технологіям у суспільному житті надається виключне значення. Зокрема, саме завдяки інформації “комфортно” живе і працює **імперське мислення**, яке між іншим, є надто яскравим противником і величезною загрозою демократії.

Імперське мислення, на відміну від мислення демократичного, потужно оперує такими складними категоріями, як “імперія”, “клас”, “нація”, “колективні інтереси людей”. Однак оперує у такий спосіб, що за будь-які негативні дії мають колективно відповідати невинні люди, цілі народи.

Основу імперського мислення становить образ імперії, який формується упродовж багатьох років, іноді тисячоліть, і нав’язується як пріоритет, позитив для інших народів. Так, ідеї переваги росіян над іншими народами своїм корінням сягають ще в часи, коли Росія мала надто складні відносини з південними слов’янами, більша частина яких знаходилися під владою турок. При цьому в імперському мисленні, свідомості домінуючою була ідея добровільності входу до складу імперії слов’янських та інших народів, з одного боку, та проголошення інших держав вічними ворогами Росії (Османська імперія (XVII–XIX ст.), Англія (XVIII–XX ст.) та США (XX ст.)). Окрім названих держав, у певні історичні періоди до ворогів Російської імперії відносили Швецію, Польщу, Японію, Німеччину, Францію та ін.

З російським імперським мисленням пов'язано багато стереотипів, серед яких: “другорядність інших народів”, “колоніальна невдячність”, “комплекс безгрішності росіян” та ін.

У теоретико-методологічному відношенні, коли виникає потреба більш-менш чіткого визначення поняття “демократія” і його сутнісних особливостей, також є багато складнощів і навіть недоречностей. Так, **немало суперечностей мають місце між теоріями елітаризму та демократії**. Спільність між ними пов'язана з тим, що ніяке суспільство не може існувати без еліти, яка завжди має привілейоване становище, хоча й апелює до народу, стверджує, що діє за його бажаннями, в його інтересах. У зв'язку з цим елітаристи нерідко критикують демократію, стверджують, що народові завжди потрібна сильна влада. І все ж немало серед них намагаються поєднати елітаризм з демократією.

Серед теоретиків, які протиставляють елітаризм демократії, домінує думка про те, що народні маси не спроможні керувати суспільством з тієї причини, що народ, мовляв, має низький рівень знань, стереотипне мислення, а тому потребує турботи з боку більш освіченої і підготовленої еліти. *М. Гінсберг* (англійський соціолог) доводить, що в демократії завжди зароджується олігархія; *І. Кноль* (західнонімецький філософ) стверджує, що демократія сприяє доступу до влади посередностей; *Р. Жілуен* (французький соціолог) вважає, що демократія помиляється, коли доводить, що політика є легкою справою, а тому, мовляв, доступною масам і т. ін. [14, 173].

З 30-х років ХХ ст. немало філософів вчиняли спроби сумістити (“помирити”) елітаризм з цінностями демократичних інститутів, що й спричинило появу теорії так званого “демократичного елітаризму” (П. Бахрах). Окремі філософи, політологи закликали до модернізації поняття “демократія”. Так, *Д. Шумпетер* (німецький соціолог) замість поняття “демократія, як правління народу”, пропонував ввести інше — “уряд, що схвалений народом”. Цей соціолог був прихильником помірної демократії, в якій позиції еліти були б дещо послаблені.

Стверджуючи, що демократія — це влада народу, але відповідальність за виживання демократії має взяти на себе еліта, *Т. Дай* і *Х. Цайглер* намагалися довести, що вся справа в тому, наскільки справді мудро править еліта, щоб “правління народу” вижило, і не втратило ваги.

Отже, зі сказаного випливає, що для визначення сутності “демократії” як складного і суперечливого соціального явища принципове значення має вже дещо проаналізоване питання взаємин, пошуку оп-

тимуму між елітою і масами. Основні позиції тут виглядають у формі теорій [Там само, 184–188]:

- радикального емпіризму (демократії як народовладдя насправді бути не може);
- елітного плюралізму (послаблений елітизм, як альтернатива радикальному елітизму);
- неоелітизму (більш послідовна теорія, ніж елітний плюралізм);
- радикальний антиелітизм (що розглядає еліту як можливу загрозу демократії).

Розуміючи, що демократизація суспільства не є самодостатнім, ізольованим процесом, що може забезпечити поступальний прогресивний розвиток держави, у багатьох країнах використовують комплексну стратегію такого розвитку. Наприклад, на думку азербайджанського дослідника *В. Мамедзаде* в сучасному Азербайджані модель розвитку країни ґрунтується на тріумвіраті: політична стабільність – економічний розвиток – демократична модернізація. При цьому на міжнародному рівні Азербайджан проводить політику діалогу між східною і західною цивілізаціями. Знаходячись між цими двома цивілізаціями, він вибрав роль своєрідного мосту між Сходом і Заходом.

Оскільки для традиційних цивілізацій фактично підґрунтям є консервативні, національні традиції, сучасний Азербайджан сформував політичну систему консервативно-ліберального характеру. Така система виглядає і реально є цілком збалансованою. З одного боку, вона забезпечена міцною і авторитетною державною владою і правопорядком, а з другого – свободою слова, економічною діяльністю. Відтак *В. Мамедзаде* наголошує, що лібералізм вніс у розвиток Азербайджану певний дух динамізму, а консерватизм, своєю чергою, утримав цей дух від небажаних радикальних змін.

Наведений приклад демократизації на основі поєднання ліберальної і консервативної ідеологій наявно підтверджує думку про те, що будівництво демократичного суспільства не може і не повинно здійснюватися лише на основі так званих загальних принципів (бо то є своєрідним копіюванням навіть найкращих зразків демократії), але з урахуванням і відображенням історичних національних і культурних особливостей життя конкретного народу.

Зрозуміло, що зазначені та інші недоліки сучасної демократії, проблеми її розвитку, образно кажучи, до “ідеальної” моделі, мають свої особливості і відмінності в контексті кожної окремо взятої країни.

Формування дієвої демократії у новітній Україні суттєво гальмується багатьма об'єктивними причинами, з-поміж яких можна виокремити найважливіші:

- спадщина багатьох і тривалих насамперед етнополітичних експериментів, які велися за часів Російської імперії та СРСР проти українців і України. Це політика і практика численних переселень, утисків, штучних голодоморів, антиукраїнського мовного, культурного тиску тощо;
- створення невідповідного історико-географічного, адміністративно-територіального устрою України. Територія України багато разів переділялася, “перерізалася” не задля того, щоб господарювання відповідало історичним, географічним умовам, традиціям і культурі господарювання, а на угоду черговому “господарю”, “старшому брату” і, головне, з тим, аби краще було тримати українство у покорі, а самому господарювати на його землях;
- глибока релігійно-конфесійна, духовна диференціація, метою якої також було і є позбавити українство ідейно-духовної єдності та позбавити можливості будувати власну національну державність;
- здійснення постійного зовнішнього інформаційного тиску, штучне привнесення в український соціум чужих йому зразків мови, культури, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, загострення стосунків між окремими національними меншинами.

Парадоксальні метаморфози, що відбуваються нині з українською демократією, з одного боку, видаються надто прозорими, зрозумілими, а з другого — важко збагненими, такими, що потребують не лише осмислення, а головне, висновку — куди ж ми рухаємося в Україні з нашою власною демократією.

Україна має надто багато реальних формальних ознак, що свідчать про усі можливості потужного демократичного процесу, без якого вести мову про нашу державу, як суверенну, демократичну нічого. Маємо велику кількість соціальних інститутів, що виступають посередниками між державою, владою і народом. Це — політичні партії (понад 150), профспілки, різноманітні дитячі, молодіжні, жіночі об'єднання, групи тиску та інтересів. Свою політичну і соціальну нішу в нашому соціумі займають численні релігійні організації та об'єднання. За роки незалежності з'явилися невід'ємні складові демократії, такі її ме-

ханізми та інструменти, як референдум, опитування громадської думки, опозиція, розширився діапазон народної дипломатії тощо. Відтак формальних ознак, і, здавалося б, умов для розвитку й становлення в Україні демократії більше ніж достатньо. А от в реальному житті демократія як спосіб життя усього українського загалу, фактично невідчутна, нагадує зовні здорову людину, а по-справжньому тяжко хвору. Свідченням цього є усе потужніші заклики непоодиноких політиків, громадських діячів, науковців та інших активніше переймати, запозичувати, слідувати демократичним традиціям інших держав, найперше європейських. За багатьох обставин вважати такі заклики елементарним популізмом не можна, і ось чому.

Упродовж багатьох століть Україна, український народ навіть у складі сім'ї народів СРСР спромігся і напрацював, набув власних не лише йому притаманних, а й запозичених іншими народами демократичних цінностей, які нині найперше треба зберегти і примножити, а головне — сповна використати для національного державотворення в об'єктивно і принципово нових історичних умовах. Коли нас закликають взяти за зразки, скажімо, європейські цінності демократії, доцільно запитати: які саме, чому і чи взагалі їх нам бракує. Чим ці цінності є кращими, досконалішими за наші власні.

Демократичні цінності минулого, особливо кінця XIX–XX ст., справді потребують принципового перегляду з позицій того, які з них були незаслужено відкинуті (національна ідея, національний консерватизм, традиції національного устрою, національна ментальність, державна мова та ін.) і які були взяті на озброєння та не витримали перевірку часом, або й взагалі ввели в оману ціле покоління. За так звану радянську добу таких традицій, що фактично нав'язані українству (як і іншим народам колишнього СРСР) комуністичною ідеологією, пропагандою достатньо. Зрештою багато таких духовних, ідейних цінностей у процесі їх спроби перенести, тиражувати на інші народи — Європа, Америка, Австралія, Азія — випробування часом не витримали, а відтак варто було б однозначно й принципово їх зректися, відкинути, не займаючись, звичайно, показним політичним мазохізмом, тобто незаслужено паплюжити власні національні цінності.

Запозичення, перенесення у наше власне українське життя кращих демократичних цінностей (ніхто не заперечує існування окремих з них) можливі і, погодимось, необхідні за кількох взаємопов'язаних обставин, які зумовлені:

- рівнем власного соціально-економічного, суспільного розвитку (ринкові трансформації, стабільність економічного господарства, захист національного простору, чіткість геополітичних вимірів і т. ін);
- відчутним авторитетом України у світі.

Без наявності двох останніх складових будь-яку державу, народ завжди примушують саме сліпо наслідувати, запроваджувати ті чи інші, в тому числі й демократичні цінності, які лише декларуються як кращі, але здебільшого для конкретного народу є рудиментарними (такими, що не приживаються, а лише шкодять конкретному народу).

То чи можна вважати позитивною економічну детермінацію демократичних цінностей сучасної України, якщо в ній 20 родинних кланів контролюють 80 % національних багатств, переважна частина економіки знаходиться в тіні і тіньова складова становить близько 70 % реального чистого прибутку фінансово-кредитних установ? Абсолютно правий був відомий французький філософ *Жан Бодрийяр*, який констатував, що за умов загальної криміналізації суспільних відносин демократія, права людини перетворюються в пародію. На жаль, у новітній Україні на початку 2009 р. саме такою і була ситуація, коли демократія власне і є багато в чому пародією.

Названі три основних об'єктивних обставини, що ускладнювали і ускладнюють насамперед подальший розвиток і зміцнення наших власних національних демократичних традицій, потребують детальнішого пояснення й усвідомлення, чому, власне, так сталося, і чому, насправді, жаданого, потрібного демократичного українського суспільства до сьогодні так і не вдалося сформувати.

Перше. Зрозуміло, що дається взнаки більш як 800-річне гноблення українства, панування на наших одвічних землях інших народів. І хоча нині є надто багато скептиків, манкуртів, які твердять, що, мовляв, нічого згадувати про те, що було за сивої давнини і нібито нічого спільного з нашим сучасним суспільним станом у країні не має, варто серйозно заперечити: має і величезне значення, бо загарбниками, як і різного штибу “старшими братами”, ставилося головне завдання — не дати можливості українцям утворити власну державу. Без перебільшення можна стверджувати, що й нині нав'язування нам цінностей інших народів має на меті те саме, що і століттями назад. Кому потрібна сильна Українська держава — Росії, Європі, Америці — нікому, особливо, якщо брати до уваги природно-історичний, геополітичний, людський ресурси і потенціали України.

Друге. Друга обставина полягає в тому, що за нав'язуванням українству духовних, матеріальних, інших зразків, рівно як і зразків демократичного влаштування життя, неприховано проглядається не що інше, як спроба перетворити Україну в сировинний придаток будь-кого, починаючи з Європейського об'єднання держав. А між тим усе активніше українству нав'язують думки про виключно позитивний характер великих міждержавних утворень на зразок ЄС, НАТО, СОТ та інші, хоча усім прекрасно зрозуміло, що кожна країна, вступаючи до подібних об'єднань, найперше намагається зважити на те, якою мірою це збереже і не послабить її національного, державного інтересу. Жоден із нас ніде з приводу будь-якої інтеграції, вступу України до якогось альянсу не стикався з елементарним, об'єктивним аналізом і висновками, — що це реально дасть Україні, як позначиться на житті кожного з нас. Такий аналіз — то першочергове завдання формальної влади, її інституцій.

І, нарешті, найважливіше. Слепе наслідування чіїхось стандартів, у тому числі й у сфері демократії, не просто спричиняє формування ліберального суспільства, а й породжує і живить загрозливий політичний авантюризм, що вже пронизав усі сфери суспільного життя, усі верстви громадян в Україні.

Штучна лібералізація українського суспільства відбулася і відбувається на тлі тотального погіршення нашої власної історії, культури, відмови від притаманних нам національних консервативних традицій. Наприклад, ще кілька років тому, завдяки великим ідейно-організаційним та, мабуть, і фінансовим “вливанням”, в українському соціумі потужно проводилася ідея вкрай необхідного існування соціал-демократичної ідеології, способу життя. Тимчасовий успіх цієї пропагандистської діяльності не лише власних, а й європейських та інших соціал-демократів був вражаючим — соціально-політичний рейтинг соціал-демократичної партії був фактично у п'ятірці найпопулярніших політичних сил в Україні. А де тепер СДПУ(о), де соціал-демократична ідея?

Коли відомий англійський письменник *Гілберт Кіт Честертон* (1874–1936) писав: “Не потрібна революція, щоб прийти до демократії. Потрібна демократія, щоб могла відбутися революція”, то мав на увазі природжений, історичний потяг і схильність людства до демократії взагалі. Це понад усе притаманно християнському світу. Українству притаманний демократизм, який нині намагаються спростувати в душі відомих глобалізаційних процесів, “конфлікту цивілізацій” та ін.

Якщо в сучасній Україні маємо хворобливу, недорозвинену демократію, то треба спробувати знайти відповідь на питання, коли ж така демократія, нарешті, подорослішає, дозріє і працюватиме на кожного з нас і на суспільне благо одночасно. Тоді, коли ми зрештою усвідомимо, що демократія є такою, які ми є самі: розумом, культурою, активністю, вимогливістю, самосвідомістю і, головне, відповідальністю за усе, що діється з нами і навколо нас — у державі Україна.

Коли великий американський політик, громадський діяч Авраам Лінкольн стверджував, що він не хотів би бути рабом, і не хотів би бути одночасно рабовласником, то в цьому випадку він висловлював своє розуміння глибинної сутності демократії, яка має ґрунтуватися і зосереджуватися на свободі людини, великих людських спільнот, нації, народу. Українці по-справжньому вільними за роки незалежності так і не стали. Найближче стояли до цієї волі у 1991, пізніше — на Майдані 2004 р., і то справу не було доведено до кінця: справді національну владу не спромоглися вкотре сформувати, контролю над нею не встановили, дозволяємо і нині формальній владі нас усіх ошукувати, паплюжити і ідеї, і людей.

Стосовно Майдану особливу увагу слід акцентувати на тому, що це не була революція у її класичному розумінні і до того ж не справжній крок до демократизації українського суспільства, як дехто продовжує стверджувати. Майдан усього-на-всього виявився кульмінаційним моментом у зростанні народного невдоволення щодо реально існуючої влади, яка сповна дискредитувала себе, як антинародна. Проте ні влада, ні владна еліта в результаті Помаранчевої революції принципово не змінилися — і в цьому біда. Деякий перерозподіл влади між кланово-корпоративними об'єднаннями до уваги, як позитив Майдану, аж ніяк брати не слід. “Українську революцію” очолювали і здійснювали багато з тих, хто і раніше входив до вищих ешелонів влади. Вони в цих ешелонах залишилися й після Майдану.

Революції були і є важливим інструментом у руках певних сил Заходу, США для зміни урядів, влади, ситуації в окремих країнах, що їх не влаштовують. При цьому характерно, що основним лейтмотивом жаданих змін у країнах, де ці революції мають місце і підтримуються, Захід називає саме те, що такі країни, мовляв, не вписуються у форми західних “демократичних” цивілізацій. Якщо це не усвідомити більш відчутно, нас будуть обманювати й надалі.

До цього варто додати досить виразну оцінку революцій взагалі, яку їм дав колись відомий російський соціолог *Петирим Сорокін*. Ре-

волюції, на його думку, не соціалізують, а біологізують людей, тобто зовсім не роблять їх духовно кращими. Вони не збільшують, а скорочують усі базові свободи. “Усі фундаментальні і по-справжньому прогресивні процеси — це результат розвитку знання, солідарності, кооперації і любові, а не ненависті, звірств, страшенної боротьби, які неодмінно супроводжують революції”, — писав П. Сорокін.

Отже, Майдан (революція) в Україні — це була просто глибока політична криза, внутрішньополітичний конфлікт, деградація влади — і не більше.

Щоб не робити народ безвинним статистом у нинішній ситуації (одночасно закликаючи до державотворчих соціальних дій), акцентуємо увагу на кількох принципових моментах про особливості демократичних процесів в Україні.

Демократичне життя, управління суспільством багато філософів асоціювали, як уже зазначалося, з відповідним рівнем загальної культури, моральністю, тобто глибокими позитивними внутрішніми переконаннями людини, а відтак і народу. Так, *Конфуцій* писав: “Якщо керувати народом за допомогою розпоряджень і наводити порядок за допомогою кари, то народ стане ухилятися від розпоряджень і кари і втратить сором. Якщо ж керувати народом за допомогою сили “де” (добродійність) і підтримувати в ньому порядок шляхом належних норм поведінки, то народ збереже сором і буде керованим”. Простіше кажучи, українцям треба помирати нині від сорому, що не спромоглися розбудувати державу, якої власне гідні, якої жадали мільйони наших попередників на українській землі і поза її межами.

Нехай певною мірою спрощеною та все ж не позбавленою здоровою глузду у зв’язку з цим, є точка зору стосовно демократії, як складного соціального явища взагалі, азербайджанського професора, доктора філософських наук *Раміза Мехтієва*. Йдеться про так звані “загальноприйнятні демократичні стандарти”, “рівень демократії” і т. ін. Р. Мехтієв, зазначаючи, що такі “стандарти” часто є авторськими концепціями і точками зору конкретних держав-авторів, пише: “І все ж, на мою думку, народи мають право самі визначати, що таке демократія і що саме робить її вагомою практикою суспільно-політичного влаштування, що тисячоліттями привертала увагу людства”. Це ще раз підтверджує те, що потрібно мати і будувати власну, українську демократію, а не сліпо запозичувати чийсь зразки.

Коли в розумінні сутності демократії на перший план постає людина, її свідомість, напрошується висновок давнього філософа *Клеобу-*

ла, який з цього приводу казав: “Найрозумнішим є той народ, в якому громадяни бояться більше осуду, ніж закону”.

Третє, що пов’язано з конкретною владою. Демократія, як соціальний феномен, у багатьох випадках і найбільшою мірою пов’язується саме з владою, з політичним управлінням суспільством. Наскільки таке управління видавалося справедливим, настільки демократичним вважалося і життя суспільства, діяльність влади. Сентенція доведена життям.

Парадокс сучасного “демократичного” режиму в Україні полягає в тому, що народ, будучи (за Конституцією) єдиним джерелом влади, фактично такої влади не має і не здійснює — ні законодавчої, ні виконавчої. В Україні владу від імені народу представляють люди, обрані до Верховної Ради, а в Уряді — Кабінеті Міністрів ті, кого туди призначили далеко не громадяни.

Таку ситуацію, однак, не слід вважати як крайньою, унікальною, оскільки справжнє народовладдя теоретично й практично є можливим лише за умови прямої демократії: коли кардинальні питання суспільного життя безпосередньо вирішуються на виборах, зборах, референдумах, плебісцитах. А такий механізм демократії фактично не є можливим, оскільки шляхом прямої демократії вирішуються хіба що окремі загальнодержавні, або регіональні питання.

І все ж і за тоталітарного, авторитарного режиму елементи демократії не лише можливі, а й реально існують у зв’язку з тим, що багато підсистем суспільства можуть й існують фактично самостійно, незалежно від формальних владних гілок і державних структур. Крім того, намагається максимально бути залежним від влади середній клас, тоді як залежними від влади є (і так у кожному суспільстві) найбільш люмпенізовані, соціально незахищені соціальні групи. Цілком характерно і те, що перші завжди були найактивнішими борцями з тиранією, авторитаризмом, а другі, навпаки, були великою опорою диктатури і тоталітаризму. Найяскравішим підтвердження цьому є існування так званого комуно-соціалістичного режиму у формі колишнього СРСР, становлення якого розпочалося ще з 1917 р., після здобуття більшовиками саме за великої допомоги з боку люмпен-пролетаріату влади.

Якщо така ситуація є досить поширеною в багатьох країнах, то чи можлива демократія за умови політичного і досить різкого розшарування будь-якого суспільства? Вочевидь, можлива, і саме за умови, коли так званий пересічний громадянин, середній клас, їх життя принципово не пов’язані ні з якимись виборами, референдумами, ні

з тим, кого на них буде вибрано у владу. Це ситуація, коли умови життя, а точніше правила гри, і після виборів, чи референдумів залишаються принципово незмінними — діють Конституція, закон, принципи моралі, народне самоврядування і т. ін. За таких умов є підстави стверджувати, що демократія в суспільстві реально існує і працює в інтересах усіх.

Питання для самоконтролю

1. Сутність та особливості демократичного транзиту.
2. Особливості сучасної типології демократії: її автори і характеристики.
3. У чому полягають особливості розвитку демократії і демократичних процесів в умовах глобалізації?
4. Чому людям, країнам і народам конче необхідний конструктивний діалог цивілізацій?
5. Демократія і політичний режим: сутність взаємозалежності.
6. Взаємозалежність демократії та економіки.
7. Роль демократії у формуванні соціально-духовних цінностей.
8. Якими є основні причини існування демократії, розгортання демократичних процесів на сучасному історичному етапі?
9. У чому полягає роль громадянського суспільства для становлення демократії?
10. Феномен “імперського мислення” та його вплив на демократичні процеси.
11. Елітаризм і демократія: спільне та особливе.
12. Якими є об’єктивні причини становлення демократії у новітній Україні?

Теми рефератів та магістерських робіт

1. Демократичний транзит як процес поширення та подальшого розвитку демократії у ХХ ст.
2. Основні теоретико-методологічні засади обґрунтування феномену “демократія” в сучасній політичній думці.
3. Демократія як соціально-діяльнісний феномен і її типологізація.
4. Демократія в умовах сучасної глобалізації.
5. Діалог цивілізацій як дієвий засіб вирішення актуальних проблем сучасності.
6. Політичні режими та особливості розвитку демократії у світі.

7. Соціально-економічні процеси і трансформації та їх вплив на демократизацію суспільств.
8. Демократія і духовність: сутність та особливості взаємовпливу.
9. Сутність та особливості розгортання демократичних процесів у сучасному світі.
10. Громадянське суспільство як невід'ємний атрибут і умова становлення демократії.
11. Імперське мислення як теорія і практика розбудови і функціонування колишнього СРСР.
12. Демократія і демократичні процеси у новітній Україні: сутність та особливості.

Література

1. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
2. *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. С. В. Кивалов; Відп. за вип. Л. І. Кормич.* — О.: Юрид. літ., 2001. — Вип. 10–11.
3. *Амелин В. Н.* Социология политики. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
4. *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій: У 2-т. — К.: Генеза, 1993. — Т. 1.
5. *Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г.* и др. Основы политической элитологии: Учеб. пособие. — М.: ПРИОР, 1999.
6. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
7. *Бибик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: МАУП, 2000.
8. *Бердяев Н. А.* О русской философии: В 2 ч. — Ч. 2. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991.
9. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. — М., 1992.
10. *Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г.* Суспільні закони та їх дія. — К.: Наук. думка, 1995.
11. *Бурдые П.* Социология политики. — М.: Социо-Логос, 1993.
12. *Вебер Г.* Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.
13. *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М.: Междунар. отношения, 1997.
14. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учеб. для высш. учеб. завед. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд. корпорация “Лотос”, 2000.

15. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2003.
16. Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С. Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. — К.: Наук. думка, 1992.
17. Жабба С. П. Русские мыслители о России и человеке: Антология русской общественной мысли. — Париж: УМСА-PRESS, 1954.
18. *История социологии в Западной Европе и США*: Учеб. для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
19. *Короткий оксфордський політичний словник*: Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005.
20. Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1995.
21. *Макиавелли Н. Избранные сочинения*. — М., 1982.
22. *Мехтиев Р. На пути к демократии: размышления о наследии*. — Баку: Serg-Ozsb, 2007.
23. *Основи демократії*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій // М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищ. освіти. — К.: Ай-Бі, 2002.
24. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид. допов. і переробл. — К.: Генеза, 2004.
25. *Політологічний словник*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005.
26. *Рябов С. Г. Політологічна теорія держави*. — К.: Тандем, 1996.
27. *Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество*. — М.: Политиздат, 1992.
28. *Толстоухов А. В. Філософія демократії: Есе* — К.: Новий друк, 2005.
29. *Халітов В. Ф. Энциклопедия власти*. — М.: Академ. проект; Культура, 2005.

Розділ V

Політико-публіцистичний аналіз проблем демократії і демократизації сучасних суспільств

У попередніх розділах розглядалися основні наявні визначення демократії як складного і, навіть, суперечливого соціального явища. Слід зауважити, що жодне з таких визначень не є, навіть умовно, однозначним, таким, що претендує на якість апіорі. Швидше за все демократія — це:

- тисячоліттями і сотнями поколінь напрацьований спосіб і умови діалогу між людьми, народами;
- спосіб влаштування життя, побудови суспільств, створення держав, де б максимально були узгоджені і вирішені проблеми, суперечки, конфлікти, що є об'єктивними атрибутами міжлюдських відносин;
- суспільно-політична, духовна, моральна цінність, без якої важко уявити цілісну особистість, велику групу, народ, націю, цивілізацію;
- об'єктивна умова справжньої свободи, ознака громадянського суспільства і т. ін.

Беручи до уваги викладене, далі розглядатимемо в роботі окремі політолого-публіцистичні матеріали, які присвячені різноманітним аспектам і проблемам практичного становлення демократії, формування демократичних засад в Україні та інших суспільствах, особливо нині, на початку XXI ст.

Розколота свідомість

Нинішнє (2008 р.) вкотре наелектризоване суспільне буття переконливо доводить, що саме проблеми, про які нижче йтиметься, потребують невідкладного глибокого усвідомлення і, бодай, поступового вирішення. У протилежному випадку, з часом, вони не просто помітніше

виділятимуться у нашому житті і можуть спричинити біди не десяткам, тисячам громадян, а всьому українству. Чому?

Розпад, демонтаж тоталітарного суспільства у формі колишнього СРСР майже двадцять років тому відбувся не з причини переважно соціально-економічного або суто політичного характеру. Визначальною причиною потужних суспільних, соціальних деформацій були, є і будуть суттєві трансформації саме духовних засад існування великих людських спільнот. Конкретні соціально-економічні та політичні процеси і наявні у суспільствах проблеми і конфлікти, своєю чергою, лише прискорюють такі трансформації, роблять їх більш динамічними і важкопрогнозованими. Ще *Гегель* свого часу попереджував: “Якщо тільки дух народу піднімається на вищий рівень, усі моменти державного устрою, пов’язані з попередніми рівнями його розвитку, втрачають свою стабільність, вони повинні прийти в упадок, і не існує сили, спроможної їх утримати”. Якщо говорити простіше, то більш загрозливими для сучасної України є зовсім не темпи і якісні наслідки соціально-економічних реформ, маловідчутні зміни деформованої політичної системи суспільства, або доволі неефективне вдосконалення відпрацьованого механізму управління суспільними процесами. Це вже відповідні похідні від першопричини, а нею, з перших днів власної української державності, було і залишається осмислення та теоретичне обґрунтування того, куди і як рухатися далі, як Україні — великому соціуму і державному утворенню розвиватися. Риторичне питання: “Що ж ми, врешті, будуємо?” — не для гри слів, не для політичних сарказмів чи посмішок. З кожним роком після проголошення незалежності України, саме це питання набувало усе більшої соціальної гостроти, хоча будуємо власну нову державу вже майже два десятиліття.

Не дивлячись на наявні розбіжності у визначенні, образно кажучи, моделі, перспектив розвитку українського суспільства, найпомітнішими все ж залишаються три основних шляхи, які зумовлюються, доводяться теоретиками і навколо яких сперечаються політики-практики в Україні.

Перший шлях — побудова суверенної, самостійної, демократичної, правової держави на зразок більшості західних держав. Яскравим свідченням цьому є численні заклики йти до Європи, будувати економіку, розвивати економічну і соціальну сферу, але головне не просто брати кращі зразки демократичного врядування, а копіювати європейські моделі демократії.

Другий шлях (не менш радикальний) — це заклики до більш помітної і навіть однозначної відмови нашого суспільства від негативних залишків минулого, головним чином “комуністичного”, тоталітарного суспільства, його будівництва на кшталт соціалізму “з людським обличчям”, за умови збереження, однак, яскравих національних ознак і особливостей Української держави.

Третій шлях — створення ліберально-соціальної держави, в якій би поєднувалися переваги і соціалізму, і капіталізму одночасно.

Зауважимо, що теоретично і гіпотетично усі три шляхи розбудови Української держави майже однаково можливі, якщо брати до уваги історичний досвід і сучасні практику та можливості державного будівництва. Та й прихильників будь-якої з трьох основних моделей державотворення в Україні немало. Як не парадоксально, але саме звідси, за умови розколоти свідомості українського люду, і виявляється нечіткість політичного курсу взагалі і невизначеність конкретної моделі держави: якою має бути республіка — парламентсько-президентською, президентсько-парламентською тощо, відсутність чітко визначеної і прийнятної до практичного втілення стратегії і механізмів будівництва такої республіки. Звідси — мало відчутні зміни в політичній системі держави, недосконалість, а то й хибність механізмів управління суспільними процесами, малоефективна соціальна практика справді демократичного облаштування життя людей, захисту їхніх прав, забезпечення інтересів. З огляду на реалії життя, можна стверджувати, що Україна розвивається, образно кажучи, шляхом хірургічного відтину зайвого, непридатного, того, що насправді заважає нашому життю, а не як цілісний, хоча і складний та суперечливий соціальний організм. Замість того, чого ми свідомо позбавляємося, не виникає нового, більш досконалого й прогресивного, що робило б державу, наш соціум більш стабільним, прогресивним, конкурентноздатним у світі. Отже, практично відтин вже треба припиняти (критики ганебного минулого маємо більше, ніж треба), зосереджуючись на конструктиві, на створенні справді нового у всіх сферах суспільного життя. У протилежному разі, за такої як маємо тепер стратегії розвитку Української держави, соціальні кризи і труднощі неминуче і в майбутньому будуть провокувати відповідні і не менш глибокі кризи та катаклізми.

Заради, якщо не радикальних змін, то більш об'єктивного уточнення і визначення стратегії будівництва нової держави, варто враховувати, як мінімум, три обставини: характер і особливості державної

ідеології, особливості трансформації і вдосконалення влади в Україні і стан масової політичної свідомості громадян.

Відтак нині проблема ідеологічного вибору Україною шляху свого розвитку вже не стоїть і об'єктивно стояти не може. Україна зреклася соціалістично-комуністичної ідеології, як такої, що дискредитувала себе, але їй нової не задекларувала. Парадокс, однак, полягає в тому, що у Конституції, за якою нині живемо, декларується, що ніяка ідеологія в Україні не може визнаватися державою як обов'язкова. Моноідеологізація України не просто заперечується, а практично виявляється неможливою. Будуємо безідеологічну державу, що є абсурдом, оскільки єдина державна ідеологія або національна ідея вкрай необхідні, без них побудувати державу у сучасному світовому вимірі практично неможливо.

Якщо це так, то якою саме має бути ідеологія? Точок зору з приводу цього питання є надто багато і їх можна подавати лише в якомусь більш-менш систематизованому плані. Прихильники однієї з таких точок зору (наприклад, відомий український економіст Анатолій Гальчинський) вважають, що в основі нової ідеології державотворення має бути звільнення від ідеології більшовизму і побудова так званого “соціалізованого капіталізму”. За зразки тут беруться успішні, головним чином європейські країни, де потужно розвинені ринково-капіталістичні відносини і одночасно забезпечено соціальний захист громадян, особливо дітей, жіноцтва, людей похилого віку, інвалідів та інших категорій.

Є немало прихильників думки Уповноваженої з прав людини в Україні Ніни Карпачової, які вважають, що новою державною ідеологією, національною ідеєю має бути захист прав і свобод людини. Власне, ця ідея подібна до викладеної, однак вона є більш характерною для держав (Німеччина, Швеція та ін.), які проголосили і називають себе соціальними державами.

Точилися і точаться дискусії навколо національної ідеї, її сутності, особливостей. Їх практично не має потреби переповідати. Можна хіба що акцентувати увагу на центральному, головному, що є однозначно відомим і бажаним. По-перше, державно-творчою ідеологією, національною ідеєю має бути ідея створення України як сучасної цивілізованої держави, яка, не втрачаючи власних національних ознак, на рівних спроможна увійти і вільно почуватися серед інших, нехай і розвиненіших, насамперед європейських держав.

Пошуки єдиної державотворчої ідеї закономірно викликають побоювання отримати в підсумку певну ідейно зцементовану державу на кшталт колишнього СРСР. По-друге, ті, хто побоюється такого результату розбудови Української держави, небезпідставно вказують на те, що державна або так звана обов'язкова ідеологія конче спричиняє ідеологічний диктат з боку тієї самої держави. І все ж, це багато в чому даремні побоювання, висновок напрощується сам собою: потрібно рухатися вперед шляхом поступового, неприскороного формування громадянського суспільства, що, своєю чергою, пов'язано з двома основними аспектами — позбавленням монопольного впливу держави на усі сфери суспільного життя і формуванням самоуправлінських, самоврядних основ функціонування суспільства. І перше, і друге — надто складні процеси і неоднозначні, однак абсолютно необхідні, інакше — назад до чергового “ізму”, який вже мали понад сімдесят років.

Як і в перші дні проголошення незалежності, до сьогоднішнього дня гострою залишається проблема влади, а в Україні, за віковими традиціями, ще й влади окремої людини, громадянина. По-перше, українству, в силу історичних ситуацій, досить часто характерним був потяг до сильної владної руки (княжої, гетьманської, партійної (КПУ), а по-друге, добре відомо, що “маси” надто швидко забувають, що самі ж допустили, привели до влади людину, делегували їй свої повноваження і не вміють або не мають належних можливостей зробити керівника, особливо загальнонаціонального масштабу, підконтрольним собі. У свою чергу, і керівник, загальнонаціональний лідер, урядова структура чи особа також, на жаль, швидко забувають, що влада завжди найтіснішим чином поєднана з відповідальністю і без такої відповідальності взагалі продуктивно існувати не можуть. Інша справа, що влада в сучасній Україні, як і в багатьох подібних їй державах, все ще ґрунтується на функціях примусу, покарання. Це біда об'єктивна, тому сучасній Україні поки що іншою не може бути саме з причини відсутності міцного і дієвого громадянського суєства, яке становить

чином уєством,
бюрок-
ратичний б
уєстві, сує н

Чи є, на противагу цьому, хоча б якісь позитивні зрушення? Є, і помітні. Яскравим доказом є, наприклад, поступова трансформація в Україні багатьох політичних партій (всього їх на кінець 2008 р. було понад 150). Спочатку такі партії зароджувалися і легітимізувалися як надто політизовані структури, із зазіханням на вищу політичну, державну владу (або участь у її поділі), тобто на відчутний соціальний статус у суспільстві. Нині ж практично усі політичні партії в Україні, як і в багатьох інших демократичних країнах, трансформуються у структури, які, головним чином, дбають про успіх на виборах, референдумах, інших політичних змаганнях, а вже потім — про формування органів влади (окремих гілок влади) і контроль над їх діяльністю. Така ситуація є цілком зрозумілою і закономірною, оскільки модель КПРС — “керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства” — це модель партії, що обстоює і захищає авторитарне, тоталітарне суспільство. У зв’язку з цим цілком природним є хоч і надто повільний, однак процес поступового перетворення політичних партій в Україні у партії парламентського типу і що швидше це відбудеться, тим корисливішим виявиться для усього процесу державотворення справді на демократичних засадах.

Свої особливості має і масова свідомість українства. На щастя, вона все ж поступово втрачає свою багато в чому міфологічну природу перших, початкових років створення держави, коли національно-демократична романтика і ейфорія були невід’ємними атрибутами наших думок і очікувань. Однак парадокс у тому, що боротьба “проти” природно згасає, звужується вже навколо окремих особистостей і все менше, навколо окремих політичних сил, та й боротьба “за” справжню, авторитетну державність не надто вже помітно і ведеться. І цьому є пояснення. Цих “за” є багато, як необхідних уявлень про майбуття України, та немає насамперед у влади однозначного “за”, тобто чіткої уяви, якої держави конкретно прагнемо і до якої йдемо.

Масова свідомість громадян будь-якої країни — надто рухоме, мінливе явище, що залежить від багатьох факторів і об’єктивних детермінант. Та головна причина нестійкості, нетвердості масової свідомості в Україні — це потужний спротив старих, віджитих стереотипів, комуністично сформованої свідомості новим демократичним викликам, ідеалам і цінностям. Потрібен час, потрібні роки довготривалої і цілеспрямованої роботи для формування нових параметрів, орієнтирів людського розвитку з тим, аби людина не просто декларувала, а й свідомо, без будь-якого примусу, у повсякденному житті жила і керува-

лася принципово іншими, справді демократичними нормами, цінностями і вказівками. На жаль, правда в тому, що до продуктивного життя прийшло принципово на інших духовних засадах і орієнтирах сформоване нове покоління і відійшло у безвість старе. Нічого не вдієш, така діалектика зміни поколінь — об'єктивний процес, що потребує часу. Це зовсім не означає, що процес є самоплинним, тобто таким, що не може бути актуалізованим, контрольованим і, навіть, певним чином прискореним. Тож не тільки від кожного з нас, а й від держави, яку спільно самі ж і розбудовуємо, вимагається практично одне — подбати про те, щоб масова свідомість якомога менше, а в ідеалі — і взагалі не була предметом політичних спекуляцій, маніпулювання, обдурювання власних співвітчизників. Держава, вивчаючи, аналізуючи й узагальнюючи масову свідомість, громадську думку для того й існує у формі формальної влади, аби сконденсувати, сконцентрувати як загальну народну волю і спрямувати зусилля кожного громадянина на її практичну реалізацію. Складне завдання? Надто. Однак світовий досвід наочно доводить, що цілком реально. Інша справа, що в Україні в цьому плані доволі мало позитиву.

У сучасній Україні нині є унікальний (хоча і подібний до багатьох країн пострадянського, постсоціалістичного простору) феномен “розколотої” свідомості — свідомості до 1991 р. і після 1991 р., тобто між минулим і майбутнім. При цьому практично не береться до уваги те, що розколота свідомість — це величезна об'єктивна трагедія сотень тисяч людей, які змушені жити і виживати відповідно до діаметрально протилежних, практично ворожих одні одним нормам і цінностям, перемінити неможливо. До того ж цих людей ще й засуджуємо, звинувачуємо: кого в непоступливій прихильності власним ідеалам, кого в пристосувальництві до нових, мімікрії, а кого і в зраді старим ідеалам. А скільки існує людей, які взагалі зупинилися у своєму духовному виборі на роздоріжжі, що є не лише величезною їх власною трагедією, а й трагедією усіх українців і не лише українців.

Спробуймо, однак, на тлі такої розколотої свідомості знайти об'єднуючий фактор, фундамент нашого нового буття. Швидше за все у загальному вимірі це буде знову ж таки ні що інше, як та сама ідея створення держави, у якій кожний, образно кажучи, “де родився, там і згодився”.

Зрозуміло, що об'єднуюча ідея аж ніяк не повинна бути ілюзорною, вигаданою, такою, що не відповідає ментальності людей, яких

вона покликана згуртувати, поєднати, бо тоді і її існування, а понад усе, реалізація — нонсенс.

За наявності розколотої масової свідомості легко маніпулювати людьми, примушувати їх діяти всупереч їхнім особистим думкам і життєвим позиціям. І треба визнати, що політичні сили в Україні роблять це з великою майстерністю, використовуючи найрізноманітніші засоби і технології. Від виборів до виборів (і — не лише) технології маніпулювання свідомістю громадян стають усе досконалішими і, з огляду на реальний стан суспільного життя і відносин, результативнішими. Не слід забувати і про суттєву закономірність: що ближче людина наближається до стану частини натовпу, маси, то більш агресивною і нетерпимою вона стає. Саме доводячи маси людей до такого стану відповідні політичні сили і спонукають маси навіть на кровопролитні дії, в тому числі і загрозливі для тих самих мас соціальні революції. Це природно, оскільки найбільш неконтрольовані процеси в житті людства безпосередньо пов'язані із втратою людської індивідуальності, неповторності, унікальності. Загроза такого соціального стану в Україні існує і нині, коли соціальне, економічне та й духовне розшарування набуло небачених масштабів. Адресатом безмовного, примітивного маніпулювання на сучасному етапі в Україні є “звичайна людина”, яку послідовно, методично привчають до думки, що “в країні все не так”, “світова економічна криза має найстрашніші наслідки в Україні”, “загальнонаціональна еліта безпорадна і бездарна, ні на що не спроможна”, “без чужої допомоги нам ніколи не зіп'ятися на власні ноги” і т. ін. Подібних стереотипів, які потужно втовкують у голову кожному з нас, особливо через засоби масової інформації та під час некоректних, відверто скандальних політичних суперечок між різними політичними силами, угрупованнями за усі роки незалежності України, створено і кинуте у масову свідомість стільки, що пересічний громадянин у невизначеності, стомленості від цієї політичної вакханалії все більше доходить думки, що вірити будь-кому в Україні і надіятися на будь-кого — згибле діло, покладатися можна лише на самого себе. Звідси цілком природно прискорюється процес індивідуалізації суспільного життя людини взагалі, яка намагається найперше дистанціюватися від влади, від держави, а про інших суб'єктів суспільно-політичного процесу нічого й говорити.

Саме у такій каламутній воді суспільного буття і свідомості успішно і “ловлять рибу” численні, легалізовані не суспільною думкою, а суто юридично, політичні партії, громадські організації, об'єднання,

групи інтересів, група тиску і т. ін. І робиться це не лише в Україні, а й поза її межами, де Україну давно ділять як надто великий і ласий шматок. Спочатку це стосувалося економіки, матеріальних і людських ресурсів, енергоресурсів, а нині справа вже майже дійшла до духовних ресурсів і землі. Щоб втратити себе, як суверенну державу, Україні зосталося зовсім небагато.

Обробці громадської думки і свідомості громадян далеко не в українських інтересах активно сприяє звуження власного національно-державного інформаційного простору, його захоплення приватними особами, які далеко не національною, державною політикою розбудови України опікуються. Зрозуміло, що це також має місце з причини відвертого безсилля влади в обстоюванні національних духовних інтересів.

Елементарний приклад, який підтверджує думку про серйозність розколу свідомості українства, маніпуляції масовою свідомістю — ставлення до власної історії, її сприйняття, оцінка. З одного боку, процвітає абсолютна “демократична” вакханалія щодо суспільно-побутової оцінки нашого тисячолітнього минулого, а з другого — в Україні останнім часом з’явилися сотні вітчизняних та зарубіжних книг, навчальних посібників з історії України. Здавалося б, прекрасно. Проте, як тільки не коментуються і подаються у цих виданнях вузлові, доленосні питання нашої історії, які, між тим, мають на рівні сучасної наукової думки відповісти на питання: хто ми і звідки є, як оцінювати епоху російських царизмів, революції (чи перевороти) 1905, 1917 років, голодоморів-геноцидів, війни 1941–1945 рр., відбудови СРСР. Ніби немає ні археологічних даних, ні літописних матеріалів, документів пізнішого часу, свідчень учасників подій, які спільно осмислені і дають можливість пояснювати нашу історію досить виважено й точно. А тепер виходить, що в одного вчителя історії українці — нащадки гунів, у другого — трипільських племен, у третього — ариїв і т. ін. За таких обставин, на жаль, сподіватися на чіткість громадянської позиції багатьох наших співгромадян надто важко або й зовсім не доводиться. Хвилювати повинно не тільки свідоме чи несвідоме перекручення знань, довільне, безвідповідальне пояснення історії, а й втрата народом власної національної пам’яті, закарбованої у справді складній, неоднозначній історії, традиціях, культурі, нормах спільного життя як велика колективна мудрість, досвід, стартова площадка для життя нині і в подальшому. Загалом усе це і є величезною перепоною

на шляху до колективного порозуміння і згоди, єдності, якої і маємо прагнути.

У сучасних умовах, коли багато людей з різних причин і обставин не змогли зробити кар'єру, вигідно стало, як було багато разів і раніше, вважати себе “рядовим громадянином”, людиною з маси, а це означає, що можна вимагати до себе поблажливого ставлення, мовляв, що від мене можна вимагати. Поблажливості з боку кого? Інших громадян, влади, держави. А це знову ж таки умови для того, щоб мати ту патерналістську (тобто диктаторську) державу, яку ще донедавна і мали. Варто трохи послабити вимоги до окремої людини, почати у всіх смертних гріхах звинувачувати державу (Президента, Уряд, Верховну Раду) — і шлях у наше недалеке минуле відкриється ще ширший. Це зовсім не означає, що державу, органи влади не треба критикувати, вимагати від них продуктивнішої діяльності. Інша справа, коли державу, владу — а це зараз надто модно, зручно і популярно — роблять “крайніми” у всіх наших бідах і негараздах.

Масове суспільство — це не спрощена, штучна рівність громадян. Це відсутність справжньої єдності, референтних груп, які максимально дистанціюються від влади, владної еліти, а навпаки — спроможні вимагати від них максимальної відповіді за свої дії. Шляхів появи і зміцнення таких груп громадян, власне, два: наявність дієвого механізму підконтрольності влади масам (досконале виборче право з відповідним механізмом референдумів, опитування громадської думки) і формування потужних, а не декоративних політичних партій, організацій, союзів, об'єднань громадян, тобто розвиток громадянського суспільства (максимальної свободи громадян від впливу держави). Демократія, якого б типу і виду вона не була, зазначав Х. Ортега-і-Гасет, вирішальною мірою залежить від виборчої системи, її моделей, механізмів, оскільки без демократичної виборчої системи немає взаємозв'язку і взаємозалежності між владою і народом, а демократичні інститути просто повисають у повітрі.

Таким чином доходимо наступних висновків.

По-перше, єдності (а не “однодушності”) в українському, як і будь-якому іншому суспільстві досягти вкрай важко, однак іншого шляху демократичного створення держави у нас об'єктивно немає і ніколи не буде.

По-друге, уніфікація України (в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах) — це крок у нікуди. Кожен регіон України, про-

шарок населення, соціальна група є унікальними, неповторними і тому на загальнодержавному рівні (беручи до уваги насамперед діяльність Уряду України) виникає потреба: а) чіткого визначення стратегії розвитку всієї держави; б) визначення пріоритетів державного розвитку; в) врахування специфіки регіонів, соціальних, вікових груп і т. ін. І це має стосуватися усіх складових управління суспільством.

І *по-третє* — справжня стабільність українського суспільства бачиться можливою лише за умов якісної структуризації суспільства, його диференціації, а не штучної, примітивної уніфікації. Це означає, що на передньому плані мають бути приватизація, створення надійних ринкових механізмів господарювання, налагодження системи соціального захисту допомоги населенню. Без таких принципових перетворень, без повноцінного роздержавлення життя громадян демократія буде залишатися гаслом — і не більше. Тиха десоціалізація, втрата віри в державу і дистанціювання від неї будуть продовжуватися. Так жити не можна, але так, на жаль, поки що живемо!

Глобалізація як засіб знищення національних держав

Глобалізація, терор, тероризм — невіддільні поняття нашого буття. Їх вплив відчувають усі країни, етноси, громадяни. Однак розуміння сутності, шляхів забезпечення життя людей від цих явищ різні, як різними є політичні підходи владних структур різних країн до вирішення проблем, які ці явища спричинили як першочергові для життя усяк суцього на нашій землі.

Глобалізація — явище світового масштабу. Поняття “глобалізація” за всіх його спрощених розумінь, тлумачень, містить багато неузгоджень. Тому варто: а) обрати робоче, оптимальне поняття “глобалізація”; б) окреслити бодай найважливіші особливості вияву сучасної глобалізації, глобалізаційних процесів; в) визначити, як глобалізація впливає на національні держави. Детальніше зупинімося на останньому. Слід зауважити, що більшість визначень поняття “глобалізація” пов’язані зі спробами довести об’єктивність цього процесу (хоча часто глобалізацію необ’єктивно ототожнюють з інтеграцією, що принципово невірно, оскільки глобалізація має чітко означений політичний, експансивний характер, особливо у її практичному здійсненні), визначити плюси і мінуси глобалізації.

Існують загальні ознаки, суспільні явища загальнопланетарного масштабу, які підтверджують, що глобалізація стосується практично

всіх мешканців Землі, тому вони не можуть бути байдужими до цього процесу. Йдеться про глобальний розподіл праці, розвиток транснаціональних корпорацій, міжнародну координацію та інтеграцію у військовій галузі, утворення наднаціональних військово-політичних блоків, формування світової гуманістичної свідомості, вестернізацію тощо. Усі ці ознаки турбують кожну країну, кожного громадянина.

Існують найрізноманітніші визначення поняття “глобалізація”. Вартим уваги є визначення *Р. Робертсона*: “Глобалізація — це історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до зростаючого одноманіття у житті народів планети”.

Слід зауважити, що позитивним є врахування таких об’єктивних процесів інтеграційного характеру, які спрощено пояснюють як глобалізаційні, — це економічна, науково-технічна, інформаційна інтеграція тощо. Не слід спрощено тлумачити глобалізацію як її модифікацію: економічна глобалізація, фінансова, технологічна, інформаційна, духовна та ін. Наголосимо, що глобалізація мала і має чітко означену політичну вісь, специфічну парадигму і подавати її спрощено як певну складну загальносвітову інтеграцію вигідно тому, хто у ній вбачає експансію, світове панування, наявність одноцентрового, однополюсного світу загалом. Щоб усвідомити це, потрібно в помітній політизації глобалізаційних процесів, найперше нагадати таке. Попередження світової ядерної війни, зменшення розриву у рівні соціально-економічного розвитку між окремими країнами, усунення голоду, жебрацтва, неграмотності, запобігання катастрофам, екологічним бідам, тотальній наркотизації, турбота про джерела енергії, позбавлення людства від епідемій — турбують усі країни. Тут не йдеться про інтеграцію, оскільки не лише можливості боротьби з цими проблемами у різних країнах різні, а й мета різна, бо усі ці біди спричинені не лише зростанням впливу діяльності людини на оточення, а й серйозними суперечностями суспільного соціального розвитку взагалі, результатом якого є гостре і безкомпромісне протистояння, образно кажучи, сильних і слабких держав, суспільств і народів.

Глобалізація за останні роки ХХ ст. сформувала умови для недовіри між державами, політичними силами, зростання страху та збільшення масштабів тероризму.

Негативний результат політики глобалізації, здійснюваної США, — утворення однополюсного світу. Цьому сприяв насамперед розпад СРСР, поява слабких суверенних держав — колишніх респуб-

лік СРСР, які практично не можуть поки що конкурувати із США або іншими високорозвиненими державами. Інакше кажучи, глобалізація незворотно висуває альтернативу — або слабкі країни зі своєю культурою адаптуються до тієї самої глобалізації (тобто сонм сильних країн) або ж просто зникнуть. Чи не звідси оте майже однотайне — негайно до Європи, до НАТО тощо. Проте усяка універсалізація неодмінно спричиняє втрату власних якостей, особливостей, відмінностей, а тому глобалізація — об'єктивна потреба і найменше зло для країн і народів, які не мають такої розмаїтої, яскравої і неповторної національної історії, культури, традицій, як Україна. Звернімо увагу на таку істотну і закономірну обставину: більшість високорозвинених країн, які не мають чітко означених національних рис, а понад усе давньої і сталої історичної національної традиції розвитку, а головне — історично давнього етносу, абсолютно байдужі до проблем національної мови, культури, витоків духовності. Їхнє ставлення до глобалізації діаметрально протилежне до того, яке сформувалося у національно означених державах. Інше ставлення хіба що в деяких національних меншин, які тяжіють і ностальгують за своєю національною державністю.

Глобалізація загрожує зникненню особливостей, без яких Україна вже не буде власне Україною, як і інші держави: Грузія, Вірменія, Білорусь. І це цілком зрозуміло. Високорозвинені країни цікавить не мова, культура, духовність, а природні, людські ресурси, економіка, військова безпека тощо.

На думку видатного французького філософа сучасності Жана Бодрийяра, “глобалізація веде світ до дискримінації... Глобалізація — це відхід від демократії... будуть господарі мережі, що створюється — грошей, інформації, технологій, — і будуть вигнанці, яких більшість”. Сумна перспектива для багатьох країн і людей, особливо невеликих країн.

Наслідки, а ще сумніші перспективи майбутнього посилення глобалізації можна вбачати у кількох аспектах, а головне — в політичному, економічному, соціокультурному (матеріальному) планах.

З-поміж багатьох складних політичних наслідків, виокремимо найсуттєвіший: глобалізація помітно сприяє поділу світу для контролю над окремими державами і навіть континентами. Яскраві приклади останнього часу — події в Югославії, Ірані, на Північному Кавказі тощо.

Глобалізація, її постійні утворення і похідні (протистояння, регіональні конфлікти, тероризм) спричиняють складні й суперечливі

процеси відцентрових дій членів великих федеративних держав, з одного боку, і намагання владних структур максимально зменшити суверенітет, регіональні права та можливості членів федерації, зміцнити центральну владу через пригнічення демократії, посилення авторитаризму, з іншого. Яскравий приклад — політична ситуація в Російській Федерації, де передбачено здійснити політичну реформу саме з метою послаблення влади регіонів і посилення одноосібної президентської влади та влади його уповноважених осіб у регіонах. Простежується відхід від демократичних засад розбудови політичних систем насамперед у великих багатонаціональних країнах, що далі спричиняє намагання регіонів послабити владу центру. Цей процес прискорює саме інтенсивна глобалізація. Йдеться про спроби Російської Федерації, Китаю, в потенціалі Індії утворити замість однополюсного світу, де нині владарюють США, хоча б дво- або триполюсний. Розв'язати цю проблему мирно, цивілізовано, очевидно, не можливо.

Розгляньмо економічні аспекти глобалізації. До певного часу прихильники ідеї об'єктивності глобалізму стверджували, що одна з провідних проблем цього процесу з 80-х років минулого століття — забезпечення відповідного поступального і пропорційного розвитку економіки окремих країн. Ніякого зрівняння економічного розвитку між “великими” і “малими” державами не відбулося. Навпаки, розрив катастрофічно збільшується, а з переходом багатьох країн від індустріальної до інформаційної стадії розвитку, прірва між країнами багатими і бідними зростає щодня. Мало того, глобалізація не лише підштовхнула, а й прискорила економічні кризи навіть у тих країнах, які вважалися досить заможними, стабільними і непорушними. Вона призвела малі країни, особливо європейські, до об'єднання, консолідації, а великі (США, Індію, Китай, Росію) поставила під загрозу розпаду. Звідси спроби перших у будь-який спосіб забезпечити національну безпеку, утриматися у гострому протиборстві, а других — створити ілюзорну єдність, продемонструвати свою силу і владу над іншими країнами, глобалізувати світ.

Протистояння глобалізації підштовхнуло європейські країни до об'єднання у так звану Єдину Європу, про що свідчить єдина валюта, турбота про максимальну прозорість кордонів, уніфікація освіти й науки (Болонський процес) і навіть спроби утворити єдиний європейський уряд. Убачати в європейському процесі лише економічну, політичну, соціальну та іншу інтеграцію, не зважаючи на геополітичні

загрози, означає спрощено сприймати сутність і справжнє спрямування глобалізації.

Чи не найвідчутніше може датися взнаки глобалізація в її соціально-духовних наслідках, оскільки саме ці процеси істотно позначилися на гуманітарних засадах існування суспільств. Моральні, духовні цінності для глобалізації — справа практично другорядна, тоді як для “слабких”, національних держав саме гуманізм був і залишається основним соціокультурним пріоритетом сучасного розвитку. Моральність і духовність, як відомо, потрібні скрізь — у політиці, економіці, соціальному бутті. Отже, якщо є хоча б натяк на духовну кризу в розвитку будь-якого суспільства, слід очікувати найскладнішого і найнебезпечнішого — кризи ідентичності, втрати етносу, нації, а відтак і втрати державою своєї неповторності, унікальності.

Відомо, що гуманізм виник значно раніше, ніж глобалізація, однак саме вона нині спричиняє соціоцентри, практицизм, користоловство, ситуацію, коли людина реалізується на користь держави, суспільства, а не навпаки — держава опікується людиною, її потребами. Цю ситуацію, зокрема, підсилює і те, що інтелект нині працює переважно не на користь людської душі, а для задоволення матеріальних потреб людини. І це тоді, коли відомо, що гуманізму в цивілізації взагалі не може бути і не буде, поки люди не навчаться будувати свої відносини на засадах почуттів, а не практицизму, основою якого, як відомо, є вигода, майнові стосунки. Для панування гуманізму потрібно, щоб домінуючими були наука, освіта, виховання, а не матеріальні засади та інтереси суспільного розвитку. У світі ж, зокрема у Європі, за останні десятиліття пріоритет матеріальних цінностей, лібералізму надто відчутний і загрозливий, оскільки на другий план відходять визначальні для особистості цінності — духовні.

Хибною була і залишається думка, що певне зменшення протистояння між великими державами, демократизація життя людського загалу, які все ж спостерігаються, автоматично знижують можливість гострих соціальних конфліктів, суперечок, війн, які спричиняються зокрема й глобалізацією. За великим рахунком, потужні, великі держави (геополітичні центри) на зразок США чи Росії абсолютно не зацікавлені у фундаментальному суверенітеті й національній цілісності слабших малих держав. Саме тут коріння ідеї глобалістичного розвитку світу. Однак у цьому й сутність проблеми вступу слабких країн до загальносвітових чи регіональних (європейських, азіатських) утворень. А поки що реальність — величезні контрасти між багатими

і бідними країнами, народами, класами, які владарюють, і яких експлуатують.

Глобалізація дала змогу майже відкрито діяти тисячам латентних структур у політиці, економіці та інших сферах суспільного буття. Дедалі нахабніше поводяться різноманітні масонські ложі, ордени, касти. Мета їх діяльності — штучний поділ спільнот на “еліту” і маси, контроль за діяльністю відомих політиків, урядів, держав.

Ніякі політичні системи, цивілізації, структури, культурні цінності не можуть за таких умов претендувати на універсальність. Гостро, однак, постає проблема, по-перше — не куди і до кого приєднатися слабшим країнам, а як жити у злагоді з іншими країнами, і по-друге — як максимально швидко і незворотно зміцнити конкретну національну державу у прогресивному, демократичному й гуманному її розвитку.

Невеликі національні держави, кожна по-своєму, намагаються уникнути негативних наслідків глобалізації, зберегти власний суверенітет, остерігатися можливих конфронтацій. Робить це і Україна, хоча ціна таким діям часто неадекватна і не минає безслідно. Кроком, продемонструвати можливість життя без конфронтації, була, свого часу, добровільна відмова України від ядерного статусу, вихід з “ядерного клубу”. Зроблено це було ще за президентства Л. М. Кравчука. Нагадаємо, відмова сталася в односторонньому порядку і головне за рахунок власних економічних втрат України. Хто із “сильних”, “могутніх” країн-претендентів на лідера глобалістської політики повторив цей благородний крок України? Ніхто! Бо розмови про співдружність, рівність, рівноправність у світовому співжитті — одне, а реальні наслідки політики глобалізації — діаметрально інше. Події 11 вересня 2001 р. в США засвідчили не лише ілюзорність глобалізації, а й те, що жодна нація, жодна країна не може нині бути недоторканою, цілком захищеною, навіть, якщо декларує об’єктивний характер і користь глобалізації, її наслідків.

Глобалізація не зменшує і не послаблює протистояння, навпаки, посилює і робить його незворотним. Міждержавне протистояння, боротьба політичних, суспільних сил набуває нових ознак. Форми такого протистояння стають різноманітнішими і жорсткішими. На тлі інтенсивної глобалізації принципово інших ознак набуває сумнозвісний тероризм. Індивідуальний, груповий тероризм при цьому мало кого вражає, — посилюється саме державний тероризм і, на жаль, події 11 вересня у США — це ще не найбільший сплеск агресії, який потенційно можливий при розвитку глобалізації.

Спроби представити міжнародний тероризм окремими особами (бен Ладен) або окремими організаціями (“Аль-Каїда”) не зовсім об’єктивні і не вірогідні, вводять простих людей в оману. Нині дедалі більше політиків, громадських діячів погоджуються, що такий тероризм — яскравий негативний вияв глобалізації, породження політики США як супердержави, а відтак — результат утворення фактично однополюсного світу, в центрі якого відверта волюнтаристська, гегемоністська політика США, диктат усім державам і реальна загроза існуванню держав моноетнічних, національних. Щоб адекватно реагувати на глобалізаційні процеси, варто враховувати як ці процеси будуть розвиватися далі. Тобто прогнозів щодо моделей глобалізації, варіантів її розвитку багато, але зростає і кількість антиглобалістів. Основний сценарій все ж ґрунтується на тому, що людство у своєму розвитку проходить три основні періоди: аграрний (найдовший), індустріальний (високий злет науки і технічне переоснащення виробництва) та інформаційний. Останній період називають “інформаційною революцією”. Інформація — провідна ознака глобалізації, хоча її надмірна кількість спричиняє дезінформацію. Чи не тому проблема боротьби за національний інформаційний простір, його збереження, зміцнення — найважливіша і для сучасної України.

З переходом від поліграфічних засобів міжкультурних зв’язків, комунікацій до аудіовізуальних (це основа інформаційного суспільства), глобалізація постає ще реальнішою, прискорюються її темпи. Прискорюються, тому що візуальна перцепція значно сильніше впливає на психіку людини, розширює поле сприйняття дійсності, інформації. Нагадаємо при цьому, що за підрахунками експертів ЮНЕСКО, на США припадає на сьогоднішній день понад 60 % усього потоку інформації, яка циркулює в каналах комунікацій світу. Чужа і багато в чому просто ворожа нам інформація через численні канали дедалі сильніше проникає і в українське середовище, що зрештою неодмінно спричиняє відхід від власної національної культури, її традицій і норм, а остаточний результат — втрата цивілізаційної ідентичності, поява осіб без роду і племені.

Сумна і страшна перспектива при спрощеному спогляданні процесів глобалізації. Перехід до інформаційного суспільства вимагає, щоб в Україні і в так званих перехідних країнах не інформація прилаштовувалась до економічних реформ, а зовсім навпаки — економічні реформи максимально відбувалися завдяки інформаційному забезпеченню. Така ситуація вимагає принципової відповіді і на сакрамен-

тальне питання: чи можемо ми взагалі мати національний демократичний інформаційний простір в Україні, якщо головні канали ЗМІ контролює майже десять осіб?

З огляду на те, що більшість економічно високорозвинених країн займається не чим іншим як інформаційною експансією, то інформаційний тероризм в Україні помилково розглядають з технічного боку і не більше. Йдеться про необхідність, з одного боку, відсутнього і принципового захисту власного національного інформаційного простору, а з іншого — інформаційного поступу у внутрішній і зовнішній політиці, політико-економічній діяльності. Без цього неможливо вистояти у світовому товаристві, змусити зважати на нас, оскільки економічна влада нині ґрунтується не на власності на землю, техніку, обладнання, і навіть не на капіталі, — а саме на ідеях, інформації, інформаційних технологіях. Тому в Україні, як і в більшості пострадянських держав, маємо величезне засилля чужої, багато в чому відверто ворожої для українства інформації.

Якщо глобалізація — об'єктивний процес, її не можна уникнути, то варто хоча б подумати, як уникнути бодай найбільшочіших наслідків глобалізації. Щоб витримати глобалістську конкуренцію Україні, насамперед слід мати гнучку й достатню динамічну монетарно регульовану економіку, конкурентноспроможне виробництво, високий рівень науки, освіти, професійної підготовки громадян, нову, досконалу систему управління суспільством. Це великий і складний комплекс завдань, найпряміше вирішення яких у сумі і дає суверенну, демократичну, національну державу. Поки сучасний світ, уряди і провідні політики інших держав розглядатимуть Україну лише як регіон, частку СНД, а не суверенну і досить велику, потужну державу, зовнішньополітична політика і позиція України мають бути послідовними і навіть жорсткими. Зумовлено це тим, що в сучасній Україні не бракує найрізноманітніших викликів, ризиків, провокацій та загроз з боку інших країн. Така ситуація триватиме доти, доки існуватиме внутрішня нестабільність, слабкий рівень національної безпеки, низька конкурентоспроможність. Отже, геополітика України у зв'язку з глобалізацією повинна будуватися і реалізовуватися з тим особливим аспектом, щоб не допустити нашу національну ізоляцію, послаблення на головних стратегічних напрямках — Європа, США, Азія. З іншого боку, реальною є потреба відкрито і принципово протистояти глобалізаційним процесам, послаблювати свою залежність від них.

Нині бачимо багато прикладів протилежного характеру, коли залежність України найперше від різноманітних загальноєвропейських, загальносвітових організацій і об'єднань досить відчутна, і не на користь Україні. Зрозуміло, вона має підтримувати добрі цивілізаційні відносини з усіма країнами, зокрема із США, постійно, однак, пам'ятаючи, що політика США, як держави, найбільш причетної до процесів глобалізації щодо України визначається лише інтересами американського капіталу і не більше, а вже потім йдеться про демократію, громадянське суспільство тощо. І такою є політика США стосовно будь-якої держави, вони доводять це день у день і на будь-яких континентах. Без найменшої тіні ідеалізації варто пам'ятати: успішна реалізація нашої національної стратегії в суперечливому процесі глобалізації можлива лише за умови успішної розбудови власного демократичного відкритого суспільства. Це істина. При цьому лише ми самі спроможні і повинні таке суспільство утворити.

Ще одна важлива сентенція: ідеологи глобалізму скрізь і неодмінно наголошують, що чи не найголовніша мета суспільного розвитку — створення якомога більше так званих відкритих суспільств, і що їх утворення реально можливе при забезпеченні високого рівня розвитку науки, освіти, культури, відпрацювання найдосконалішої моделі управління суспільними процесами. Таке суспільство, як відомо, ґрунтується на поєднанні індивідуальної і колективної свободи, міцних гуманістичних засадах, дієвій плюралістичній демократії. Загальносвітова ситуація поступового переходу від індустріального, капіталістичного, економічного (сучасного) суспільства до інформаційного, постіндустріального, посткапіталістичного, постекономічного об'єктивно підтверджує можливість утворення якщо не ідеального, то досить виразного відкритого суспільства, перевагою якого є примат людини, свободи, демократії, значно більший динамізм розвитку. Це має стати нашою стратегією в розбудові такого суспільства.

Отже, хоча багато фахівців, політиків-практиків, державних, громадських діячів дотримуються позиції, що людство, більшість суспільств, країн, мовляв, активно і послідовно прогресують, просуваються вперед у своєму розвитку — проблема тотальної кризи у її глобальному контексті не лише існує, а й стає дедалі відчутнішою. У ХХІ ст. світ увійшов після величезних катаклізмів, руйнівних процесів і ситуацій, які започатковувалися ще в ХХ ст. Це — численні революції, дві світові війни, екологічна криза, геноцид, серйозні економічні проблеми, наркоманія, СНІД, тероризм, зростання расизму, сіонізму, ксе-

нофобії тощо. Фактично нинішня системна, глобальна криза охопили усі сфери життя людства, а не лише громадян окремих країн. Гостро постає проблема цінностей, основними серед яких і найпомітнішими були і є: Достаток, Справедливість, Добро, Краса, Істина. Такі цінності нині не лише малопопулярні, вони взагалі подаються як певна архаїка, як щось неістотне, другорядне. Однак саме такі цінності надзвичайно важливі для країн національних, зокрема для України. Нині в українському суспільстві спостерігається не просто якась зміна цінностей, орієнтирів — змінюється загалом культура. Ще П. Сорокін говорив, що проблема зміни векторів суспільного розвитку, то не проблема певних “ізмів”: капіталізм, соціалізм та інше, то зміна певних конкретних культур. До речі, процес такої зміни ґрунтовно ще не досліджений. Він складний і неоднозначний.

Культура, цінності мають принципове значення, коли йдеться про основні вектори геополітики конкретної країни. На жаль, українській загал часто сліпо обирає, копіює культуру, цінності Європи, Америки, інших країн, забуваючи про свої власні, що сформувалися упродовж багатьох століть.

Є глибинні засади не лише духовного ренесансу України, а й усвідомлення тих історичних процесів, які значно послабили нашу духовність. Кілька століть вона перебувала фактично між двома цивілізаціями — християнською і мусульманською, між Європою і Азією. Вплив обох цивілізацій і культур на її розвиток був неоднозначним і далеко не на користь українського (слов'янського) етносу. Цей аспект потребує окремого, детального розгляду.

Важливим фактором є те, що упродовж тривалого часу Україна була включена в складну систему тоталітарних держав, унаслідок чого ні її економіка, ні соціальна, ні культурна сфери не могли розвиватися вільно і самостійно, без небажаного зовнішнього впливу. Залишки тоталітарного минулого даються взнаки і нині, передусім у духовній сфері, свідомості, моралі. Це серйозна перепона у формуванні демократичного суспільства, становленні суверенної держави: значна кількість фальшивих цінностей; слабкість громадянського суспільства; відсутність високосвідомої і відповідальної перед Богом і людьми національної еліти тощо. А щодо браку справжніх національних лідерів — то й доводити нічого. Як тут не погодитися з тими вченими, політиками, громадськими діячами, які вважають, що деградація суспільств починається з моральної, духовної деградації, а не з причини економічних негараздів чи розпаду.

Глобалізація — об'єктивне, незворотне явище, яке вимагає врахування багатьох обставин. Єдиним комплексним способом взаєморозуміння між країнами, суспільствами є конструктивний діалог, який полягає в тому, що в ідеалі практично неможливо досягти одночасного порозуміння сучасних цивілізацій, оскільки перед нами найскладніша мозаїка надто різних культур, кожна з яких має свою форму, ідею, власний ритм життя і власний розвиток. Складно знайти спільне між такими унікально-специфічними цивілізаціями, або культурно-історичними типами, як єгипетська, китайська, індійська, іранська, слов'янська, грецька, єврейська, римська чи європейська (романо-германська). Однак шукати — треба.

Сучасна Україна стоїть перед безальтернативністю — навчитися жити у мирі, спільно з усіма, однак не втратити унікальності країни, народів, етносів. Намагається через діалог цивілізацій віднайти елементи і важелі — передовсім власного зросту, а далі — духовного єднання з іншими. Спрощена, оголено прагматична глобалізація — то реалізація інтересу, перемога сильних країн і, одночасно, трагічна перспектива слабких. Тож потрібно зважувати на це й відповідно діяти.

Глобалізація тероризму

Здебільшого поняття “тероризм” (від лат. *terror* — страх) пояснюють як використання насилля або загрози з метою посягати паніку, послабити становище держави і викликати відповідні політичні зміни в суспільстві на чіюсь конкретну користь. На основі детального аналізу механізмів терору, технологій, а головне — ставлення самих держав, їхніх владних структур до терору, терористичних акцій і дій, крім наведеного, можна дати наступні визначення термінів, пов'язаних з терором. “Терор”, “тероризм” — це тактика боротьби, що характеризується систематичним використанням ідеологічно мотивованого насилля, яке виявляється у вбивствах, диверсіях, саботажі, крадіжках та інших діях, що становлять загрозу життю і безпеці людей. Тобто, хоч про які б чинники сучасного тероризму, його засади йшлося — економічні, соціальні, духовно-релігійні, психологічні, політичні, саме політичні, є домінуючими, тими, що зумовлюють усі інші.

Проблему тероризму складно досліджувати, а ще складніше пояснювати й вирішувати в реальному суспільному житті через те, що лише за останні двісті років це явище зазнало колосальної еволюції, змін і трансформацій. У XIX ст. терористичні акти, як відомо, мали

фактично локальний характер, їх об'єктом були окремі монархи, помітні політичні, громадські, військові діячі, духовенство та ін. Пізніше (перша половина XX ст.) об'єктом тероризму є вже окремі державні чиновники, і поступово боротьба з тероризмом стає проблемою державної безпеки окремих країн. Згодом, на початку XXI ст., тероризм набуває глобального характеру, його об'єктом виступають вже не окремі особистості, політичні системи, а цілі етноси, народи: яскраві і жахливі приклади останніх років — югославські події, Близький Схід, сучасний Ірак та ін.

Спочатку існуючи як різновид, як окремі акти організованої злочинності, тероризм у наш час глибоко занурився у тіню економіку, взяв на озброєння і активно використовує не лише надсучасну зброю, а й потужні технології, насамперед інформаційні. Це зробило тероризм явищем надто поширеним і стійким. При цьому причин екстремізму, тероризму досить багато, і, звичайно, вони тісно переплітаються, взаємозумовлюють одна одну, хоча основними з них були і залишаються економічні, політичні, історичні, етнічні, психологічні і соціальні, за домінантою, як зазначалося, політичних, особливо в епоху появи інформаційних суспільств.

Розмах, масштаби, технології здійснення масових терористичних акцій дають підстави говорити про наявність добре озброєного всесвітнього терористичного інтернаціоналізму, який тісно зрісся з інтернаціональним злочинним, кримінальним світом. Особливість такого тероризму зумовлюється кількома обставинами об'єктивного і принципового характеру, що, власне, і роблять тероризм можливим, реальним. Головна з них та, що інтенсивні глобалізаційні процеси породжені появою своєрідного однополюсного світу на чолі зі США як супердержавою. Розглянемо кілька пояснень щодо сутності такого феномену. Глобалізація часто характеризується як віртуальний феномен (економічний, політичний, психологічний, інформаційний, лінгвістичний), як прагматична реальність, яку не слід ігнорувати, а розглядати саме як об'єктивну даність. При цьому є два основні підходи до характеристики сутності процесів глобалізації взагалі. *Перший підхід* — це доказ того, що глобалізація, мовляв, об'єктивна історична тенденція до об'єднання людства у певну єдину планетарну суспільну систему.

Безумовно, таке твердження небезпідставне. Ще донедавна людство існувало як досить чітке розмаїття культур. В останній чверті XX ст. наочно далася взнаки неоднакова зрілість таких культур, етносів, на-

родів. Дедалі помітнішими стали економічні, але не духовні домінанти існування людства, яке нині змушене серйозно думати про нові шляхи діалогу культур і цивілізацій, про нові засади, моделі інтеграції. Однак глобалізація, як значною мірою об'єктивний процес, спричинила й іншу, надто суттєву суперечність — сильні країни і уряди використовують її далеко не з метою встановлення, врегулювання взаєморозуміння між народами, а суто як політичний вплив на інших. І це природно (як і антигуманно), бо політика нині твориться в одній державі, а економічні, людські ресурси, виробничий потенціал такої політики, головним чином, знаходиться в інших державах. І тоді ідеологи глобалізму (але не взаємовигідної інтеграції) однозначно виправдовуються у такий спосіб: там, мовляв, знаходиться наш національний інтерес, так нам слід захищати й обстоювати справжню демократію і т. ін.

Глобалізація виглядає як полікультурний суперечливий процес. Практично кожна країна на сьогодні є полікультурною, але цей процес для окремо взятої країни, в тому числі й України, не лише унікальний, а й має різні соціально-духовні наслідки.

Отже, інтеграція є більш перспективним, більш цивілізованим шляхом світового культурного діалогу порівняно з глобалізацією, однак далеко не всі учасники політичного суспільного процесу, як і окремі держави, політичні сили, можуть іти і йдуть саме цим шляхом. Вочевидь, для вирішення цієї проблеми (коли світ є полікультурним) насамперед варто подбати про національну ідентифікацію людини-громадянина у конкретній країні, а вже потім ідентифікувати її зі світовою спільнотою. Зауважимо, що в Україні, зокрема, продержавні, патріотично налаштовані, пронаціональні політичні сили дедалі помітніше наполягають саме на таких особливостях нашої зовнішньої політики, і, безумовно, мають рацію стосовно цього.

Другий підхід до пояснення сутності та розуміння загроз глобалізації ґрунтується на тому, що основу цього багатоаспектного, неоднозначного процесу становить нав'язування ліберальних цінностей і ціннісних орієнтирів усій світовій спільноті. Саме цей підхід є більш точним і об'єктивно обґрунтованим. Він дає можливість зрозуміти, чому саме глобалізаційні процеси інтенсивно сприяли тому, що терористичний рух нині здійснюють вже не окремі особистості, групи осіб, а справжні наддержавні корпорації зі своїми банками, великими виробничими потужностями, юридичною інфраструктурою, значними земельними володіннями, суперсучасним озброєнням, комунікативними засобами, земельними та іншими сировинними ресурсами. Над-

звичайна закамфлюваність, транснаціональний характер практично роблять такі організації і дії невразливими, важко передбачуваними. А про їхню економічну потужність нема чого й казати: бюджети таких організацій здебільшого набагато переважають бюджети окремих національних держав.

Недостатньо обґрунтованими, а часто й просто безпідставними є спроби пояснити тероризм чимось одним: економічними негараздами, невіршеними питаннями релігійного характеру, ксенофобією тощо. Слід брати до уваги, що стрижнем, віссю тероризму є примат ненависті, страх, що не мають ні релігійної, ні мовної, ні етнічної належності. Це означає, що в сучасних умовах тероризм має характеризуватися і досліджуватися комплексно як явище соціальне, соціально-психологічне, соціально-правове, як тип політичної поведінки, як різновид злочинної (кримінальної) діяльності тощо. Внутрішня та зовнішня політика нашої держави, як і будь-якої іншої, має ґрунтуватися і реалізовуватись саме з урахуванням названих складових.

Основним фактором, що зумовлює існування тероризму, як зазначалося, є фактор страху, і головним чином — страху людини за збереження свого життя. Завдяки такому фактору державний тероризм у колишньому СРСР існував понад сімдесят років: масово винищувалася еліта, в тому числі й українська, половина громадян перебували в різних тюрмах і таборах і використовувалися виключно як дармова робоча сила. У ХХ ст. було достатньо країн, де державний політичний терор вівся відкрито і беззастережно, майже за такою самою моделлю, як у СРСР.

Принципово важливим є і те, що окремі дослідники небезпідставно пропонують розрізнити “терор” — насилля сильних над слабкими (держави над опозицією) і “тероризм” — насилля і залякування слабкими (опозицією) сильних (держави). Подібні процеси мають яскраве вираження, вияв у державах з нестабільними політичними системами та суспільно-політичною ситуацією.

Деякі вчені (наприклад Марк Ферро) небезпідставно стверджують, що в наш час тероризм став невіддільною складовою саме державного терору, а тероризм — однією з форм державної політики. Цей аспект терору поки що майже не досліджений. Водночас глобалізація загалом, її невідмінне супутнє явище — тероризм є причиною того, що багато, передовсім сильних держав, з одного боку, декларують демократичні засади свого функціонування, а з другого — перебудовують

політичні системи, владні структури далеко не під демократичні засади функціонування, а скоріше навпаки.

Яскравим прикладом негативних змін у структурі і функціях влади, які, справді, не на користь демократії і демократизації суспільного життя, є політичні події останнього часу. Саме під впливом загрози тероризму в багатьох країнах маємо помітні процеси зміцнення вертикалі влади, посилення одноособової президентської влади, ослаблення позицій регіонів (особливо у федеративних державах), посилення впливу і навіть відкритого тиску на опозицію. Не можна не помічати певних змін у деяких країнах у напрямі авторитаризму, хоча й урядами, і владними структурами в цих країнах багато робиться, аби вберегти свої спільноти від загроз та наслідків глобалізації, її супутнього явища — тероризму.

Найбільшою загрозою тероризму для національних держав є спроби зіткнення етносів, народів, меншин. А відтак основними засобами протидії тероризму, хоч де б він мав місце або виступав загрозою, є не так військові, силові методи, як насамперед засоби гуманітарного характеру — просвітництво, культурний вплив, пропаганда, профілактика можливих виявів терору, терористичних дій.

Загальний підсумок щодо розгляду проблеми є таким. Тероризм — явище складне, багатопланове, яке потребує комплексного, міждисциплінарного підходу до розгляду самого феномену та сутнісних особливостей його вияву. Як феномен його не можна пояснювати однобоко, в тому числі як суто або переважно політичне, політологічне явище.

Глобалізація і одне з фактичних її породжень, у всякому разі неодмінне супутнє явище — тероризм виступають у тісному поєднанні і є величезною загрозою для існування насамперед національних, чітко етнічно означених держав, які мають унікальні особливості власної культури, духовності. Справа в тому, що основними домінантами, цінностями глобалізму, тероризму є не духовні, культурні, а матеріальні, ліберально-економічні, силові засади існування суспільств.

Турбота про збереження виокремлених, унікальних і неповторних ознак національних держав, збереження і захист, зміцнення їхнього суверенітету, з одного боку, не виключає об'єктивних інтеграційних процесів, що зумовлюють співіснування держав, а з другого — потребують загальної національної безпеки, унеможливлення негативних впливів глобалізації і тероризму в конкретно взятій країні. Зробити це видається можливим лише внаслідок захисту і зміцнення державою

власного національного інформаційного простору; збереження та при множення національного ресурсно-економічного потенціалу; розвитку і зміцнення демократичних засад існування суспільства, і насамперед розбудови дієвого громадянського суспільства; посилення політичної волі, ролі і значення національної ідеї, яка має бути не інакше як ідеєю творення національної, соборної, суверенної держави. Для України ядром такої ідеї має бути українська національна консервативна ідеологія; принципове протистояння нав'язуванню ліберальних цінностей і ціннісних орієнтирів; посилення міжнаціональної злагоди, толерантності та єдності; формування справді національної, в тому числі й в етнічному плані, патріотично налаштованої політичної влади, мета якої — розбудова не просто соборної, демократичної, правової, а й національної держави.

Багаті і бідні: добро чи зло?

Складність більш-менш точної відповіді на це запитання зумовлена багатьма чинниками. Головний серед них — психологічно викривлене, а то й хибне розуміння сутності і значення багатства як такого та ще десятиліттями нав'язувана комуно-соціалістичною ідеологією абсолютно абсурдна думка про можливість удаваної, ідилічної соціально-економічної рівності людей, ідея розбудови суспільства, де немає ні бідних, ні багатих.

Уявити собі таке суспільство можна хіба що на рівні спрощеної фантастики, бо нерівність взагалі і соціально-економічна зокрема є об'єктивною, природною ознакою людського суспільства. Це, насамперед, нерівність від природи, здібностей, талану, а потім у процесі життєдіяльності вона посилюється ще й рівнем освіченості, професійної підготовки, соціальним статусом, наявністю власності, вмінням ризикувати. Перелік факторів можна продовжувати. Отже, без нерівності неможливо уявити увесь процес взаємодії людей передовсім стосовно виробництва і обміну, розподілу і споживання, задоволення запитів і потреб, що постійно розширюються і ускладнюються.

Є, однак, нерівність, на яку можна і кінче треба впливати, видозмінювати в інтересах кожного окремо і усіх людей разом узятих. При цьому, на жаль, треба констатувати, що ціле покоління людей у багатьох країнах світу, особливо Європи, пострадянського простору, в тому числі й в Україні, сформувалося на теренах виключно негативного розуміння і трактування соціально-економічної нерівності, уявляючи її і пояснюючи не інакше як суцільне соціальне зло. До чого спричи-

нила кривава і безкомпромісна боротьба у минулому за ту ілюзорну, утопічну рівність, добре відомо. Фактично, якщо не бідними, то доволі ошуканими як найбагатшими, так і державою виявилися усі, кому було обіцяно комуністичну рівність, справедливість і “райське” життя. Принижувалися, нищилися однаково і бідні, і багаті, в тому числі і в ім'я реально неможливої рівності — передусім економічної, соціальної.

Що ж робити тепер, у добу нових ідей, ідеалів і планів? Якщо ми декларуємо, що будемо відкриті, демократичне, громадянське суспільство, то не забуваймо, що його основою є ринкова економіка і демократичні принципи організації суспільного життя. І те, й інше неможливе без взаємозв'язку, але перше — основа, базис принципово іншого облаштування життя. Щоб його владнати, потрібно подивитися, що ж насправді відбулося і відбувається у світі, що можна запозичити, врахувати, а від чого однозначно і відмовитися, у тому числі й щодо соціально-економічної нерівності.

Нині 6 % населення розвинених країн споживають 35 % основних ресурсів планети. Об'єктивно приєднання до розвинених країн тих, що лишилися, мають значно нижчий рівень розвитку, неможливе. До того ж ні Україна, ні інші так звані посттоталітарні країни просто не зможуть повторити шлях до розквіту, який пройшов Захід, Америка чи Японія. Хоча б тому, що пройти треба буде через ще більше, ніж спостерігалася у цих країнах, нерівність, найгострішу експлуатацію людини людиною, через екологічні, технологічні та інші проблеми. Повторити цей шлях не можна і не потрібно. А врахувати чужий досвід, упередити себе від зайвих помилок і катаклізмів конче потрібно. А це вже немало, бо економічна конкуренція має загальносвітовий характер, її нікому не уникнути. Ніхто нічого і нікому даром у світі не дає, а конкуренти досить жорстоко карають тих, хто пробує уникати конкуренції, ізолюється, страждає від самозаспокоєння і самозадоволення, не дбає про індивідуальність, особливість власного розвитку і не захищає такий розвиток.

Україна не може і не зможе, якби й хотіла, скопіювати шлях високорозвинених країн. Та й не треба цього робити, оскільки матеріальне виробництво у них вже давно перестало бути основною галуззю економіки. Головне там сфера послуг, освітні, науково-технологічні галузі, інформаційні технології. Ми не зможемо повторити їх і в розподілі економічно активного, продуктивного населення, бо воно є принципово іншим за своїми професійно-психологічними характеристиками.

Щоб прискорити власний соціально-економічний, технічний розвиток, слід застосувати єдиний і найдієвіший шлях — свої вітчизняні високорентабельні освіти, науку, професійну підготовку, досконалу систему управління. Їх треба розвивати, вдосконалювати і стимулювати. Усілякі кредити, фінансові впливання ззовні мають також використовуватись і вкладаються саме у згадані сфери і напрями, а не в економіку латання дірок, як це вперто робиться десяток років поспіль, відбираючи в однієї соціальної групи суспільства, щоб передати іншій. Це не сприяє стабільності у суспільстві, бо налаштовує соціальні групи на супротив одна одній, і тільки.

Слід врахувати й таке не менш важливе, принципове явище. Держави існують в основному завдяки: паразитуванню (життя за чужий рахунок); прямого насилля; добування засобів життя своїми власними силами, розумом, працею. Більшість країн стали багатими саме внаслідок насилля, пограбування інших. Це реальність. Однак на сучасному етапі Україна може йти до значно вищого розвитку і рівня життя виключно лише завдяки власному розвитку, використанню природних і людських ресурсів. Насамперед за рахунок інтенсивного розвитку науки, освіти, технологій, але не спрощеного виробництва. Якщо сліпо акцентувати увагу на останньому, суто матеріальному виробництві, то, по-перше, далеко не з безкорисливої допомоги Заходу тут аж ніяк не обійтись, а по-друге, і це найважливіше, можна легко наступити на ті самі “знамениті” граблі, на які свого часу наступили високорозвинені країни: матеріальні цінності в таких країнах нині помітно домінують над духовними. А це вже не криза, а для багатьох найкоротша відстань до можливого колапсу, бо втрата духовного — то останнє, що є в людині.

Соціально-економічна нерівність в Україні не просто закономірне явище, це результат стрімкого зламу і трансформації економіки, різкого падіння рівня життя переважної частини населення, посиленої диференціації прибутків і майнового розшарування, вимушеного безробіття і великих масштабів міграції. Перелічене — це причини і наслідки переходу до ринкової економіки. Однак не ринкову економіку маємо беззастережно гудити, бо кращої, як доводить історія, економічної системи господарювання людство не винайшло. Треба вчитися жити, результативно господарювати, успішно керувати такою економікою. Зрозуміло, що враз багатими ми усі не станемо, як і наша країна загалом, бо не одна наша держава поки що біднувата у світі. Розрив між бідними і багатими країнами, на жаль, не просто існує, а й зростає.

Та й тих, хто бажає, щоб і Україна стала багатою, надто мало або й зовсім нема. Кожна країна, кожен народ дедалі сильніше дбає про індивідуальний, не підвладний впливу інших шлях розвитку. Дбає настільки, наскільки це їй вдається. Звідси простий висновок: сподіватися на безкорисливість зовнішньої допомоги від будь-кого не варто. Наше майбутнє, передовсім економічне, майже повністю у наших власних руках. У зовнішній політиці слід керуватися принципом: “Національний, державний інтерес — над усе”. Спочатку національне, лише затим інтернаціональне. Другого без першого ніколи не буває. Потрібна також ще більш чіткіша і послідовніша внутрішня політика. В сучасній економіці однозначно, як підтверджує ситуація, має поєднуватися державне і ринкове регулювання. Визначити і забезпечити це поєднання можна лише за рахунок міцної юридичної, нормативної бази, а не чиеїсь власної, окремої волі і бажання. Економічне зростання — процес довготривалий. Це слід чесно і відверто пояснювати людям не спростовувати або спрощувати об’єктивні речі.

За викладеного доцільно постає питання, яка соціально-економічна нерівність загрожує долі України, оскільки не можна сприймати всяку нерівність як явище нормальне. Передусім загрозна нерівність регіональна, породжена недосконалою системою розподілу сукупного продукту. Загрозна нерівність продукувана відсутністю дієвих механізмів соціальної підтримки і захисту громадян на місцях, а вже затим на загальнодержавному рівні. Загрозна також нерівність штучна, що поглиблюється крадіжками, шахрайством, тіньовою економікою, рекетом, недосконалістю податкової бази.

Чи не найгострішою соціально-економічною проблемою в контексті соціально-економічної нерівності в Україні є безробіття. У чому його особливість, оскільки і тут не може бути однозначностей в оцінках? В Україні безробіття вимушене, структурне, циклічне, тоді як у багатьох високорозвинених країнах воно фактично добровільне. Допомога по безробіттю у цих країнах така, що бездіяльний спосіб життя виявляється інколи вигіднішим, ніж праця. Вигіднішим і для людини, і для держави. Це країни, в яких на першому місці, як зазначалося, не матеріальні, а духовні блага і соціальні послуги. Слід визнати, що нам ще довго, образно кажучи, працювати до такого безробіття, а головне — треба мати справді принципово іншу політику вирішення проблеми безробіття. Для нашої української ситуації на першому плані має бути стимулювання розвитку виробництва і створення нових робочих місць.

В Україні є тисячі безробітних, сукупний дохід яких перевищує у кілька разів доходи тих, хто працює. Такі люди уникають будь-яких офіційних реєстрацій у державних службах зайнятості, а понад усе зустрічей з податківцями. Отож і держава, органи влади мали б чіткіше розрізняти реальне і приховане, удаване безробіття, відповідно будуючи і свою економічну політику. Маємо боротися не з бідністю, а за те, щоб більше і скоріше з'явилося людей, якщо не багатих, то хоча б середнього достатку; займатися розробкою і здійсненням принципово нових практичних антикризових стратегій та інноваційних технологій регулювання соціально-економічних нерівностей, що надало б їх існуванню справді цивілізованого характеру. І тут без глибоких наукових розробок, прогнозів моделей господарювання не обійтись.

Позбутися повністю економічної нерівності неможливо і нереально. Можна, однак, подбати про гідне життя усіх, особливо бідних, поступово стимулюючи формування того самого середнього класу як гаранта стабільності суспільства. Поки що в Україні такого класу немає. Переважно це посередники і торговельники. Базис для формування середнього класу — це цивілізований, захищений законом малий бізнес, що доводить досвід наших сусідів, зокрема Польщі. Тут стикаємося з такою складною проблемою, як феномен трудової поведінки людей. У психології багатьох громадян України дотепер відсутнє розуміння того, що саме від їхньої свідомої трудової поведінки залежить матеріально-ресурсна база для подолання соціально-економічної нерівності. Присутнє інше — бажання менше і легше працювати та більше мати і, зрозуміло, якомога краще обійти закон. Цю психологію певною мірою підтримує і держава: наприклад, на кінець 2001 р. в Україні 75 % населення отримували прибуток значно менший, ніж визначений державою прожитковий мінімум. Для чого ж напружувати свої сили?

Необ'єктивне, викривлене розуміння сутності соціально-економічної нерівності спричиняє й таке саме хибне розуміння сутності демократії, демократичних цінностей та ідеалів, демократичної організації суспільного життя. Маємо на сьогодні надто багато ілюзій щодо загальнолюдського характеру і особливостей реалізацій демократії, демократичних засад влаштування нашого життя у власній домівці. У конкретній, окремо взятій країні такі засади також мають більше національного, особливого, ніж інтернаціонального. То навіть поспішати сліпо запозичувати чужі рецепти, моделі, механізми конструювання власної держави, впровадження демократичних засад, давати змогу

будь-кому вважати наш народ здичавілими тубільцями, які і власну владу, мовляв, без чужих рецептів, порад і контролю не здатні обрати й утворити. Нам би, українцям, більше поваги до самих себе, більше, як не дивно, гордості і самоповаги. Лише тоді поважатимуть.

Соціально-економічна нерівність — об'єктивна даність, але, звичайно, не добро, бо саме вона є джерелом нестабільності суспільства. Однак, хто від цієї нестабільності в Україні виграє? Парадоксально, але це ті, хто мав би дбати про стабільність насамперед, тобто багатії. У найневигіднішій ситуації нині опинилися саме свідомі, чесні громадяни, а не ті, хто свого часу вміло використав революційний романтизм мас далеко не в інтересах останніх. Тому й не дивно, що нестабільність в українському суспільстві — це, на жаль, часто і неповага до держави, яку ніхто, окрім нас самих, не розбудує. Оптимізму додає хіба що те, як повели себе “рядові” громадяни на останніх, безрезневих парламентських виборах. Вони помітно сильніше, ніж раніше, дали зрозуміти, що ще кілька всенародних виборчих кампаній і ніякі ресурси, ніякі найдосконаліші виборчі технології не примусять їх зробити волевиявлення поза їхнім бажанням. Приємна, оптимістична тенденція.

Який режим, таке й життя

Щоб отримати максимально доказову відповідь на питання: чому наше суспільство упродовж майже усіх років незалежності так лихоманить у всіх сферах життя і відносин; чому перехід від здичавілого тоталітаризму до жаданої демократії так надовго розтягнувся у часі і є таким болісним; чому до сьогодні нам все ще не вдалося і не вдається сформуванню справді стабільну, Національну Державу, — слід усвідомити найважливіше — чи спромоглися ми в Україні сформуванню принципово інший, на відміну від тоталітарного, демократичний політичний режим, який режим діє на сьогодні і чому.

Для подальшої переконливої логіки викладу основних аргументів, спочатку треба відповісти на питання: що розуміємо під поняттям “політичний режим”? У політології (теорії) — це система розподілу політичної влади і її вплив на суспільство. У практиці ж суспільного буття — це реальні відносини влади, тобто категорія “політичний режим” відповідає на кардинальне питання: кому належить реальна політична влада в державі, суспільстві і якими методами і засобами така влада здійснюється; якими є відносини між державою і громадянським суспільством; якими є права і обов'язки

громадян, соціальних груп і наскільки реально вони в державі забезпечуються.

Ще простіше, “політичний режим” — це сукупність явних і неявних моделей дій, що визначають доступ до найважливіших управлінських рішень великого кола людей.

Досить доступно формулює поняття “політичний режим” український політолог *С. Г. Рябов*. “Політичний режим — це суспільний лад, який встановлюється спонтанно, внаслідок зацікавлених зусиль багатьох учасників політичного процесу” (*Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001. — С. 184*).

З наведеного науковцем поняття слід забрати лише одне слово — “спонтанно”, оскільки (це принципово важливо) політичний режим утворюється і встановлюється саме з чіткої волі, бажання, в процесі складної політичної боротьби, у зіткненні, а досить часто і гострому протистоянні, а то й безкомпромісній боротьбі між багатьма суб’єктами політики. Найчастіше все починається із протестів, заколотів, путчів, а то й масштабних революцій, громадянських сутичок, війн, що спричиняють великі соціальні біди і нещастя для тисяч і мільйонів людей.

Традиційно виокремлюють три класичних види політичних режимів (тоталітарний, авторитарний і демократичний), хоча їх модифікацій досить багато і в “чистому вигляді” подати той чи інший політичний режим практично неможливо. Потрібен прискіпливий і ґрунтовний аналіз, щоб відповісти на запитання: чи має народ той режим, якого жадав і заслуговує? Адже народ завжди бажає такого режиму, за якого жити краще.

Оскільки політичний режим завжди об’єктивований і детермінований за часом, історичною і політичною ситуацією, що склалася у конкретній країні, то для усвідомлення його глибинної сутності, характеру та особливостей потрібно враховувати наступне: коли мова заходить про політичні режими, то відразу, помилково, “кидаються” до ідеології — якою вона є за характером і змістом. Це не зовсім правильно, або й хибно. Політичний режим — це форма організації та існування політичної системи та й усього суспільства.

З-поміж багатьох складових (характеристик) політичного режиму, слід виділити три найважливіших:

а) особливості організації влади (владних установ) та самоврядування;

- б) стиль ухвалення у державі громадських рішень;
- в) особливості взаємин між громадянами і державою.

Якщо говорити про політичний режим у сучасній Україні, то з точки зору названих характеристик його пояснювати досить легко. Фактично нинішня організація влади та самоврядування майже ніякою мірою не відрізняються від колишнього, комуно-тоталітарного режиму. КПРС (КПУ), Рада народних депутатів, Верховна Рада України, Рада Міністрів України — від цих рудиментів минулого режиму залишилося надто багато для сьогодення. Президентська чи то парламентська держава ще не встигла відбутися, як їй на зміну нібито вже йде парламентсько-президентська. У всякому випадку так наполягають творці якоїсь політичної реформи, сутність якої зрозуміти пересічному громадянину неможливо. Самоврядування порівняно з колишнім його статусом, рівнем, досвідом справді реального самоврядування (наскільки дозволяла тодішня КПРС) — швидше погіршилося, ніж розвинулося. Це — щодо першої характеристики політичного режиму в Україні, тобто якими є особливості влади в сучасній Україні. Головне, що ця влада як не була народною, так і нею залишається. То що ж чекати, що вона переймається інтересами народу?

Сутність другої характеристики політичного режиму полягає в тому, що хоча за роки незалежності і було проведено сотні опитувань громадської думки і мали місце кілька референдумів, однак говорити про кардинальні зміни стилю ухвалення громадських рішень — немає жодних серйозних підстав. Владні структури швидше приймають рішення на угоду групи лідерів, кланово-корпоративним групам чи групам тиску, ніж громадськості, бо влада як і колись живе сама собою, а громадяни самі собою.

Третя складова, або характеристика політичного режиму: взаємини між громадянами і державою. Вони, справді, дещо змінилися, але в них, між тим, усе помітніше виявляється дистанціювання людини від влади, а, значить, і від держави. Ця характеристика політичного режиму видається найнеприємнішою, найзагрозливішою, бо за великим рахунком політичний режим є таким, якими є відносини держави зі своїми громадянами, з громадянським суспільством.

Якими ж мають бути відносини між громадянами і владою?

Принципове першочергове значення для формування відносин держави і громадськості має формування системи адекватного вираження та представництва владою суспільних інтересів. Донині, однак, в Україні більшість представницьких та суспільно-політичних інсти-

тутів (Верховна Рада, політичні партії, громадські об'єднання і організації тощо) є демократичними лише за формою та на словах і адекватно, по суті інтереси громадян вони аж ніяк не відображають. А щоб зрозуміти, чому в Україні допоки не склався політичний режим, про який мріяли кілька поколінь українців, слід усе ж детальніше спробувати визначити особливості його історичних витоків та генезис — із сивої давнини до сьогодення. В історичному, а ще більше — духовному вимірі цього явища.

Одвіку українська ментальність, український характер, нація формувалися і тяжіли до демократії. Це була схильність до індивідуальної свободи, справжнього народовладдя у публічному житті (народне віче, вибори князя, укладання договору з ним), існування і розвиток різних форм місцевого самоврядування, зародки федеративного устрою. Окрім реального буття, ці особливості української ментальності помітно виділяються в “Руській Правді” Ярослава Мудрого, “Слові про закон і благодать” митрополита Іларіона, у “Повчанні дітям” Володимира Мономаха, “Повісті минулих літ” Нестора Літописця, “Слові о полку Ігоревім” та інших видатних історико-юридичних, літописних пам'яток давнини. Та й пізніше — в Козацьку добу України, в XIX–XX ст. у різний спосіб, але ця особливість української ментальності максимально помітно давалася знаки в процесі багатьох спроб створити власну Українську державу.

Виокремлюють дві основні форми общини — первісну і селянську. Українцям історично, генетично була притаманна саме селянська, переважно землеробська община, як спосіб володіння, користування, оренди і продажу землі. Доводилося українцям бути і воїнами, але тільки за потреби, не заради поневолення інших: для самозахисту. До XVIII ст. община майже була ліквідована, хоча її традиції багато в чому збереглися і до нашого часу.

“Общинне життя, общинне володіння землею, — як зауважує український філософ М. Т. Степико, крім окреслених позитивних соціально-економічних наслідків, мало й певні негативні — настрої пасивності та утриманства, патріархального колективізму й замкнутості, примітивні уявлення про зрівняльну справедливість, несприяття майнової диференціації та конкуренції, ненависть до багатих, особливо у своєму середовищі. Це якраз ті стереотипи масової свідомості та психології, які, як показують труднощі сьогоденішніх ринкових трансформацій суспільства, — не подолані й досі” (*Український*

соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін.; За ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання України, 2005. — С. 73).

Позаяк для української ментальності, з-поміж інших ознак і якостей, мабуть, найхарактернішою була і залишається також соборність, що означає якість, що збирає людей у певну єдність, спільноту і, одночасно, забезпечує максимальну можливість для їх індивідуального розвитку і самореалізації. Соборність — це єдність найперше у духовному сенсі, хоча зводити її лише до релігійного поняття — не правильно. Соборність — єдність не лише у любові до Бога, а й соціальна, світська, тобто общинна соборність. “Община, — писав О. І. Герцен, — спасала російський народ від монгольського варварства і від імперської цивілізації, від викарбуваних по-європейськи поміщиків і від німецької бюрократії. Общинна організація, хоча і сильно розхитана, встояла від втручання влади, вона благополучно дожила до розвитку соціалізму у Європі” (*Герцен А. И. Русский народ и социализм // Собр. соч.: В 30 т. — М., 1956. — Т. 17. — С. 326*). Зауваження слухне в тому сенсі, що тенденція демократичного розвитку українства на засадах української общинності, колективізму, пройшовши тисячоліття, впритул підійшла до сучасних процесів становлення представницької демократії, до розвитку у принципово нових історичних умовах громадського самоврядування. Того самоврядування, яке нинішньому режиму аж ніяк не до вподоби.

Тоталітарний, комуністичний режим упродовж десятків років докладав різноманітні зусилля для того, аби мільйони людей в усіх союзних республіках великого СРСР жодним чином не змогли національно ідентифікуватися, тобто усвідомити свою належність до конкретного етносу, нації, усвідомити свою близькість, спорідненість з такою нацією. Для унеможливлення справжнього пробудження національної самосвідомості послуговувалися різноманітними засобами: заборона користуватися власною мовою, розвивати культуру, дотримуватися традицій і звичаїв, свідомо влаштовувалися голодомори-геноциди, організовувалися примусові переселення і депортації сотень тисяч людей і т. ін.

Нарешті в 1991 р. було зроблено рішучий крок до того, щоб створити державу, яка б по-справжньому захищала національні інтереси своїх громадян — була національною, демократичною, правовою. У будь-якому разі так хотілося, очікувалося. Майже двадцять років тому 92% українських громадян-виборців проголосували не просто за те, щоб сталася самостійна Україна, а за справжню демократію, за вільне

життя, за справедливість і самоврядність. У 2004–2005 рр. народ фактично на всеукраїнському Майдані знову підтвердив своє внутрішнє несприйняття не просто прогнилого корупцією, свавільного, близького до авторитарного й антинародного політичного режиму, а несприйняття держави, яка аж ніяк не рахується зі своїм народом. Народ повстав проти антилюдського режиму. І що ж маємо? Маємо залишки тієї страшної комуністичної імперії, яка аж ніяк не сходить з арени життя з додатком нинішнього антинародного режиму. Щоб позбутися їх остаточно — тих комуно-більшовицьких залишків, необхідно найперше полишити ілюзії, що комуністичне минуле зникає раптово і назавжди. Ще тривалий час формуванню справді народного політичного режиму істотно перешкоджатиме стара комуністична ментальність: психологія раба витравлюється з людей надто повільно. Фактично потрібна елементарна біологічна зміна поколінь, формування покоління носіїв принципово іншої ментальності, духовності. Прискорити цей процес можна лише за умови потужнішого розвитку освіти, науки, виховання, чого в Україні аж ніяк немає. А поки що слід вказати на ту особливість принципового характеру, що революція, яка має наслідком “шокову терапію”, — радикальну зміну політичних режимів, — є надто болісним соціальним процесом, який, до того ж, не завжди дає позитивний результат для життя людини. Уявімо собі, що рух транспорту раптово, водночас переводиться з правостороннього на лівосторонній. Це те саме, що раптово поміняти одну конституцію на іншу й утопічно очікувати, що держава, суспільство, люди стануть жити по-новому. Автоматично зміниться влада, політичний режим.

Посткомуністичні революції у Югославії, Грузії, Киргизстані, Україні, деяких інших країнах мають ту унікальну особливість (що, власне, і спричинило їх швидкий і досить мирний хід), що вони були мирними, безкровними, що в них поєдналися як організована діяльність опозиції, так і масовий соціальний протест широких народних мас. І хоча національні особливості у кожній окремо взятій революції проступають чітко й відчутно, за своїм характером такі революції були не інакше, як національно-демократичні, мирні, унікальні за рівнем гуманізму і демократії. Інша справа, що результатами цієї революції в Україні спритно скористалася та сама стара номенклатура, а не опозиція, чи народ. Власне, це помітно і по революціях в інших країнах. І все ж є небезпідставні точки зору, що революції у Грузії, Україні, Киргизстані відбулися: а) в країнах з “найдемократичнішими” (порівняно з іншими) режимами; б) у країнах, де фактично правлячі еліти

просто розвалилися; в) у країнах з низьким рівнем життя; г) у країнах, які підтримали західні демократії і міжнародна демократична громадськість (*Олександр Романюк. Посткомуністичні революції // Політ. менеджмент. — К., 2005. — № 4 (13). — С. 23–24*).

Так чи інакше, але багато нинішніх аналітиків пов'язують причини, що гальмують процеси національного державотворення, з українською ментальністю (про що йшлося раніше), браком національної самосвідомості та недосконаліми взаєминами між владою і народом. Так, досить влучним і не позбавленим сенсу є зауваження українського філософа *Віталія Циби* стосовно того, що “населення України як частина “радянського народу” з низькою національною ментальністю, самосвідомістю і слабкою національною свідомою елітою на відміну від європейських посткомуністичних країн, слабо підтримало національно-демократичний рух у країні, в результаті чого при владі залишилися колишні керівники тоталітарного режиму, які розподілили народну власність на свою користь” (*Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. — К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. — С. 36*). Найнебезпечнішим результатом цього процесу виявилось те, що населення України вкрай різко і необгрунтовано поляризувалося на маленьку жменьку найбагатших, переважно неукраїнського походження, людей і величезну кількість бідних і знедолених — головним чином українців.

Тут доречно наголосити на двох суттєвих особливостях соціальної стратифікації українського суспільства.

Перша особливість. Багато в чому національну консолідацію суспільства забезпечує відповідна його соціальна стратифікація, помітне виокремлення та посилення впливу на інші верстви населення середнього класу. “Саме середній клас, — зазначає Василь Козьма, — за своїм становищем та соціальними функціями, з одного боку, може бути провідником і рушійною силою реформ, ініційованих правлячою елітою, а з іншого — стати опорою місцевої влади у вирішенні соціальних проблем” (*Василь Козьма. Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції // Політ. менеджмент. — К., 2006. — № 4 (19). — С. 157*). Справді, ще мислителі давнини (Платон, Аристотель та ін.) зазначали, що джерелом різних негараздів у суспільстві є крайні класи — “вищий” та “нижчий”, а гарантом його “соціальної” стабільності — “середній”.

Друга особливість соціальної стратифікації українського суспільства: прогресивне здійснення економічних реформ, розбудова принципово іншої політичної системи в Україні багато в чому постраждали від необґрунтованого включення у ці процеси бізнес-еліти. Справа в тому, що низький рівень політичної культури такої еліти, її потяг до “дикого капіталізму”, ще більше посилили її жаждою до реалізації сучасних компраторських, корпоративних інтересів. Гроші — понад усе!

Обидві обґрунтовані особливості і спричинили появу принципово іншого політичного режиму. Так, якщо за часів Л. Кучми політичний режим в Україні головним чином утримувався за рахунок багато в чому примусового єднання провладних, центристських сил, то нині не що інше, як спроби утримати режим за рахунок об’єднання сил окремих, тепер уже фінансових, корпоративних кланів. Однак окрім шляху до олігархічного, кланового, а, значить, авторитарного режиму це нічого іншого не дає.

Слід наголосити і на такій особливості існування політичного режиму. За часів Л. Кучми повне, остаточне, або незворотне встановлення авторитарного режиму фактично унеможливлювалося існуванням потужної опозиції. Тоді національно-демократичні сили, зокрема Рух, становили потужну і впливову політичну силу. А нині? Національно-демократичний спектр у політиці розбитий і розшматований. Тим самим режимом. А що заважає встановленню такого режиму на сьогоднішній день? Проти кого і проти чого діє нинішня опозиція — проти президента, якого вона ж фактично привела до влади? Парадоксальність ситуації не тільки очевидна — вона цілком на догоду новій конфігурації авторитаризму, який тепер може бути не комуністичним, а посткомуністичним, ще точніше — олігархічним, кланово-корпоративним. Після Помаранчевої революції процес створення такого режиму йде надто швидко і потужно.

Чому так сталося? Причина — зрозуміла. У листопаді-грудні 2004 р., як зауважують А. Колодій і В. Якушик, відбулася не соціальна, а політична революція (Помаранчева) (Колодій А. Від “Сірої зони” до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні // Агора. — Вип. 1. — <http://www.kenman.kiev.ua/kkp/publications.html>; Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політ. менеджмент. — 2006. — № 2. — С. 19–36). Простіше, дещо змінилася верхівка влади, правляча еліта, змінилися власники влади, на яку не лише претендував, а й мав повне право її отримати, народ. Отже, характер політичного режиму зно-

ву ж таки залишився незмінним, а народ вкотре відтерли від реальної влади. І Верховна Рада, і Уряд — залишилися незмінними, регіональна влада — також. Була певна надія на гаранта — В. Ющенко, але усі сподівання народу на сильну, харизматичну президентську владу в інтересах нації швидко зчезли, а нині становлять хіба що десяток відсотка симпатиків, швидше “любих друзів”.

Оскільки ні структура держави не змінилася (загрози до територіальних, федеративних поділів — не враховуються), ні глибокої якісної зміни існуючого ладу, політичної системи суспільства (що є основними ознаками революцій) не відбулося, то і Помаранчева революція нині усвідомлюється не як революція, а всього-на-всього масовий політичний протест, що не лише до зміни політичного режиму не привів, а й народ вкотре не зреалізував своє природне право на владу. Точніше, режим не дав йому це право зреалізувати. Тобто в Україні в 2004 р. відбулася ненасильницька зміна правлячої верхівки — тільки й всього. Режим одних змінився режимом інших, мало чим відмінних від колишніх.

Між тим, ненасильницька зміна влади і в інших країнах, про що йшлося раніше (Грузія — 2003 р., навіть Киргизстан, Азербайджан — 2005 р. та ін.), досить оригінальне, з точки зору гуманізму, позитивне явище, однак незавершеність революційного процесу (зміна політичного режиму) — проглядається щонайпомітніше і в цих країнах. Можна хіба що плекати надію, що цей процес не тільки обов’язково матиме такі транзитне, трансформаційне продовження, а й залишиться безкровним, гуманістичним. Втім, що він буде досить тривалим у часі, на відміну від раптового зламу політичного режиму, політичної системи, сумнівів немає. Тут усе залежить від психології, політичної культури знову ж таки Українського Народу, який, як відомо, довго запрягає... Є надія, що ближчі роки дадуть відповідь на це питання.

То як же бути, де вихід з існуючого незадоволення реально діючим політичним режимом. Щоб врешті прийти до влади, народу треба не просто змінити владну еліту, а створити власну владу — національну, народну, демократичну. Це можливо лише за однієї умови, коли весь Український Народ стане реальною опозицією антинародній владі, її лідерам і змінить владу не кількісно й особистісно, а якісно — на народну, національну — за представництвом, етнічною ознакою, політичною культурою і якостями.

Посткомуністична олігархічна влада тим і відрізняється від колишньої комуністичної, тоталітарної, що ошукує народ, чинить над

ним наругу і насильство фактично відкрито, а то і легітимно. Унікальну парадоксальність такої ситуації підсилює ще й те, що громадяни не можуть отримати належного суб'єктивно-людського захисту навіть у судових органах. Хіба не є відкритою наругою над людьми, суспільством ситуація, що в Україні за усі роки незалежності не поставлено крапку у майже жодному гучному судовому процесі щодо вбивств, отруєнь, знущань і т. ін. Доходить до абсурду: звернення громадян, організацій до силових структур, органів правосуддя закінчується тим, що такі звернення для розгляду й отримання відповіді направляються до тих, на кого йдуть такі скарги і позови. Це також потужна причина дистанціювання людей від влади, оскільки стає очевидним: справа потопачого — його власна справа, адже європейські суди від нас далеко.

Важливішою умовою легітимації політичного режиму є його економічна ефективність. Це загальновідома сентенція. За усі роки незалежності, однак, економічні реформи жодного разу не дали достатньо помітних соціально-економічних результатів (підвищення рівня життя, соціальна підтримка, пенсії тощо), тобто і не стали необхідним стимулом для розширення соціальної бази перетворень. Це значною мірою пояснює надто часті зміни урядів в Україні, політиків, що їх очолюють. А про оптимізм громадян, а значить, про повагу до влади, режиму — взагалі нічого говорити.

З цим тісно пов'язане й інше загрозливе для модернізації України явище — зростання безконтрольного, безкарного всевладдя бюрократії, яка рішуче впливає не просто на прийняття окремих рішень, а й на всі соціально-економічні та духовні процеси в суспільстві. Тобто формальна бюрократія в Україні все помітніше стає правлячою елітою як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях, що для демократичних країн — нонсенс.

Питання народності сучасної української влади гостро постає не лише щодо проблем власного народу, держави, її внутрішньої ситуації. Народність української влади проходить величезне випробування в ході геополітичних визначень України (Росія, Азійські держави, Прибалтика, Європа, США), ситуації з НАТО, СОТ, РЄ та ін. Тут важливо, наскільки у вирішенні означених проблем влада не просто дотримуватиметься конституційних та інших норм, а й як рахуватиметься з думкою і волею Українського Народу, до якого вона, між тим, постійно апелює. Без цього консолідованої, демократичної держави Україна не матиме.

Характеризуючи перехідний період в Україні не інакше як недемократичний, що призводить до неототалітарного політичного режиму, політолог *В. Полохало* вказує на сім найпомітніших рис такого режиму, з-поміж яких можна виділити три найважливіші: 1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї (діалектична суперечність); 2) домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму (суто механізм влади); 3) утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур (гра в демократію) (*Полохало В.* Політична арена України // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 4; *Полохало В.* Метаморфози посткомуністичної влади // Сучасність. — 1996. — № 9 та ін.).

На перше виразно вказує постійне падіння рейтингу Президента України В. Ющенка, низький авторитет у народі Верховної Ради України, а залежними усіх нас від влади роблять бюджет, податки, пенсії, соціальні послуги і пільги, стан охорони здоров'я, науки, освіти — все, від чого залежать рівень і якість життя. Щодо ментальності, то український народ чекає, надіється, що завтра буде краще. В інших суспільствах уже давно змели б існуючий режим і встановили справжнє народовладдя.

Про домінування номенклатурно-корпоративних кланів також нічого говорити: основні багатства країни, власність, енергоносії, інформаційний простір були і знаходяться у руках кількох десятків кланів, основні з яких — київський, донецький, дніпропетровський. Доля народу багато в чому залежить від того, як вони поділять зароблене ним між собою.

Утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур задля ошукання народу, до якого вони постійно апелюють, найяскравіше демонструється під час виборчих кампаній, особливо двох останніх — президентської і виборів до Верховної Ради. Демократичні процедури (гласність, забезпечення свободи слова, вільне волевиявлення і т. ін.) — не лише все більше дискредитуються, а й купляються за гроші тими самими кланами — з кожними виборами гроші на це йдуть усе більші. До того ж робиться це відкрито, зухвало, нахабно.

Надто гострою для формування демократичного режиму в Україні є проблема національної держави в умовах глобалізму.

Кому у наш час незрозуміло, що глобалісти роблять усе, аби створити на базі Генеральної Асамблеї ООН квазіпарламент, Раду Безпеки — перетворити на квазіуряд, що, врешті, приведе до глобального

управління світом з боку однієї супердержави — США, чи групи великих держав, об'єднаних у НАТО, ОЕСР чи “велику сімку (вісімку)”?

Щоб зберегти власний національний суверенітет, треба тісно співпрацювати з іншими державами, зберігаючи недоторканими національні інтереси. А щоб не бути поглинутими глобалізацією необхідно, як мінімум: а) дбати про національну безпеку, захист національного, особливо інформаційного простору; б) самостійно регулювати ринкові процеси, не допускаючи до цього інші держави, а особливо наддержавні утворення; в) дбайливо ставитися до землі, природних ресурсів; г) максимально забезпечити громадянам достойний рівень життя і соціальний захист; д) максимально виважено підходити до вирішення проблем міжетнічного, релігійного характеру і т. ін. Ні які супердержави, наддержавні утворення нам цих питань ніколи не розв'яжуть, швидше створять нові проблеми взаємин як у власній домівці, так і на міжнародному рівні.

Чи не найскладнішою проблемою для становлення не лише політичного режиму в Україні, а й суверенної національної Української держави загалом є взаємини (і суперечності) між суверенітетом і глобалізацією, інакше кажучи — проблема місця і ролі національної держави в глобальному світі. (*Алексєєнко І. В.* Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): Монографія. — К.; Ніжин: ТОВ “Вид-во “Аспект-Поліграф”, 2006.) Так, важко зрозуміти, на яких підставах і чому з незрозумілою легкістю, а на рівні окремих політиків і з абсолютною безвідповідальністю, сучасний політичний режим України ставиться до питання входження України до різних міжнародних, наднаціональних органів, суб'єктів міжнародних відносин — НАТО, ЄС, СОТ та ін.

Слід зауважити, що останнім часом навіть практика політичної поведінки окремих держав (наприклад, Франція, Німеччина) не вчить нас тому, що в умовах глобалізації надто загрозливою є ситуація, коли делегування чи повна відмова від низки власних, державних регуляторних функцій та їх передача наднаціональним органам, організаціям, будь-яким іншим державам, обмежує, а то й взагалі загрожує суверенітету невеликих, національних держав.

Зі сказаного можна зробити кілька висновків загального характеру.

Події листопада 2004 — січня 2005 рр. по-різному трактуються вченими, політиками, громадськими діячами, звичайними громадянами. І все ж, якщо вони спричинили “глибокі якісні зміни у розвитку пев-

них явищ природи, суспільства, пізнання”, то їх сповна можна назвати революцією. (Революция // Большой энцикл. слов. / М. А. Прохоров (гл. ред.). — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая Рос. энцикл.; — СПб.: Коринт, 2004. — С. 1002.)

Революції, як і багаторазова зміна урядів, вищих посадових осіб, зокрема в Україні, ніколи автоматично не сприяє зміні, або, бодай, трансформації політичного режиму. Важливішим рушієм для цього є зміна відносин між владою і народом. Відтак, коли б сили Помаранчевої революції на чолі з В. Ющенко насправді видалися спроможними зреалізувати волю Всеукраїнського майдану, то й встановилися б принципово інші, демократичні, взаємовимогливі і взаємовідповідальні відносини між владою і народом, що спричинило б встановлення якісно нового (порівняно з кучмівським) політичного режиму. Поки що це все на рівні бажання.

Також відсутність у Конституції України визначення ідеологічних засад державності, явище не лише далеке від демократії, а й досить загрозливе. До речі, аналогічно виглядає і Конституція Російської Федерації, яка також передбачає політичне багатоманіття, без права будь-якої ідеології претендувати на статус державної. Варто згадати М. Бердяєва, який стверджував, що Росія, мовляв, сама бездержавна і сама бюрократична країна у світі (*Бердяев Н. Судьба России.* — М., 1990. — С. 11–13).

Відповідно до Конституції України 1996 р. в Україні було сформовано президентсько-парламентський політичний режим. Тож слід усвідомлювати, що перехід до парламентської республіки, коли президент країни обирається не усім народом, а парламентом, одномоментно здійснити фактично неможливо. Як ніколи не сформувати політичного режиму без досконалого механізму розподілу владних (влади) повноважень. При цьому, коли навіть політична влада у суспільстві чітко розподілена на законодавчому, конституційному рівні політичної боротьби, навіть певних загострень навколо влади уникнути все ж неможливо. Щоб утримати всіх у відповідному правовому полі, потрібно мати потужні і стійкі, незалежні від будь-якої політичної кон'юнктури судові органи. Поки що таких органів в Україні, на жаль, немає.

І насамкінець. Безумовно, реалізувати українську ідею без єдності, соборності абсолютно неможливо. Як неможливо зробити це без справжнього патріотизму, як дієвого і глибокого почуття любові до свого народу, батьківщини, держави. Висхідною справжнього патріотизму конкретної особистості є любов до своїх батьків. При цьому,

як писав відомий релігійний філософ *В. Соловйов*, “головний борг любові до своїх батьків, розширюючись у своєму об’ємі, але не зраджуючи своїй природі, стає обов’язком стосовно тих громадських союзів, без яких батьки породили б тільки фізичну істоту, але не змогли б дати переваг гідного, людського існування. Чітке усвідомлення своїх обов’язків щодо батьківщини і вірне їх виконання створює чесноту патріотизму...” (*Соловьев В. Национализм. Патриотизм // Энцикл. слов. Брокгауза и Эфрона // Новый Вавилон. — 1994. — № 1. — С. 35*). Отже, любов і глибоко свідоме ставлення до власної Держави, Народу — основна домінанта, яка і творить з окремих особистостей націю, народ.

Кому служить політична еліта в Україні

Найважливішою запорукою прогресивного демократичного розвитку новітньої України є не лише формування власної нової, національно-зорієнтованої еліти, а й сутність активності такої еліти у вирішенні питань національного державотворення. У контексті означеної теми першими постають питання: що треба розуміти під поняттям “еліта” загалом, “регіональна” і “національна” еліти зокрема; які між ними відмінності; якою, власне, є сучасна українська еліта і чи відповідає вона викликам часу — завданням розбудови Української держави.

Питання про те, що таке українська еліта новітньої України, кого, власне, потрібно вважати елітою, — неординарне, багато в чому суперечливе. Хто вона, еліта: а) найкращі представники українства (а не люди за певним соціальним статусом); б) меншість, яка здійснює найважливіші функції у суспільстві. Слід зауважити, що правильним є друге визначення. У сучасній політології існує два основні підходи до визначення поняття “політична еліта” та її ролі в суспільстві — функціональний і цілісний. Перший підхід пов’язаний з формальним соціальним статусом представника еліти у суспільстві. Другий — визначає еліту на основі своєрідного духовного аристократизму, культури, освіти, волі тощо. Тобто поділ еліти України на регіональну і національну можливий не інакше, як за компетенцією, функціональними особливостями такої еліти, діапазоном тих конкретних питань, які їй і доводиться вирішувати. Тут цілком можна погодитися з думкою українського вченого *В. Бакірова*, який зазначає, що коли певні рішення “мають загальнонаціональне значення й від них залежить подальша доля народу, країни, то йдеться про національні політичні еліти.

Коли ж рішення загально регіонального значення, то маємо справу з регіональними елітами”.

Звичайно, розподіл на еліту регіональну і загальнонаціональну можна здійснювати і за суттєвими відмінностями між загальнонаціональною (столична, обласна) і регіональною (провінційна) елітами. При цьому треба брати до уваги такі ознаки: рівень освіти, інтелекту; функціональний вплив на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні (ступінь можливостей і реальних дій).

Неважко помітити, що в багатьох випадках регіональна еліта, маючи специфічні риси й особливості, повноваження, водночас багато в чому копіює загальнонаціональну (столичну) еліту. Хоча задля істини треба вказати і на те, що з роками регіональна еліта України (особливо в колишніх високоіндустріальних центрах) стає дедалі досвідченішою, самодостатнішою у вирішенні конкретних соціально-економічних, політичних та інших проблем, тобто мало поступається еліті загальнонаціональній.

Постійно дається взнаки і те, що і регіональній, і загальнонаціональній еліті України притаманна надто швидка трансформація за політичними уподобаннями та орієнтаціями. Саме тому особливо загальнонаціональна еліта виглядає доволі строкатою, динамічною, а часто й абсолютно не прогнозовано переходить з одного політичного табору до іншого. Прикро і те, що демократичні сили в Україні за всі роки незалежності так, на жаль, і не спромоглися поставити загальнонаціональні інтереси вище партійних, поступитися політичними амбіціями на догоду національним інтересам. Перехід від мажоритарної до пропорційної (за партійними списками) системи виборів ще більше загострив цю проблему. Тож консолідації національної еліти аж ніяк не сприяв і не сприятиме.

Зрештою потрібно брати до уваги таке. Хоч би що не говорили, українська еліта нинішньої доби — це еліта соціального статусу, але не найкраща верства суспільства, що піднімається над ним завдяки своєму інтелекту, неординарності мислення і дій, висоти культурно-духовного розвитку і міцності моральних позицій. Якщо регіональна українська еліта ближча до мас і практичного суспільно-політичного життя, то загальнонаціональна — це передусім чиновники достатньо високого рівня, які мають формальну владу в організаціях та інститутах суспільства і фактично визначають характер функціонування усього соціуму.

Тепер щодо того, якою ж є нині політична еліта України. Якщо дотримуватися погляду відомого італійського соціолога й економіста В. Парето щодо кругообігу еліт, де існують два типи еліт: “левів” і “лисиць”, то в сучасній Україні домінує саме другий тип еліти (“лисиці”), які є майстрами політичної мімікрії, обману, політики через маніпуляції, хитрощі тощо. Це природно, оскільки нестабільне суспільство якраз і потребує еліти прагматичної, мінливої, спроможної “вибити” із суспільства максимум вигоди.

Визначаючи сутнісні, якісні характеристики української еліти новітньої доби загалом, без поділу її на національну чи регіональну, варто відповісти і на таке запитання: яку власне еліту ми маємо сьогодні: тоталітарну (еліту монопольної авторитарної влади); ліберальну (еліту демократичного розподілу влади); домінантну (еліту демократичної орієнтації); демократичну (сильна законодавча влада, виконавча, судова, їх розподіл і зрівноваженість) — чи якусь іншу. За будь-яких виявів, народження представників демократичної еліти в сучасній Україні домінуючою за ознаками, ціннісними орієнтаціями, реальними діями — є тоталітарно-ліберальна еліта. До першої належать колишні партійні, комсомольські (КПУ, ЛКСМУ) функціонери, а до другої — еліта, безпосередньо пов’язана із соціально-ринковою, підприємницькою діяльністю, бізнесом. Аналіз якісного складу Верховної Ради, місцевих органів влади у цьому контексті наочно підтвердять викладене.

Чому існує так багато проблем з формуванням національної української еліти нового гатунку? У цьому сенсі є слушною думка відомого українського вченого-управлінця *Г. Щокіна*, який зазначає, що після руйнування тоталітарної системи кадрову роботу в Україні залишили напризволяще, кинули у вир нерозвиненого політичного ринку, коли на хвилі попудізму, використовуючи демократичні процедури, до влади подекуди прийшли демагоги, які виявилися спритнішими за минулих представників компартійної еліти.

Великі надії в Україні з перших років незалежності покладалися на “нову” українську еліту. І саме тому, що вона почала було формуватися переважно як носій національно-культурних ідей і цінностей. За таких обставин потенційно наріжним каменем творення новітньої Української держави мала стати тисячоліттями нереалізована національна ідея. Однак такого не сталося. Поступово на ключові посади, зокрема й президентську (Л. Кучма) прийшли лідери господарського, економічного типу, підприємці, власники, банкіри.

Хоч би про яку еліту — загальнонаціональну, регіональну — в Україні йшлося, висхідними були й залишаються дві проблеми. Перша — основоположна — формування конче національної еліти, забезпечення її спроможності не просто самореалізуватися, а й максимально прислужитися власному народові, державі, а вже потім самій собі. Поки що українська еліта об'єктивно такого прагнення і реальних дій не демонструє, корпоративні, власницькі інтереси у її діях були і є домінуючими. Друга проблема пов'язана з неузгодженістю дій еліти — загальнонаціональної і регіональної, що істотно посилює федералістські настрої, тенденції, а відтак ставить під загрозу національну єдність унітарної Української держави.

Хиби української, особливо загальнонаціональної еліти багато в чому криються у її гіпертрофованому прагматизмі, одномірності. Для досить багатьох представників еліти “дорватися” до влади — лише самоціль, та, здобувши її, вони задають собі доленосне запитання — навіщо вона мені? Отож серйозні невдачі, прорахунки, помилки стають закономірним результатом майже тотальної неспроможності розпорядитися владою найперше в інтересах народу, до якого представники української еліти майже суцільно апелюють.

Для сучасної української еліти будь-якого рівня характерний киевоцентризм з ледь помітним поділом на київську, донецьку, дніпропетровську і якоюсь мірою харківську еліти, суттєвої різниці між якими визначити майже неможливо. Якщо колишній компартійній еліті (України, СРСР) були притаманні такі головні риси, як комчанство, самовпевненість, відірваність від народу, невміння спілкуватися з ним, то в цьому сенсі сучасна українська еліта мало чим відрізняється від своєї попередниці.

У житті кожного суспільства є відповідні фундаментальні цінності, співвідношення яких, власне, має визначати і розв'язувати його еліта. З-поміж них особливо вирізняються такі діалектично суперечливі цінності, як свобода і необхідність; держава і ринок. Образно кажучи, що більше держави, державного регулювання, втручання, то менше ринку і свободи. Це аксіома, хоча стовідсотково відкидати державне регулювання аж ніяк не слід. Для нинішньої ситуації в Україні принципово важливо, що тут і загальнонаціональна, і регіональна еліти — це еліти не так політичні, як економічні, це еліти ділових кіл. Пересвідчитися в цьому можна, ознайомившись з останнім складом Верховної Ради України та місцевих органів влади і Рад.

Означена ситуація є реальною, закономірною, однак небажаною. Справа в тому, що перші романтики-інтелігенти, які представляли фактично молоду еліту України, на жаль, поступово від політики не просто відійшли — їх було відтиснуто. Найяскравішими підтвердженнями цього є фактичний розпад Руху, розпорошеність націонал-демократичних сил. І це тоді, коли ще у 90-х роках ХХ ст. нова українська еліта починала формуватися найперше з представників гуманітарної інтелігенції, яку “відтерли” від реальної влади прагматики-господарники, бізнесмени, люди, які ще зовсім недавно не мали фактично жодного стосунку до практичної політики, політичної діяльності.

Усій українській еліті нині передусім бракує державницької відповідальності за свої практичні дії і політичної культури. Ще В. Липинський наголошував, що політична культура — це глибоке усвідомлення елітою свого не просто класового, а національного інтересу, що активна творча діяльність з його реалізації полягає в служінні своїй державі та здобутті політичної влади. Для багатьох представників нинішньої української еліти здобуття влади є самоціллю, егоїстичним, а не державницько-національним прагненням. Держава постала б своїм громадянам і світу в принципово іншому вимірі, якби українська еліта мала відповідний рівень політичної культури.

Політична культура загалом (за Г. Алмондом, С. Вербою) виявляється у трьох основних типах (видах): активістська (вклад людини, громади у політичні процеси); підданська (коли люди беруть участь у суспільному житті, однак позбавлені можливості реально впливати на політичне життя); патріархальна (низький рівень зацікавленості у політичних процесах). Який тип політичної культури з наведених домінуючий для політичної еліти України? Хоча для демократичного поступу держави особливий сенс має саме активістський, для значної частини української еліти характерні підданські настрої й орієнтації, навіть патріархальні. Щодо останнього, то багатьом представникам української еліти вигідніше позірно “гратися” в політику, ніж займатися нею не в своїх інтересах, а в інтересах власної держави.

Багато проблемних питань стосовно української еліти виникають у контексті демократії загалом та очікуваної демократизації українського суспільства зокрема. Історичний досвід наочно засвідчує: будь-які розмови про якусь ідилічну, “безмежну” демократію як особливу форму народовладдя — не що інше, як ідеалізована конструкція у головах егалітаристів. Свого часу видатний філософ *М. Бердяєв* писав: “Влада не може належати всім, не може бути механічно рівною. Влада

має належати найкращим, обраним особистостям, на яких лягає велика відповідальність і які покладають на себе великі обов'язки. Однак ця влада має бути іманентною народу, його власною потенцією, а не чимось нав'язаним йому зовні, поставленою над ним". Безумовно, влада не може належати усім. Це марксистсько-ленінський утопізм, який себе майже за століття повністю не лише дискредитував, а й спричинив величезну шкоду: людям втовкмачували, що влада меншості — то велика біда, — нереальність, хоча в демократичних країнах владу має і нею розпоряджається в інтересах більшості найкраща меншість.

На завершення розгляду проблеми доходимо таких висновків.

1. Політична еліта сучасної України не є, як потрібно для забезпечення суспільного розвитку країни, позакласовою соціальною групою, що виражає інтерес нації, суспільства загалом. Це — верхівка панівного класу, що здійснює керівництво суспільством в ім'я підтримки соціальної системи, яка ставить цей клас у привілейований стан.
2. Нинішня українська еліта своїми рисами, якостями, формами, багато в чому антинародною діяльністю потужно спричиняє народження відповідної української бюрократії, яка, за висловом К. Маркса, вважає себе за кінцеву мету держави і виражає спільний інтерес владарюючого класу, тобто тієї самої еліти. Коло замикається.
3. Глибокий і вразливий суспільний парадокс України, як і більшості нових (на пострадянському просторі) держав, полягає в тому, що нова еліта так і не з'явилася — ринковими трансформаціями, соціальними змінами керують здебільшого ті самі колишні компартійні лідери, що завели величезну і найбагатшу у світі країну в глухий кут. Тож на які прогресивні зміни, особливо в сенсі реалізації національних ідей та інтересів, сподіваємося?
4. Акцентуючи увагу на досить низькому рівні української політичної еліти, згадується цікавий вислів Платона, який застерігав: "Ні для держави, ні для громадян не буде кінця нещастям, доки володарем держави не стане плем'я філософів". Якого рівня "філософи" керують Українською державою — неважко усвідомити.
5. Проблема турботи про загальні блага — довічна проблема суспільного розвитку, коли громадськість не лише відповідно апелює до своєї правлячої еліти, а й коли еліта відповідає чи не

відповідає такій потребі. Для України стосовно її еліти це найгостріша проблема. Чудово сформулював цю думку М. Бердяєв, який писав: “Питання в реальній дійсності полягає лише в одному: торжествуватиме хороша меншість — аристократія чи погана меншість — охлократія”. Коли замислитися про сутнісні параметри і характеристики сучасної української еліти як цілісного феномену, що радикально впливає на життя і долю України, то, на жаль, назвати її меншістю першого гатунку досить складно і проблематично.

Національно-романтична ейфорія у полоні реального буття

Хоча з кожним роком після доленосного 1991 песимістичних оцінок процесів розбудови української державності стає дедалі більше, найпотужнішим поштовхом саме для цього полемічного виступу виявилася все ж стаття-зойк і біль, стаття-попередження відомого публіциста-правозахисника, дисидента, одного з помітних ініціаторів створення Руху *Юрія Бадзя* “Підпільна нація (нове завоювання України)”.

Слід зауважити, що основною домінантою цього глибокого і неоднозначного за змістом матеріалу є те, що: боролися за незалежність України одні, а результатами боротьби вміло скористалися зовсім інші, позбавлялися однієї експансії, але потрапили під іншу, не менш потужну. І хоча Ю. Бадзьо визнає, що “до революційного масштабу суспільних перетворень не була готова не тільки “партократія”, а й “демократія”; “меншість не зрозуміла, що її сил, інтелектуальних, організаційних, професійних, психологічних, вистачає тільки на те, щоб бути ферментом визвольного руху, уособлювати й означувати орієнтири української перспективи, а реальний процес творення держави і демократичного суспільства можна забезпечити лише в солідарній співпраці з реальними владними кадрами — колишніми комуністами комсомольцями”; що “вирішальну трагічну роль, врешті, у нинішній ситуації зіграла російсько-єврейська імперська партія”, — ситуація (причини, механізм, засоби, які багато в чому загальмували реальні процеси державотворення в Україні)”, видається набагато складнішою і загалом трагічнішою.

З великим сумом доводиться погоджуватися, що “наша держава нині справді знаходиться поза українським “я”, його становищем та перспективами”, — як пише автор. Оце і є сенс, результат таємниці

квості, нечіткості і непослідовності стратегії українського відродження фактично за усі роки нашої незалежності. Однак не слід усвідомлювати його як абсолютну безпорадність, безперспективність справді демократичного руху України вперед. Тобто нині, як ніколи, потрібно ретельно проаналізувати, що і в який спосіб робилося, у тому числі й національно-демократичними силами, опозицією, упордовж бодай останніх дванадцяти років, якими виявилися справжні результати боротьби за незалежність.

Знаменно, що Ю. Бадзьо загрозу для самостійної України вбачає зовсім не в зовнішній відкритій експансії, яка десятиліттями мала місце з боку найперше “старшого брата” — Росії, а в легалізації російських окупаційних завоювань, у створенні постійного, насамперед потужного психологічного тиску, якому піддається Україна, у зміні, врешті реального господаря влади, що є найзагрозливішим для подальшої долі нашої нації, нашої держави.

Перша й основоположна проблема нинішньої ситуації в Україні — коли фактично націонал-демократія втратила свої визначальні, справді революційні потенції, як не дивно, в політичній невизначеності. Не її самої, а тієї моделі держави, яку їй поступово і послідовно нав’язали, залякуючи то минулим тоталітарно-комуністичним режимом, можливим його поверненням, то надмірним, швидким демонтажем існуючої системи і т. ін. Націонал-демократія, а разом з нею і понад усе далекі від влади і владних повноважень пересічні громадяни в Україні блискуче були спіймани на положеннях нині дієвої Конституції України, а точніше на її безідеологічній беззубості, пустоті. Можна лише здогадуватися, чому націонал-демократи забули, що безідеологічних держав взагалі не існує (мабуть, через те, що не загоїлися рани від комуністичної ідеології), а відтак проголосували за ст. 15 Основного закону суверенної держави, в якій зазначається, що “Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова”. То чого ж дивуватися, що потім справжнім борцям за національну незалежність вдало підкидали і брак, і невизначеність національної ідеї, і те, що така ідея, мовляв, була, але вона була нечіткою, і те, що така ідея не спрацювала, і те, що не зрозуміло, яку саме державу ми будемо.

Економічну багатоманітність, оскільки йдеться про різні форми власності, моделі господарювання, ще якоюсь мірою можна визнати

і відчуті як засаду демократії, а як бути з багатоманітністю ідейною, політичною — пояснити практично неможливо.

Справді, дедалі помітніше загострюється питання, на яких саме ідеологічних, ідейних засадах, базових цінностях треба шукати взаємопорозуміння, будувати спільний дім? На лібералізмі, соціалізмі, анархізмі, тоталітаризмі чи на усіх цих ідеологіях разом взятих? Партії, рухів, політичних сил, які сповідують ці та інші системи ідейних цінностей, в Україні і нині більш аніж достатньо, і всі вони — за народ, за краще життя, за національну єдність, за демократичну суверенну державу. Дивно, але одвічний український консерватизм, основу якого становлять уся історія і культурна традиція українства, не взяла під свої знамена жодна політична сила, в тому числі і націонал-демократи. А за тим, замість них інші, далекі від цієї конструктивної ідеї сили, взялися грати у козацтво, створювати численні січі, демонструвати один перед одним свою гетьманську зверхність, доводити, що саме вони і є найпомітнішими, істинними демократами.

Слід наголосити, що український консерватизм саме тому є найпринагіднішою ідеологією державотворення, що ґрунтується на духовних цінностях, засадах патріотизму і національної культури, традиційних для українства християнській релігії, суперетнічній єдності. Він обстоює міцність сімейно-шлюбних відносин, верховенство закону, а головне — свідомий вибір народом своєї історичної долі. Врешті засади українського консерватизму подають і утверджують націоналізм не інакше як патріотизм, як вияв активної життєвої позиції кожного громадянина нашої держави, що позбавляє будь-яких політичних сил можливості елементарно спекулювати на національних питаннях. А за так званого політичного плюралізму робити це надто легко і зручно, що, зрештою, помітно і в Україні.

Чи не першим у сучасній Україні Ю. Бадзьо наголошує на тому, що в серпні 1991 р. влада в Україні опинилася в українських руках, а в червні 1994, після дострокових виборів до Верховної Ради України, — реальну владу у свої руки взяли нові політичні сили. На його думку, — це російсько-єврейська імперська партія. Сутність не в особливостях наукової дефініції, а в тому, що автор означає політичну силу, яка реально диктує правила гри у державі усім і вся і в усіх сферах суспільного життя. І далі десятками прикладів автор в деталях аналізує послідовний процес політичної експансії українського, та й не лише його, єврейства, наявний процес сїонізації влади, який не може

не спостерігати лише той, хто не хоче цього бачити. Тут йдеться не тільки про окремі суто політичні, державні посади, а й про розгалужений механізм, що складається з фінансових, ідейно-інформаційних, організаційних та інших засад, завдяки яким реальна влада залишається далеко не в руках тих, хто виборював її до 1991 р., та й має ту владу донині.

Завершуючи сюжет щодо проблеми влади в Україні, слід наголосити на наступному. Проблема не в тому, яку ідеологію штучно обрати і як її назвати — рамкова ідеологія, ідеологія державотворення, ідеологія титульної нації і т. ін. Проблема в тому, яка ідеологія історично, генетично, етнонаціонально найповніше відповідає природно-психологічному еству нації, українству. Зупинімося знову ж таки на згаданому вище українському консерватизмі, про який багато писали і говорили ще фундатори української національної ідеї. Зокрема В. Липинський писав так: “Шлях до реальної, а не тільки літературної, шлях до повної, а не односторонньої України, — веде через відродження українського консерватизму”.

Друга і досить гостра проблема нашої української націонал-демократії — це невміння буденно господарювати, докладати свої зусилля не на розвал існуючої, ненародної системи, влади, а на відтворення нової справжньої демократичної, про-національної системи. Яскравим свідченням цього є те, що більшість колоритних, яскравих фігур з націонал-демократичного табору, на жаль, так і не склалися як керівники різних рівнів виконавчої влади, господарники — голови адміністрацій, міністри, голови держкомітетів, керівники великих підприємств. Виняток може становити хіба що, і то відносно, дипломатичний корпус України. Порівняймо, скажімо, якими є нині соціально-політичний статус і громадська популярність таких яскравих політичних фігур, як І. Драч, В. Черняк, М. Попович, С. Головатий, Ю. Бадзьо, М. Поровський, П. Осадчук, С. Одарич, В. Червоний, І. Макар та десятки інших. Чи відповідає той статус реальним потенціям перелічених колоритних постатей? Однозначно — ні. Коли виникла потреба повалити тоталітарний режим, скандувати “Геть!”, носити неприйнятні комуністичній владі жовто-блакитний прапор і тризуб у десятків, сотень національно свідомих українців вистачало мужності, сміливості, хисту, а ледь більш як за десять років — когось перекупили, комусь забракло послідовності і витримки, інші втомилися від боротьби, а декому, на жаль, і не довелося побачити, якими саме будуть результати вистражданої незалежності.

Проблема сучасної української націонал-демократії не лише в тому, що вона вмiла розвалювати і багато в чому не спроможна була (не навчилася, не встигла навчитися, виявилася ошуканою в процесі державотворення) будувати. Націонал-демократію її противники, а також опоненти вмiло і швидко втягли у довгі і марні дискусії, у боротьбу навколо проблем мови, культури, стану національних меншин, взаємин між Заходом і Сходом, між Центром і Кримом, Україною і Росією тощо, відволікаючи від центрального й визначального напрямку — соціально-економічних, ринкових перетворень, які, власне, і визначають сутність державотворення, обґрунтовують владу, її статус і, головне, характер.

Націонал-демократи кілька разів реально випустили владу з рук, через власне несвідоме бажання, і нетерплячку мати ту владу. Чого варті хоча б численні неузгодження лiдерів націонал-демократичного руху під час парламентських, президентських виборів, коли вони так і не спромоглися зійтися хоч раз на кандидатурі будь-якого одного “гетьмана”, на одній об’єднаній політичній силі, що реально давала можливість отримати владу.

Нестримне бажання гетьманувати спричинило ситуацію, коли національно-демократичні сили розсипалися на більш як десяток різних політичних партій, помітити різницю між якими не спроможні і нині навіть їхні лiдери, не те що пересічні громадяни. Відтак справжнім національним романтикам-демократам бракувало усвідомлення, що їх сила лише в одному — у єдності. Вони відверто і одноznaczно відкидали тоталітарно-комуністичну, штучну, багато в чому утворену терором єдність, однак навіть уроки творення такої непридатної єдності не зуміли використати, аби розбудувати єдність справді націонал-демократичну.

Саме невміння, непристосованість і нездатність більшості видатних націонал-демократів до конструктивної розбудовчої роботи — економічної, господарської, організаційної, невміння оперативно змінювати політичну тактику і стратегію були основною причиною того, що першими плодами здобутої незалежності скористалися не вони, а посткомуністична номенклатура та “нові українці”. Перші швидко мімікрували, пристосувалися до нових суспільно-політичних умов, якщо й не сповна перебрали на себе основні керівні пости у державі, то тихенько, під прикриттям інших політичних сил відійшли у тiнь, поступившись місцем “новим українцям”, продовжуючи реально керувати за їхніми спинами, нарощувати м’язи за нових суспільно-полі-

тичних умов і обставин. У перших є досвід керівництва, у других — гроші, соціальний статус.

Відтак колишня номенклатура і “нові українці” потихеньку відтиснули убік романтичних націонал-демократів, подбали про вигідний перерозподіл власності і тепер неважко спрогнозувати і те, що у наступному складі Верховної Ради вже не сидітимуть багаті “нові українці” — вони посадять туди будь-кого, хто діятиме суто за їхніми вказівками, а самі спокійно множитимуть свої капітали, займаючись бізнесом.

Є ще одне питання принципового характеру, яке істотно позначилося на українському державотворенні, та й на авторитеті національно-демократичних сил. Об’єктивно боротьба з тоталітарним режимом започатковувалася (і це характерно для більшості революцій) на засадах духовності — мови, культури, традиції, мистецтва, інформаційної незалежності тощо.

Що ж ми маємо на сьогодні?

Нас в Україні оточує надто велике розмаїття культурних світів, існування яких нам цікаве, небайдуже. Ми і власні духовні, культурні джерела, здобутки і хибі вивіряємо по тих світах, культурах але не більше того, бо тут є ще одна велика проблема — збереження і посилення власної унікальності, особливості, національної ідентичності. І в цьому сенсі в Україні за роки незалежності помітних просувань уперед також надто мало. Дається взнаки інше. Ні націонал-демократи насамперед, ні інші “патріоти України” не спромоглися уберегти її від багату в чому штучного, запозичливого перенесення на наш національний ґрунт тягаря вже не власне російських (з чим велась боротьба кілька століть), а й багатьох західних, американських та інших стандартів, забуваючи, що Україна як одвічно слов’янська, православна держава має власні ідеали і духовні цінності. Мало того, цінності інших держав опиняються в Україні не інакше як специфічного роду товар, як спосіб розмивання власної національної культури, як культурна експансія. Наслідки такої експансії дадуться особливо взнаки з часом подорослішання нинішнього покоління, народженого уже після проголошення незалежності України.

Відтак, без сумніву, що плодами незалежності сповна скористалися, як і доводить Ю. Бадзьо, далеко не сили справжньої демократії і національної ідеї. А тому, об’єктивно і свідомо відшукуючи відповіді на питання, чому так сталося, варто подбати про якомога скоріше

уточнення курсу державотворення відповідно до справжніх інтересів української нації, народу. І побоюватися цього не треба, інакше матимемо те, що маємо.

Національна самосвідомість як засаднича умова формування державності

Практика суспільно-політичного життя України наочно показує, що державотворчий поступ був би результативнішим, якби потужніше велася багатопланова робота з формування національної самосвідомості громадян. Така самосвідомість за багатьох об'єктивних обставин не змогла прорватися до життя українства століттями, починаючи з часів Володимира Великого. І все ж вона була і є, і на сьогодні надто запитана багатьма реаліями часу, і не тільки в Україні, а скрізь, де є українці. Що це за реалії, яка їх сутність: з цього треба починати розгляд означеної проблеми.

Перше. Переважна більшість країн світу — багатонаціональні, в яких проживають не те що десятки, а сотні народів. Лише одиниці держав (Бангладеш, Корея, Японія, Португалія тощо) — однонаціональні. Багато народів, у тому числі й українці, проживають в межах багатьох держав. Тисячоліття потужного розшарування, силового розпорошення українства зробили свою негативну справу. В Росії нині українська діаспора (третья за чисельністю нація після росіян і татар) становить близько 10 млн осіб, у США — 2 млн, у Канаді — 800 тис., у Молдові — 800 тис., Казахстані — 500 тис., Бразилії — 500 тис., Португалії — 300 тис. тощо. Перелік можна продовжити. Важливіше, однак, інше.

В Україні, та особливо поза її межами, українці проживають у досить відмінних умовах, як природних, так і соціально-політичних, культурних. І все ж їм усім значною мірою притаманні такі основні якісні характеристики, як: мова (бодай у сфері сімейного побуту); специфічні елементи матеріальної та духовної культури (обряди, звичаї, релігія, традиції, стереотипи поведінки, етнічна самосвідомість). Сюди слід додати прагнення зберігати й розвивати національну освіту і культуру, не поривати зв'язків з історичною батьківщиною.

Друге, принципове явище, пов'язане як з національною самосвідомістю, так і державотворенням. У національній державі завжди є домінуюча, титульна нація. Домінуюча за історичною генезою, чисельністю, соціально-економічним, духовним та іншими потенціями. А відтак: а) саме вона є основним джерелом політичної влади; б) кож-

на нація потребує (жадає) максимально повного самовираження і автономії; в) щоб бути максимально вільним, індивід має належати до конкретної нації.

І третє, як соціальний, історичний результат. З прадавніх часів Україна мала б постати як найбагатша і найсвятіша з усіх земель. Адже за своїм природоресурсним потенціалом — земля, природні ресурси — вона входить до п'ятірки найпотужніших країн світу. Та поки що Україна за рівнем розвитку серед останніх. Це можна пояснити певною закономірністю щодо історичної детермінації. Бідні країни для свого розвитку завжди, головним чином, мобілізують розум, знання, багаті — експлуатують природні ресурси. Україна не повинна повторювати цю помилку, оскільки і розумом не обділені, і ресурси маємо великі і потужні, однак нині на порядку денному було і залишається питання про те, як привести до влади в Україні розум, а найперше, розумну, національну за своєю свідомістю еліту, спроможну змінити суспільну свідомість.

Відтак національна самосвідомість — то і джерело, і, водночас, гальмо суспільного розвитку Української держави. За багатьох обставин тому, що розуміння і ставлення до націоналізму взагалі і українського націоналізму зокрема були і є надто складні і суперечливі до нинішнього часу. Вони потребують величезної роз'яснювальної, просвітницької роботи серед мільйонів наших співвітчизників, сучасників. Коротко позначимо найгостріші аспекти цієї проблеми.

Визначально така проблема пов'язана з надто спрощеним розумінням, або свідомою дискредитацією понять “націоналізм” та “український націоналізм”.

Деякі вітчизняні та зарубіжні фахівці розглядають націоналізм як ідеологію, суспільний рух і символічну мову і намагаються схарактеризувати разом із сумісними поняттями “нація”, “національна ідентичність”, “національна держава” [7, 9]. *Ентоні Д. Сміт* називає п'ять найголовніших значень, що характеризують сутнісне розуміння “націоналізму” [Там само, 13]:

- 1) процес утворення і становлення націй;
- 2) почуття й свідомість належності до нації;
- 3) мова і символіка нації;
- 4) соціальний і політичний рух від імені нації;
- 5) доктрина і/або ідеологія нації, загальна й конкретна.

Слід зауважити, що стосовно конкретно українського націоналізму та за об'єктивних історичних умов націоналізм як явище сприймали і сприймають головним чином завдяки значенням 4 і 5, а найменше за рахунок значення 1 — “процес утворення і становлення націй”. А між тим, саме перше значення є чи не найважливішим, висхідним, що потім породжує і формує усі інші.

Зрозуміло, що історична генеза, політична боротьба в колишній царській Росії, пізніше — і в Україні, як складовій СРСР, суттєво викривила, а то й спотворила ідею і сенс націй і націоналізму. Так, лідер більшовиків В. Ульянов (Ленін-Бланк) українських соціал-демократів, зокрема Л. Юркевича, Д. Донцова називав не інакше як “буржуазними націоналістами” за їхні позиції щодо організації робітничого руху. Тогочасну українську ліберально-демократичну інтелігенцію соціал-демократи називали “буржуазно-націоналістичною” і вона, справді, певним чином відмежовувалася від націоналізму. Навіть М. Грушевський навесні 1917 р. говорив про те, що його одноподумці, мовляв, виступали проти “національного еросу”, проти “національного шовінізму”, наголошуючи, що “оборонці української національності не будуть націоналістами” [2, 106–107]. Чи існувало у політичній свідомості української інтелігенції радикальне, навіть з елементами національної винятковості, розуміння “націоналізму”. Так, існувало, особливо до української революції 1917–1921 рр. Після її поразки цей термін взагалі був істотно монополізований радикальними націоналістичними напрямками в українському русі, чому також є своє об'єктивне пояснення. Зокрема, поява у 20–30 роках ХХ ст. низки праць ідеологів ОУН (Ю. Виссяна, М. Сціборського та ін.) призвела до того, що “націоналізм” стали виключно асоціювати з ідеологією ОУН. Звідси зрозуміло, чому окремі теоретики національного питання, наприклад І. Лисяк-Рудницький, безспідставно закликали роз'єднувати поняття “націоналізм” у широкому значенні (активна національна свідомість, патріотизм) з поняттям, що має помітне партійне, тобто ідеологізоване забарвлення. Зауважимо, що й нині такого чіткого розмежування не існує, український націоналізм є: а) формою колективної свідомості; б) політичною доктриною; в) політичним рухом. Оскільки для соціального, суспільного буття українства, творення української національної держави український націоналізм потрібен як засіб, елемент визнання незаперечності, природності права на існування і створення українською нацією власної держави, для нас найважливішим є український націоналізм як форма колективної сві-

домості. Від неї не лише похідними, життєдайними є інші дві: політична доктрина і політичний рух.

Перші кроки в розбудові української держави були і до нині є настільки невиразними і суперечливими, що спричинили велику недовіру й до нових суспільних цінностей та ідеалів. І це природно. До того ж згадаймо Н. Макіавеллі, який у своїй праці “Государ”, розмірковуючи про психологію народу та його вплив на владу, розмежовував “народ” і “натовп”. До першого він вважав належить свідомою частиною громадян. Він також говорив, що існує “народ вільний” і “народ розбещений”. Останній з’являється і поступово зростає чисельно, коли народ довго терпить тиранію, знуцання. Надійність влади, на його думку, залежить, головним чином, від знання психології підданих та вміння пристосовувати її до своїх потреб. Народові України за усі роки незалежності не везло з владою, бо то, власне, була не його влада, а влада тих, хто її спритно прихопив. Причин такого стану багато, однак потрібно апелювати до свідомості і непохитності нас усіх, народу. “Нація, — писав В. Липинський, — це реалізація хотіння (підкреслено авт. — М. Г.) до буття нацією. Коли нема хотіння, виявленого у формі ідеї, — нема нації” [4, 387]. Щодо ідеї, то в Липинського — це ідея державотворення, національна ідея, як загальне об’єднуче начало.

За роки так званої радянської влади і особливо в останні два десятиліття до розвалу СРСР комуністи не лише пройшли унікальну школу надетнічного універсалізму, а й максимально спотворили ставлення до етнічного питання, етнічних ознак відмінностей мільйонів громадян. В одному ряду не лише вживалися, а й настирливо декларувалися як виключно історично зумовлені гасла — поняття, концепції на кшталт “пролетарі усіх країн”, “советський народ”, “усі люди доброї волі”, “носії загальнолюдських вартостей”, “усі чесні люди планети”, “вільні громадяни нового світу” та ін. Усі подібні сентенції “універсальної людини” були і є не просто якимось витвором “комуністичних” міфотворців. Це — обов’язковий супутник ідеократичної свідомості, умисного невілювання природних, історичних та інших відмінностей між людьми. Навіть М. Горбачову за усієї підтримки світової ліберальної спільноти так і не вдалося розбудувати “ліберально-громадянську імперію”, або “совецьку націю”. Окрім ще більш складного етнополітичного хаосу це нічого не дало, хоча самому М. Горбачову на певний час створило, особливо на Заході, помітний авторитет: чому б і ні — оскільки він виявився

добрим союзником західних суспільств у боротьбі з великим тоталітарним монстром — СРСР.

Природно, що описані соціальні процеси, які істотно окреслилися в перші місяці розвалу СРСР, мали, однак, і кілька позитивів. Піднялися регіональні еліти. Посилилися спроби регіональних націй, національних меншин у формуванні громадянського суспільства на місцях. Одночасно посилилися спроби титульних етносів заявити про себе, в тому числі (треба бути відвертими) і в тиску на національні меншини, що не мають власної державності. Головне і найпозитивніше — значно змужнів, легалізувався національно-визвольний рух: з-під оболонки імперського центру вирвалися нації, що мали підстави і віками жадали розбудувати власну державність.

Більшовизм створив і поширив майже на всю Європу, окремі країни на інших континентах не лише хибну, багату в чому антилюдську культурно-ідеологічну теорію, а й практику життя. Якщо від теорії фактично можна відмовитися водночас, або ж досить швидко, то практика, як відповідна етнокультурна ситуація досить довго існує, живе в діяльності майже цілого покоління і об'єктивно може зникнути хіба що зі зникненням, зміною цього покоління.

Оскільки етнокультурна ситуація досить міцно тримається за життя і довго не поступається новій, що народжується, така ситуація входить у досить гострий конфлікт не лише з особистістю, а й державою і особливо тоді, коли розбудова держави здійснюється на принципово інших ідейних, духовних засадах. Стара етнокультурна ситуація виступає звичайним гальмом процесу державотворення, чому, до речі, “успішно” сприяє стара еліта, що є реальним носієм такої ситуації. “Психологія “гомосоветікуса”, — пише український історик В. Сулько, — міцно тримає у своїх пазурах старше і середнє покоління людей на всьому пострадянському просторі. В Україні немає своєї Синайської пустелі, щоб можна було 40 років водити люд і виростити нове покоління повноцінного, вільного українця. І досі майбутнє своїх дітей і онуків обирають здебільшого їхні дідуся і бабусі, які окрім “щасливого” радянського рабства нічого не бачили і не знають, нав'язуючи молоді своє втрачене минуле” [5].

Виникає також конфлікт між державою і етнокультурною ситуацією, що є закономірним, оскільки більш як трьохсотлітнє перебування у складі Російської царської імперії, а зтім під радянським тоталітаризмом, характеризувалося небувалим пригніченням, знуцанням над людиною, особистістю. Столітній синдром ненависті до чиновни-

ка, держави значною мірою успадкувало і нинішнє покоління людей, якому взагалі важко повірити, що держава може бути чесною і справедливою у ставленні до своїх громадян.

Цю зневагу до держави в Україні потужно підсилює низький рівень державницької свідомості еліти, бюрократії, чиновників усіх рівнів, завдяки низьким духовним і професійним якостям яких формальна влада мало користується повагою народу, або по суті є нелегітимною. А коли так, то досить проблематичними є будь-які позитивні трансформації суспільства. “Як засвідчує історія, — пише український філософ В. Кремень, — спроби трансформувати основи економічного, соціального та культурного життя у нашій країні без зміни культури, як “духовного генетичного коду” життєдіяльності переважної більшості її населення зазвичай приводили до соціокультурного відторгнення реформ, як тільки вони створювали ситуацію невпевненості, хаосу і дискомфорту. Відбувалася криза легітимності політичної влади (вона не знаходила виправдання своїм діям з боку переважаючих соціальних груп суспільства) і закінчувалася контрреформами “згори” або, ще гірше, революціями чи бунтами “знизу” [3].

Конфлікт етнокультурної ситуації і держави в Україні нині особливо відчутно дається взнаки з тієї причини, що домінуючою не є саме національна етнічна еліта, як провідник етнокультури. Власне, до 1991 р. так і не могло статися. Деякі дослідники вказують на те, що загалом період з 1917 по 1986 р. можна поділити на чотири півперіоди, які характеризуються не просто різними формами державної влади, а її номенклатурою. Перший — ленінський (пошуковий характер державного працевлаштування). Другий — сталінський (тоталітарний, номенклатурний). Третій — хрущовський (короткочасова демократизація, спроби вийти з кризи управління народним господарством). Четвертий — брежнєвський (люмпенізація і повна деградація номенклатурного політичного режиму) [1, 295].

Хоча подібну періодизацію можна екстраполювати і на Україну, що була невід’ємною складовою великої імперії — СРСР, принципово важливим є інше — справжня національна еліта з 1991 р. до сьогодні усе ще пробує прийти до реальної (вищі ешелони, регіональний рівень) політичної влади, тобто етнократія і нині нам не “загрожує”. Чому?

Якщо в Румунії, наприклад, наприкінці 80-х років ХХ ст. кардинальна зміна еліт відбулася шляхом своєрідного терору, в Угорщині — через з’ясування нових пріоритетів нації на загальнонаціональному

“круглому столі”, то в Україні після проголошення незалежності владу спритно перехопила та сама номенклатурна комуністична еліта, що панувала майже століття. За різними підрахунками найбільш впливові посади в Україні з 1991 по 1995 р. обіймали представники колишньої радянської номенклатури (від 70 до 80 %) [6, 291].

Після розпаду СРСР, краху так званої соціалістичної системи, усі посткомуністичні суспільства пережили потужний культурно-духовний шок, наслідки якого мають місце і до сьогодні. Цей шок є результатом складного зіткнення трьох неоднозначних культурних векторів: а) нової системи цінностей, що разом з ринковими моделями господарювання все сильніше імпортується з країн західної цивілізації, Америки; б) старої (радянської системи цінностей і відповідних поведінкових стереотипів; в) традиційної національної системи цінностей. Об’єктивно, усі ці вектори є впливовими і часто суперечать один одному, особливо з точки зору формування психології молодого покоління. Перший потребує прискіпливого навіть державницького впливу на те, щоб імпорт, головним чином, так званої масової, рудиментарної культури в Україну було призупинено. Стара (радянська) система цінностей може остаточно зникнути лише з часом, оскільки це пов’язано з конкретними її носіями. І, нарешті, традиційна національна система цінностей, що вкрай необхідна, запитана як основа національного державотворення, потребує куди більшої політичної волі і державницького підходу до її відродження та зміцнення у принципово інших суспільно-політичних умовах. Тобто влада, держава мають однозначно вибрати, який культурний, духовний вектор має в Україні домінувати тепер.

Гіпотезу про справедливе суспільство, рівність між народами взяли на озброєння слабкі люди. Їх аргументи були і є прості: всі люди, мовляв, однакові за своїми потребами, а тому повинні спільно працювати і порівну ділити результати праці. Відтак і влада має належати усім — примітивній демократії. Отже, формула не спрацювала. Багаті не захотіли штучної рівності, вимагаючи свободи, а бідні, зрозуміло, не дуже хотіли працювати. За таких обставин виникли прекрасні умови для диктатури влади, що ми і мали донедавна.

Багаті породили і дотримуються тієї сентенції, що люди від природи за своїми можливостями не однакові, а тому кожний має володіти тим, що сам зробив, заробив — розумом, здібностями, руками. Відтак, за цією логікою, нерівність, наймана праця, “протистанська етика”, ка-

піталізм є закономірними, природними явищами, за яких треба навчитися жити.

Різні підходи до визначення об'єктивних шляхів розвитку людства дали підстави по-різному визначати й еволюцію людства. У багатих — це аграрне, індустріальне, постіндустріальне, інформаційне та “відкрите” суспільство, у бідних — первісне, феодальне, капіталістичне, імперіалістичне, соціалістичне і комуністичне. Є ще деякі інші, проміжні, однак, не суттєві модифікації суспільств, що має бути предметом окремої розмови.

З викладеного випливає наступне ствердження.

За багатьох обставин доля майже усіх невеликих та й більшості середніх держав виявилася залежною від кількох принципових, об'єктивних обставин. Перша — динаміка зростання основних показників життя людства. Лише в ХХ ст. кількість населення зросла в 3,7 раза. Економічні показники — в 40 раз. З 13 до 82% зросла освіта (з розрахунку процента грамотності дорослого населення). Тривалість життя зросла з 50 до 67 років. Фактично немає колоніальних держав, тотально наступає демократія (у різних формах і видах).

Усе нібито добре, однак, для кого? Світ став фактично однополюсним (США) та боротьба між США і Європейським співтовариством, Китаєм, Японією, Росією (на підході ще Індія) стала ще гострішою. Малі та середні держави (Україна входить до середніх) за показниками росту ВВП (економіка), науки, освіти, технологій — явно відстають від глобалістів, якщо сюди ще додати уповільнення, а то й спад приросту населення, послаблення озброєння.

Глобалізація найпотужніше висуває країн-глобалістів уперед за рахунок освіти, науки, технологій, озброєння. Жодна з малих і середніх країн не може дозволити собі витратити такі суми грошей на освіту і науку, як це роблять, наприклад США: в Україні освіта і наука не просто жевріють, а занепадають. І це тоді, коли в тих самих США другу, так звану освіту для дорослих, отримують нині 60% населення. У нас же навпаки, як реальна державна політика (невідомо ким і коли визначена) Міністерством освіти і науки України проголошується мета залишити в Україні не більше ніж 50 вищих навчальних закладів (один на мільйон населення), закриваючи приватні вищі навчальні заклади та чисельні філії. Кому потрібна неосвічена нація? Питання риторичне: сильним, великим, глобальним країнам. Україна до них, зрозуміло, не належить. А тому в державі має існувати і реалізовуватися стратегія розвитку, що забезпечує: а) більш стабільний і глибоко

науковий власний розвиток і зміцнення України; б) розумну співпрацю, інтеграцію України в інші, в тому числі й міждержавні об'єднання на основі і задля власного національного, державного інтересу.

Щоб вистояти, вижити і жити — іншого шляху немає. А запорукою цього насамперед мають бути мова, освіта, наука, духовність. Не буде їх, не буде єдності, співпраці, не буде, зрештою, і продуктивної економіки, необхідного росту ВВП. Слід подумати і вирішити, куди, за нашого стану соціально-економічного розвитку, найперше вкладати ті невеликі кошти, що маємо, і як зберегти, раціонально використати найцінніше — землю, природні ресурси, людський потенціал.

Отже, розвитку цивілізації притаманні такі дві основні тенденції: перша — глобалізаційна, що спричиняє уніфікацію людства, його інтернаціоналізацію; друга — культурно-духовна диференціація, регіоналізація, етнічна самоідентифікація. З другою пов'язана доля України, де є все: максимальна можливість самоідентифікації українства, усіх, навіть невеликих етносів; досить потужні відцентрові, регіональні процеси; болісний пошук власної ідеї та ідеології державотворення.

Ідеальної ідеології, яка влаштувала б, умовно кажучи, усіх, не існує, а відтак і створити ідеальне, щасливе суспільство практично неможливо. Тому людська спільнота завжди перебуває у складному пошуку тієї ідеології, яка, бодай, найповніше відповідає інтересам, потребам більшості. Штучне нав'язування громаді будь-якої, “найкращої” у теоретичному визначенні, ідеології нічого окрім неприємностей не додає. Найяскравіший приклад — насильницьке впровадження у XIX–XX ст. комуністичної ідеології.

Національна самосвідомість безпосередньо пов'язана не лише з ідеологією, а й з владою. Влада має максимально відповідати інтересам нації, її ідеалам. До того ж вона доти залишається дієздатною і легітимною, доки спроможна самоочищуватися, позбавлятися того, в тому числі і людей, що не дає їй можливість максимально відповідати на суспільні, національні виклики. Подібна ситуація з владою була в Україні перші п'ятнадцять років незалежності: п'ятнадцять років — п'ятнадцять урядів, а влада загалом дбала виключно про власне самозбереження, тоді як громадяни України ждали й очікували принципів демократичних змін. Така суперечність стала основним гальмом для справді прогресивного, поступального розвитку України.

Українська формальна влада це добре розуміє і використовує злидні для соціальних дестабілізацій, межу яких утримує жонглюванням владою та силовими методами. Щоб позбавитися цього загрозли-

вого становища, заручником якого є виключно народ, найперше треба мати максимально згуртовану, моноетнічну націю, що буде об'єднана за формулою вічності влади: загальнонаціональний інтерес, регіональний інтерес, особистісний інтерес.

Як саме виглядає ситуація з владою в Україні в сьогоденних умовах, на двадцятому році нашої державності?

Після виборів до Верховної Ради (березень 2006 р.) фактично зіткнулися дві сили: сині і помаранчеві. Економічно різні, але ідейно надто близькі, хоча чіткої ідеології і не мають. Регіони (сині) — це ті самі більшовики, велика бізнесова група. Помаранчевий табір також повністю олігархічний, хоча більшою мірою репрезентує середній і малий бізнес. Так що особливих відмінностей між цими силами немає.

У геополітичному виборі, орієнтирах між двома основними політичними силами все ж існують принципові розбіжності. Регіони орієнтуються на Росію і Європу, а помаранчеві — на США і НАТО. При цьому все більш загрозовою є можливість розчленування України. І цю загрозу не слід применшувати.

Сам собою український народ знаходиться у своєрідній циклічній втомі (період 4 років), а відтак період політичної активності мав початися не раніше 2008 р. А оскільки цей прогноз не досить оптимістичний, пам'ятаймо, що існує, як можливий і надто загрозовий югославський варіант розвитку українських подій, тобто розчленування України, хоча наша держава для такого варіанта нібито й дещо велика. Щоб цей варіант став реальністю, треба передусім підняти народ. Зробити це можливо на етнонаціональному, етнокультурному чи релігійному рівнях, або окремому з них. У будь-якому разі, йдеться про національну самосвідомість, коли може виникнути досить гостра ситуація, розв'язання якої видається можливим лише силовими методами, а це величезна загроза для етнонаціональної єдності, для існування України як унітарної держави.

Відтак брак національної самосвідомості є потенційною загрозою для національної державності. І так буде, на жаль, доти, доки українська більшість потужно не зіпреться на здоровий етноцентризм, основу якого становить не менш здоровий український націоналізм.

Етнічна ідентифікація українства: навіщо вона?

Етнічна ідентифікація — це ототожнення себе з групою осіб певної національності. І якщо хтось не хоче, боїться або соромиться цього

ототожнення — то це зовсім не означає, що велика етнічна громада не може і не має права поставити питання прямо і однозначно: хто в домі господар?

Щоб не спрощувати цю досить складну і доленосу для сучасної України проблему, її треба розглядати ґрунтовно, фактологічно і, зрозуміло, в контексті суспільних відносин новітньої України, ситуації дня суцього. Інакше чітко проглядатиметься безпредметність, примітивізм розмови. Якщо бути щирими і максимально об'єктивними, слід визнати, що не тільки за етнічним складом влади (її основних гілок і місцевих органів), пріоритетами в політиці, соціальній, духовній та інших сферах, а й, головним чином, за станом і місцем у національно-державному утворенні, яким є держава Україна, домінуючого, титульного етносу — українства, сучасна Україна ще не є Українською державою. Висхідним від чого беруть початок процеси, що унеможливають повноцінне становлення національної Української держави, є майже тотальний етноцид українства. До його складників умовно можна віднести три головні етноциди: економічний, лінгвістичний, інтелектуальний, або духовний.

Економічний етноцид

Питання етнічної самоідентифікації особливо відчутно постає у двох основних площинах. У пізнавальній (духовно-моральній, психологічній) і життєво-практичній. Друга — життєво-практична є вирішальною. Тобто етнічна самоідентифікація ніколи не протікає в суто духовно-моральному сенсі, а в процесі трудової, громадської, політичної діяльності, спілкування, зокрема й на побутовому рівні. Це означає, що проголошення державності, прийняття Конституції, основних законодавчих актів, визнання як аксіоми основних зовнішніх атрибутів національної держави — герба, прапора, гімну, грошової одиниці тощо — це лише основи, передумови етнічної самоідентифікації. Без питання про власність (кому вона належить) така самоідентифікація залишається мряною, гіпотетичною. Власність — це не лише приватизовані чи націоналізовані некорінним, нетитульним етносом України підприємства й установи (погляньте, хто у нас мільйонери і мільярдери) — це передусім природні багатства: земля, родовища, водойми, енергетичні ресурси. Оскільки перерозподіл власності йде від малого до великого, то спочатку відбувається мала приватизація, потім — усе, що стосується матеріальних засад життя держави, енер-

горесурсів і землі. Нині, на двадцятому році формування ринкових відносин, Україна впритул підійшла до питання, кому належатиме найбільше багатство народу — земля. Надій на те, що її матиме український народ-трудівник, який жив на цій землі і споконвіку нею годувався, майже немає, а ось торгівля землею поза всілякими законами фактично вже відбувається, і титульний етнос держави — український народ — до цього процесу не має жодного стосунку. То якою насправді є етнічна ідентифікація?

Український етнос вистояв й уцілів у його міцній основі на власній землі попри неодноразові спроби знищення. Не тільки фізичного, а й через численні етнічні дисперсизації, тобто відокремлення від первинного етносу порівняно невеликих етнічних груп і розселення їх на позаетнічних територіях. Українство вистояло і в процесі примусових міграцій на власній території — головним чином переселення із Заходу на Схід і Південь України, на Кубань і Казахстан тощо. Звісно, ці процеси не були безболісними, їхні негативні наслідки маємо і в сучасному житті українського соціуму. Однак донині відірвати українство від власної землі нікому не вдалося. Тож треба дбати, щоб тепер цю землю у нас не відібрали, бо це єдине, що ми можемо залишити у спадок своїм дітям.

Економічний етноцид — це і демографічна ситуація, яку називають не інакше, як катастрофою, бо усі демографічні розрахунки щодо населення України в найближчі десять років невтішні. Вони відрізняються хіба що прогнозованою кількістю населення, яке в середньому до 2017 р. має зменшитися на 17 млн (*Толстоухов А. // Сегодня. — 2006. — 7 жовт.*). Такі самі цифри наводить й Інститут демографічних та соціальних досліджень НАН України.

Основні причини демографічної кризи — висока смертність і низька народжуваність, що є наслідком низького рівня життя, а в комплексі — відсутністю хоч якоюсь мірою продуманої, цілеспрямованої соціальної політики. У всякому разі один з найбільших сплесків народжуваності був у 1956 р. при М. Хрущові, який давав людям хоч якась житло та харч.

Чому демографічна криза — то прискорення етноциду. Бо національна держава ніколи не стане національною, доки корінний етнос не переважатиме кількісно інші народи, доки не почнеться його стабільний приріст, зокрема зростання продуктивності праці, економіки. Інші ж етноси, невеликі етнічні меншини фактично мають зливатися,

співпрацювати з титульним етносом в інтересах національної держави, звісно, не втрачаючи власної самотності.

Економічна ідентифікація — це і геополітичний вибір держави: куди йдемо, з ким інтегруємося, як живуть наші співвітчизники в інших землях і краях.

У власній державі постійно і дедалі активніше побуває думка про природний, мовляв, територіальний розподіл України на Захід, Схід, Центр, Південь тощо. До численних малообґрунтованих розвідок як спроб виправдати надуманий поділ на дві різні, умовні України — Західну і Східну — нині додаються нові “аргументи”. Так, Д. Табачник стверджує, що “українське суспільство формувалося не інакше як двокультурний, біполярний регіон”. І далі зазначає: “Тому треба говорити, що у нас є, по суті, дві культури, два субетноси, які становлять українську націю” (Профіль. — № 38 (157). — 2006. — 26 верес.). Тобто українська нація — український і російський субетноси. У такому разі не зрозуміло, що таке нація, етнос. Усе вкупі. Може, треба пам’ятати, як і під ким століттями жив український субетнос.

В умовах глобалізації дедалі інтенсивніше провадяться дискусії навколо проблеми об’єднання Європи, створення Євросоюзу. Про це вже немало говорилося. Є багато прибічників такого єднання, однак не менше й противників. Що ж реально відбувається? Практично створюється система держав, які нагадують колишній СРСР, вибудується система тоталітарного зразка.

Європа ніколи не була і не стане єдиною, хіба що в ній об’єднуються романо-германські народи, тобто держави, в яких такі народи переважають. Однак у Європі багато слов’янських народів, які, на відміну від німецького практицизму, несуть із собою основну доміную суспільного, соціального розвитку, духовність, а не практицизм, ліберальний матеріалізм.

Отже, створення Євросоюзу можливе тільки як штучне об’єднання, щоб протистояти американському глобалізму, не інакше. А тому єднання Європи, якщо й можливе, то як багаторівневе, багатоступеневе: об’єднуються слов’яни східні, західні, південні. Лише потім може йтися про таку Європу. Це об’єктивна реальність, оскільки слов’янський етнос є найбільшим у Європі — понад 300 млн осіб. Словом, об’єднання Європи можливе тільки за такою послідовністю: етнос, суперетнос, надетнос. Схоже, в майбутньому багатополарний світ концентруватиметься навколо Китаю, Індії, США, Росії, Японії, Європи. Штучно,

силовими методами таке єднання абсолютно неможливе. Про це треба пам'ятати, вирішуючи питання про те, в яку Європу ми йдемо.

Лінгвістичний етноцид

Найгострішим у цьому етноциді було і залишається мовне питання, хоча тут є й інші, принципового характеру, складники.

Українська мова — не лише одна з найдавніших, вона входить до першої двадцятки найпоширеніших і найбагатших за словниковим складом мов світу. Проголосити українську мову державною — це півсправи, треба її по-справжньому зробити державною.

Хто і в який спосіб має забезпечити статус української мови як основної засади національної державності? Іван Франко вважав, що на сторожі рідної мови стоять власна школа, власна церква, власна преса.

Отже, *перше* — власна школа. Йдеться загалом про освіту, оскільки неосвічена нація не може створити власної держави, навіть примусово, зі зброєю в руках. То чи є система освіти України національною за змістом і формою? Безумовно, ні. І ніколи не була. Лише намагалася і намагається. Освіта і наука України об'єктивно не можуть існувати, а розвиватися — і поготів, оскільки держава виділяє для цього мізерні кошти. Якщо в бюджеті 2006 р. на освіту планувалося витратити 11%, то в проєкті бюджету на 2011 — лише 5%.

Сучасна система освіти, особливо вищої, не просто не задовольняє особистість і суспільство, а й гальмує суспільний розвиток. За умови прискорення темпів інформатизації, дедалі більшої необхідності інноваційного розвитку освіта стає не просто потребою особи — це обов'язковий складник життя людини.

Свого часу “великий реформатор освіти”, людина, яка завдала освіті величезної шкоди, С. Ніколаєнко стверджував, що в Україні багато ВНЗ і їх треба скоротити до 120–150, тоді як у Німеччині без відриву від виробництва навчається близько 40% дорослого населення, у США — близько 60%, а Японія намагається дати вищу освіту всьому дорослому населенню. Зрозуміло, державним коштом в Україні таку освітню політику не реалізувати. Тож як зрозуміти було політику пана С. Ніколаєнка щодо так званих приватних ВНЗ або ВНЗ недержавної форми власності, зокрема найбільшого з них — МАУП.

Освітній етноцид має й інший складник — брак національної свідомості і відповідальності за розвиток освіти, який демонстрував “вищий” освітній орган України — Міністерство освіти і науки у 2005–2007 рр. Замість того, щоб розвалювати систему освіти, МОН, воюючи

з окремими ВНЗ, такими як, передусім, МАУП, його тодішній міністр С. Ніколаєнко мав би вплинути на ті процеси, що призводять до загибелі української освіти. Перше — фінансова, державна підтримка освіти. Якщо 2005–2007 навчального року коштом держбюджету готували 57% загальної кількості студентів у ВНЗ III–IV рівня акредитації, то у наступному — лише 34,2%. Тобто за рік освіта в Україні стала недержавною на 22,8%. Державні ВНЗ відмовляються від держзамовлення, бо не можуть набрати студентів. І не тому, що такою є демографічна ситуація, як постійно стверджував пан Ніколаєнко, а тому, що за браку робочих місць вища школа (державним коштом, за податки пересічних громадян) продукує безробітних з вищою освітою.

Друге — С. Ніколаєнко наполягав, що духовність — це добре, але насамперед треба розвивати математику, фізику, природничі науки (Сільські вісті. — 2006. — 10 жовт.). І тут же наводив дані, що три мільйони українців працюють за кордоном, а в Україні один мільйон безробітних (очевидно, з вищою освітою, бо цифра надто мала). То, може, за такої ситуації МОН України справді мав би об'єктивно вирішити, які саме фахівці нині потрібні нашій державі, а які будуть потрібні завтра. Та ще б подбати про зацікавленість підприємців, бізнесу в підготовці фахівців.

Третє — надто набридли пусті філософствування про корупцію в освіті, яка чомусь бачиться не в майже узаконених хабарах під час вступу до ВНЗ чи розклеєних по місту оголошеннях про підготовку дипломних, курсових тощо, а в боротьбі найперше з приватними ВНЗ, яких в Україні аж 14% від усіх вищих навчальних закладів, та й студентів у них лише 10–12% від загальної кількості.

Щоб якомога точніше та делікатніше розглянути питання місця церкви в самоідентифікації етносу, треба насамперед говорити про взаємини церкви і держави, хоч би якими складними вони були. Головним чином — це стосунки матеріального і духовного світу. Надуманий, штучний антагонізм держави і церкви ще з початку ХХ ст. і фактично до його кінця завдав величезної суспільної шкоди і, звісно, не витримав випробування часом саме через свою неприродність. Бо хоч би як держава (формальна влада) організувала життя спільноти, треба постійно пам'ятати, що внутрішня духовна свобода людини — понад усе, і якщо держава (влада) у той чи той спосіб не сприяє реалізації такої свободи, — людина, народ дистанціюються від влади, втрачають повагу і довіру до неї.

Про те, що державно-церковні відносини в Україні розвиваються загалом позитивно, свідчить багато фактів. Так, одним із перших у незалежній Україні було прийнято Закон “Про свободу совісті та релігійні організації” (квітень 1991 р.). За роки новітньої України більш як удвічі зросла релігійна мережа – з 13 до 32 тис. релігійних організацій. До цього слід додати статистику духовних центрів, управлень, місій і братств, фондів, кількості церковних споруд – динаміка суспільно позитивна. Однак це зовсім не означає, що абсолютно врегульованим є питання “церкви і політики”, або місця і ролі в суспільному житті так званих нетрадиційних релігій. За усієї делікатності цих питань держава має їх більш послідовно врегульовувати, відповідно до Конституції, норм права.

Зрозуміло, що церква завжди шукала і шукає не лише діалогу з державою (владою), а й відповідної підтримки, водночас підтримуючи державу та дбаючи про її авторитет. Держава має постійно підтримувати церкву, оскільки та суттєво опікується саме морально-духовним вихованням людини, дбає про її духовну гармонію. І хоча ідеального синтезу позицій держави і церкви досягти навряд чи можливо, держава має усвідомлювати, що церква перебирає на себе велику, складну функцію формування людської душі. Держава повинна пам'ятати, що її найперша турбота – економіка (умови життя людей) може бути дієвою, ефективною лише тоді, коли вона є морально справедливою. Держава будує храми, а церква конструює душі.

Врешті, конкретна церква зберігає цінності кожного окремого народу, бо в кожного з них є власна історія, цінності, культура. І саме ці цінності попереду так званих загальнолюдських, філософського рівня, цінностей. Втрачаючи національні цінності, етнос втрачає і державу, можливість її розбудовувати, зміцнювати.

Отже, релігія – це не винятково приватна справа кожної окремо взятої людини, як десятиліттями стверджувала комуністична ідеологія. Це так само, як не можна бути трішки християнином, або трішки мусульманином. А коли так, то жодна з релігій, церков не має підстав на проголошення своєї винятковості, а держава, своєю чергою, зобов'язана створити умови для вільного волевиявлення кожної людини у сфері релігії. Це складно і вкрай важливо для суспільної толерантності, демократії, однак іншого варіанта просто не існує.

З пресою (як зазначав ще І. Франко) у сучасній Україні все зрозуміло і просто.

Основні телеканали України давно не є українськими, а їхні власники, окрім бізнесового інтересу, жодного іншого не мають, оскільки не мають ні етнічного, ні духовного відношення до українства. Це Суркіс і Медведчук — “Інтер”, Пінчук — “ІСТV”, “Новий”, “СТБ”. Перелік можна продовжувати і до українства, його долі він не матиме жодного стосунку.

Духовний етноцид

Усі, хто боїться справжньої ідентифікації українства, налягають, головним чином, на мовне й територіальне питання. Це в політиці два основні аспекти спекуляцій, розпалювання суперечностей і непорозумінь. Не слід забувати, що українство як велика спільність людей вирізняють і висувають на домінуючі позиції у національній державі набагато вагоміші аргументи. Це спорідненість за історичним походженням (етногенезом), рисами матеріальної і духовної культури, звичаями, традиціями тощо. Саме завдяки цьому українство хоча в багатьох випадках і полишало свою етнооікумену, однак не поривало зв'язків з Батьківщиною не так у територіальному її визначенні, як у духовно-моральному. Отож для нинішнього українства чи не найпринциповішими є ті серйозні трансформації, які відбулися останнім часом у духовній сфері і пов'язані із суспільною мораллю. За рік до своєї смерті відомий український учений, лікар, літератор, громадський діяч М. Амосов писав: “Дуже важливим є падіння моралі. Вона і за Рад (колишній СРСР — *М. Г.*) не була високою, оскільки не вірили в Бога, та все ж люди відчували відповідальність перед товаришами по роботі, суспільством, навіть перед батьківщиною та ідеєю комунізму. Тепер ідеологія змінилася. Кажуть: в основі — особистість, а колектив та ідеї — дріб'язок. Це означає — роби, що хочеш, хапай, де можеш. Культ тваринного егоїзму. Хоча багато оголосили, що повірили в Бога, поки що це тільки декларації, а не гальма поведінки”. Влучне спостереження.

Нині чи не найнагальніша проблема — проблема етнічної самоідентифікації українців. І в Україні, і поза її межами. Без ототожнення кожного українця з певною (саме українською) етнічною групою українське суспільство ніколи не стане цілісним, єдиним соціальним організмом. Внутрішня потреба такої самоідентифікації можлива лише за умови, коли до цього спонукає суспільство, держава. Саме держава має створити належні умови для безперервного, послідовного розвитку етносу, що творить власну державу, та згуртування навколо

нього інших етносів, які такої державності на території певної країни об'єктивно не мали і не мають можливості її створити. Такі етноси, як невеликі етнічні меншини, своєю чергою, можуть продуктивно існувати лише за умови максимального сприяння утворенню держави титульним етносом. Це і має бути висхідним принципом формування та реалізації національної політики і в новітній Україні.

Щоб максимально сприяти етнічній ідентифікації українців, потрібно не просто дбати про їхні знання, усвідомлення власної історії, мови, культури, традицій — кожен з нас, особливо молоді люди, повинен мати відповідну етнічну свідомість, без якої немає цілісного етносу. Звісно, сформуванню такої свідомості в українства на тлі мовної невизначеності і політичних спекуляцій, окупації ЗМІ неукраїнськими силами і етносами — утопія.

Неповага до національних ідеалів, святинь України нині просто-таки неймовірна. Вражає не лише, скажімо, кількість брутальних висловлювань, оцінок, трактувань минулого і його героїв у ЗМІ, а й безкарність, безвідповідальність усіх, хто елементарно паплюжить те, що є святим для кожного свідомого українця. Коли О. Бузина облив брудом Григорія Сковороду (Сьогодні. — 2006. — 20 верес.), як раніше Т. Шевченка, Л. Українку, — в жодному з українських видань не з'явилося відгуків на це неподобство.

Наприкінці розвідки про питання етнічної самоідентифікації українців об'єктивно постає риторичне і сакраментальне запитання: що робити? А справді, що має робити велика, давня і унікальна нація на двадцятому році свого національного державного становлення. На це питання добре відповів справжній українець Іван Багряний, сторіччя якого було відзначено в МАУП у формі круглого столу за участі видатних українських літераторів, публіцистів, громадських діячів — Василя Яременка, Валерія Шевчука, Олександра Шугая, Миколи Шудрі, Галини Сагач, Валерія Кунова та ін. Він писав: “Щоб здобути незалежність великій чисельно нації, треба, щоб вона того хотіла і треба, щоб за ту незалежність боролися не маленькі політичні гуртки, а великі мільйони народу, нації, свідомої себе й своїх національних інтересів. Але якщо такої нації нема, якщо вона обернена в “дике поле”, має мертву національну душу, то перед таким фактом треба тільки повіситися...” Песимістично? Значною мірою так. Проте в І. Багряного є й такі слова: “І тоді, коли визвольна боротьба українського народу закінчиться тріумфом, — а вона таки закінчиться тріумфом, бо ми

здібні об'єднуватися проти наступу ворога в суцільний національний фронт, — тоді ми самі, ті з нас, хто лишиться живий після великих майбутніх боїв, з гордістю згадаємо ці скорпіонячі роки бід й поневірян, в яких ми все-таки не зломилися”.

І насамкінець.

Перше. Великі надії на потужну розбудову Української держави з початку проголошення незалежності покладалися на національну еліту. Та поступово вони не оправдалися, а нині склалася взагалі парадоксальна ситуація: держава фактично в опозиції до власної еліти. Це легко довести, якщо проаналізувати етнічний склад вищих і регіональних органів влади, керівництво засобами культури, інформації тощо.

Друге. Мова та історична пам'ять — це головне, що має зберегти і розвинути на новому етапі життя свідомо нація для своєї ідентифікації. Проте як це зробити самотужки, без підтримки держави. У сучасній Україні, де українська нація фактично в опозиції до власної державності, зробити це неможливо.

Третє. Лише глибоко свідомі і соціально активні народи гідні своєї власної держави.

Отож підсумок щодо етноцидів, які перебувають у процесі поглиблення — надто сумний і важко прогнозований: від занепаду окремих найближчих поколінь українців до втрати державної незалежності.

Хто і чому лякає народ націоналізмом?

На сьогоднішній день у політико-духовному спектрі України складається унікальна ситуація. Між “помаранчевими” та “біло-синіми”, що майже навпіл поділили суспільство після відомих подій на Майдані у 2004 р., з'явилася і постійно збільшується велика частка тих, хто однаково розчарувався у перших і в других. Та й за своїм персональним складом і ті, й інші настільки вже різні, непередбачені, ідейно нечіткі і невиражені, що виникає питання, а на чий саме бік стане ця велика і вагома група громадян України, яких не задовольняють ні помаранчеві, ні сині у разі, якщо будуть дострокові парламентські, а то й президентські вибори? Є надія, що вони все ж усвідомлять, що мати національно невизначену, національно незорієнтовану країну — звичайна пастка, шлях у нікуди, що залишає молоде і майбутнє за ним покоління українців без будь-якого оптимізму. Цей вакуум, між іншим, намагаються швидко заповнити різні партії-клони, полі-

тичні сили, що реанімуються, головним чином, з тих сил, що нещодавно не зреалізували себе, втратили політичні позиції.

У цій ситуації і постає питання, хто і чому лякає нас націоналізмом? Наскільки це серйозно і навіть загрозово? Головне — для чого це робиться?

Як не парадоксально, але й на двадцятому році незалежності України не вщухають дискусії щодо моделі держави, яка розбудовується. Точніше було б вести мову про складові (засади) ідеального державотворення. За великим рахунком — це ідеали державного устрою, за В. Липинським, як рівновага між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. Такий державний устрій В. Липинський називав класократичним. Його, однак, до сьогодні утворити не вдалося, та сподівання розбудувати національну державу також не зникли впродовж і всього ХХ ст. і на початку ХХІ.

Національна держава, і українська національна держава в тому числі, — не самоціль, але дієвий засіб захисту національних інтересів українства, усіх громадян України. Створення такої держави — це і є реалізація національної ідеї, конкретним втіленням якої у життя видається не що інше, як створення соціального ладу, який би гармонізував інтереси усіх громадян України на принципах політичної та величезної культурної спадщини саме титульної нації у будь-яких сферах суспільного життя. Слід наголосити, що саме титульної нації, бо це і є те, заради чого і лякають громадян українським націоналізмом. Українці, мовляв, потребуватимуть виключно для себе найбільших поступок і прав.

Нація, що створює власну національну державу, робить це на основі національного ідеалу, тобто сукупності уявлень про найдосконалішу модель свого національно-державного устрою. І такий ідеал не може бути чимось штучно придуманим, сформульованим, бажаним. В його основі знаходяться менталітет народу, його традиції, архетип культури. В сумі вони і дають можливість уявити найвищу для цієї нації, а значить і національної держави, національну досконалість.

Кому потрібна національна держава?

Відповідаючи на це питання, можна сказати, що кожній, достатньо великій нації. Та й взагалі немає такої нації, яка не намагалася б утворити власну, національну державу. Чому, для чого? Для максимальної самореалізації інтересів особистості, усього етносу, що проживає спільно і компактно на певній території. А без цього його існування

взагалі важко уявити. Яскравим підтвердженням є століттями згорьована доля українства. Щоб не спричиняти при цьому надто поширені спекуляції навколо поняття “держава” взагалі — тобто, коли під державою розуміють спрощено усе населення, яке живе на певній території і має над собою одну владу, — нагадаємо: держава — це суверенна, політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві. Наголосимо, що соціально неоднорідному. Якої частини населення, коли йдеться про Україну? Логічно — тієї, що в етнічному відношенні є найчисельнішою, домінуючою, оскільки соціально однорідних суспільств, в ідеалі, — просто не існує. Останнє, між іншим, і викликає якщо не спротив, то незадоволення тих, хто цюке і залякує громадян удаваним націоналізмом, за якого, нібито, іншим націям життя не буде. Та найбільше тут береться на озброєння та теза, що націоналісти хочуть не інакше, як перекроїти країну, обернути всіх у свою “націоналістичну віру”. Зчинений деструктивними антинаціональними елементами в Україні, особливо часів Помаранчевої революції, лемент щодо можливих нових автономних і навіть більш як автономних утворень, мають присікатися однозначно і рішуче передусім на конституційному, судовому рівні, як загроза національному суверенітету. Тут однаково загрозливими є ідеї і виокремлення Криму, і Східної Сєвєродонецької “землі”, і Карпатської Русі, і будь-якої іншої “самостійної” території. Бо між “державою” і внутрідержавними автономними утвореннями — дві великі різниці. Подібні утворення можуть і фактично мають лише деякі зовнішні ознаки держави (конституція, органи офіційної влади, відповідні атрибути і символи). Такі утворення є в багатьох країнах — США, Німеччині, Російській Федерації, Іспанії, Україні та інших, однак для них норми і правила загальнодержавного влаштування життя є первинними, незаперечними, основними, а вже потім усі громадяни, держава рахуються з їх “місцевими” правилами, нормами життя, в тому числі й законами. В країні, де титульна нація є історично, етнічно і кількісно найчисельнішою, де більшість громадян — люди однієї віри, культури, традицій і звичаїв, має існувати саме унітарна держава, з рівними правами і рівними обов’язками представників будь-якого етносу.

При цьому слід брати до уваги й ту об’єктивну та надзвичайно принципову обставину, що законодавства великих, багатонаціональних держав, на які завжди посилаються як на держави розвиненої демократії (хоча надто важко встановити, що таке розвинена демократія), зовсім не містять положень щодо захисту інтересів окремої нації чи на-

ціональної меншини. Щоб так було, то був би нонсенс. Такі закони насамперед визначають інтереси національної більшості, за рахунок чого забезпечуються права й інтереси усіх громадян, зберігаючи при цьому, звичайно, і всі права національної меншості, окремих національних меншин. До речі, постає питання принципового характеру: чи так вже необхідно мати окремий закон про національні меншини, як дехто наполегливо вимагає? Коли б такі закони не стояли вище особистісних, групових, вузько національних інтересів, вони б створювали реальну загрозу існуванню національної держави — і не більше. Тому і не дивно, що в колишньому Радянському Союзі, за тоталітарної системи у будь-якій державі, найбільшою загрозою тієї тоталітарної держави і влади є саме націоналізм. Ним і в сучасній Україні намагаються лякати усяк суцього, лякати отим “страшним” націоналізмом, не знаходячи нічого “іншого”, як одночасно асоціюючи його з “бандерівщиною”. На жаль, в окремих випадках, за браком у людини, особливо молоді, об’єктивних знань та інформації, найперше щодо націоналізму взагалі, ролі і значення цієї ідеології безпосередньо в Україні, це певним чином спрацьовує на догоду антинаціональним, деструктивним силам.

Лякаючи людей отим “націоналізмом”, у радянські часи всіх громадян примушували підкорятися закону, який і невілював усіх під так званий “єдиний радянський народ” (це називалося “новою історичною спільнотою”) і, в разі, зокрема серйозної зовнішньої загрози, усі мали захищати єдиний і великий Радянський Союз. Це був конституційний обов’язок громадянина, до якого привчали мільйони людей і не лише українців.

То що ж таке націоналізм, яким продовжують і нині лякати народ ті, кому національна держава справді поперець горла. Це — світоглядний принцип, який притаманний кращим, свідомим, патріотично налаштованим представникам конкретної нації, що прагнуть відтворити і зреалізувати своє природне право розбудувати національну державу, тобто перетворитися на справжню, дієздатну націю. І зробити це українські націоналісти намагалися і намагаються зовсім не всупереч і за рахунок інтересу будь-якої меншої, невеликої нації чи національної меншини, а за рахунок власного національного потенціалу й інтересу. Бо соціальний досвід державотворення незаперечний: чим краще зреалізовано і задоволено інтереси і потреби титульної нації, тим краще живуть і окремі національні меншини у державі. Це у довідниках і словниках до 1991 р. (а особливо у 50–70 роках ХХ ст.), “націоналізм” виключно пояснювався як “буржуазна ідеоло-

гія в галузі національних відносин, характерними рисами якої є проповідь зверхності національних інтересів над соціальними, проголошення національної нетерпимості” (Український енциклопедичний словник: У 3 т. — 1967. — Т. 2. — С. 592). Так треба було пояснювати “націоналізм” задля того, щоб утримати СРСР, як велику державу у єдиних кордонах, ідеалах, діях. Понад 80 років це вдавалося зробити.

Уперше більш об’єктивно і позитивно ідеологія українського націоналізму стала пояснюватися в Україні лише після 1992 р. в тому сенсі, що це не ідеологія зверхності, виключності, а ідеологія державності, самостійності, незалежності, провідної, титульної нації. Однак і спроб розтрощити, роз’єднати національно-демократичні сили було за роки незалежності більше ніж достатньо: слід згадати, як краляли Рух, як створювали різноманітні двійки, трійки і четвірки під час виборів, як насаджували і насаджують негативні оцінки нашого національного минулого (анархізм Н. Махна, УНР, ОУН, УПА), діяльність національних партій і рухів років незалежності.

Мета справжнього націоналізму — перетворення певного народу в державотворчу націю, що має власну державу і спроможна забезпечити достатнє, гідне життя усім громадянам країни. Саме за таких результатів націоналізм сповна виконує свою історичну місію і переростає у справжній патріотизм.

Хоча шлях до такого здобутку довготривалий і складний, ставати на нього треба усе більш твердою і впевненою ходою вже тепер, щодень, бо поки що йдемо досить кволо, хитко і невпевнено.

Чи слід боятися українського націоналізму?

Відповідь на це питання має кожний, хто свідомо розуміє роль націоналізму як інструменту єднання природно поріднених душ і сердець, єднання народу, етносу. Ні німці, англійці, італійці, французи, чи інші народи, що назвали свої держави іменем своєї нації, націоналізму, зрозуміло, не бояться. То чому ж українці мають цього боятися?

Щоб змінити, трансформувати суспільство — треба, головним чином, змінити свідомість більшості громадян цього суспільства. А свідомість ґрунтується на переконаннях, утвердженнях, ідеалах, інтересах. А вони, своєю чергою, — то: мови, історія, традиції, культура. Отже, щоб розвалити або демонтувати, перебудувати суспільство, треба зневілювати, дискредитувати, або взагалі позбавити це суспіль-

ство його ідеалів. Адже ідеали — це основа економіки, політики, духовності, моралі. Немає ідеалів — немає і народу, нації, держави. Відтак немає і націоналізму.

Український націоналізм, як і будь-який інший, ґрунтується на власних, притаманних українській нації духовних цінностях, що стосуються: морально-правових засад, заснованих на традиційно-культурних цінностях української титульної нації; повноцінного функціонування української мови, як духовного стрижня розвитку титульної нації; єдності православних церков та братерського ставлення до носіїв прадавньої української релігії; впорядкування та посилення національного інформаційного простору тощо. Якщо ці засади не обстоюються і не забезпечуються, націоналізм як ідея, ідеологія, соціальна практика взагалі не утвердиться, не переможе.

Силу нації надає виключно і найперше внутрішнє усвідомлення своєї єдності, спільності походження, мови, традиції, вірувань. Слід зауважити, що ще до початку ХІХ ст. національна свідомість, зокрема у європейських народів, виявлялася надто слабо і в політиці істотного значення майже не відігравала. Пізніше вона все помітніше давалася визнаки, а після падіння тоталітарних режимів в СРСР, країнах так званої соціалістичної співдружності саме завдяки національним, націоналістичним рухам постали більшість нових демократичних держав. Постали, хоча і в них, і в Україні, зокрема, продовжуються елементарні політичні спекуляції щодо національних мови, культури, традицій. Візьмімо хоча б десятилітні спекуляції навколо проблеми державної мови. У більшості країн, особливо з унітарним державним устроєм, державною мовою є мова титульного народу або одного з корінних етносів. В Україні — українського. Наводити приклади, коли статус державної мають в країні кілька мов (Канада, Бельгія, Швейцарія та ін.), недоречно. Так, це країни з федеративним державним устроєм. Іншим прикладом є Російська Федерація — більш як федерація за своєю специфікою — однак тут одна державна мова. Тобто, окрім рівноправного мовного розмаїття, є ще і питання державної, соціальної доцільності щодо визначення державної (державних) мов. Конституція України (ст. 10) державною мовою визначає українську, гарантуючи одночасно вільний розвиток, використання і захист російської (бо це найбільша національна меншина в Україні) та інших мов національних меншин в Україні. Все інше — політичні спекуляції навколо української мови та мовного питання взагалі, що часто і тепер маємо в Україні.

На тлі означеного фактично жалюгідною виглядає не просто опозиція національному державотворенню, феномен якої майже ніхто не спробував навіть пояснити, а й опозицій взагалі. Чому? Бо усі вони (опозиції), замість того, щоб спробувати змінити свідомість громадян, виключно боролися і борються з черговою, звичайно, антинародною, корумпованою владою. Чи не єдина політична сила — Українська Консервативна партія, яка на минулих парламентських виборах спробувала “достукатися” до свідомості, розуму народу, закликаючи його і до влади привести розум, справжню національну українську еліту. Дозволити собі це могла лише партія (політична сила), що справді опиралася на національну духовну еліту, де не було в списках майбутніх депутатів жодного багатія, довічного нардепа чи політичного лідера-перевертня. У ситуації, коли більшість суб’єктів виборчого процесу прагнули до чергового пролангування владних повноважень, УКП, її прибічники думали про те, як привести до влади розум і національну свідомість.

Зрозуміло, ідеалізувати психологію громадян, у тому числі і їхнє ставлення до націоналізму, національної ідеї та інше не доводилося і не доводиться. Приміром відомо, що коли людина погано думає головою, її завжди вдається ошукати, завести в блуд, на манівці. Це справді, об’єктивна реальність. Отож ненародна та й ненаціональна влада в Україні фактично усі роки незалежності завжди була зацікавлена у злиднях, у їх тиражуванні. У всякому випадку вона мало чого робила для того, щоб звичайному, пересічному громадянинуві жилося краще. Однак парадокс у тому, що бідні країни і народи на шляху до стабільності, розквіту максимально мобілізують розум, талант, духовні потенції, а багаті — максимально експлуатують ресурси і передусім людські, природні. За їх браком (особливо природних ресурсів) бідних і роздягають. І тут нічого нового не придумаєш. Отож і нині національна за своїми ознаками і метою Українська Консервативна партія намагається апелювати саме до розуму, свідомості, сумління виборця, громадянина. Нагадаємо, що в сучасних умовах цього не роблять багаті і партії та особистості, ті, для кого, зокрема Верховна Рада не є законодавчим органом влади, виразником народної волі, але довічним місцем роботи і головне — недоторканості. До речі, окрім вимоги до державних службовців піти на час виборів хоча б у відпуску, якщо не позбавитися посади взагалі, варто було б поставити питання і про те, щоб жоден громадянин України не обирався народним де-

путатом України більш як на два скликання. А поки така вимога виглядає мало реальною, слід було б поставити питання так: усі суб'єкти виборчого процесу публікують списки кандидатів у народні депутати з вказівкою рівня доходів, національності. А за умови виборів за партійними списками напрошується і ще одне: вказувати, скільки партій, фракцій, політичних притулків мав кожний з майбутніх слуг народу. Кому не до вподоби такі пропозиції?

Націоналістичні сили в Україні ще в 1992 р. сповна не перемогли за багатьох причин, центральною з яких була одвічна і багато в чому повторювана ситуація: розпорошеність націоналістичних сил; довготривала ейфорія сподівань на те, що національна Україна постане сама собою, шляхом довгоочікуваної демократії; поступова, вдала мімікрія минулої влади, “червоних директорів”, комуно-соціалістів; досить високий рівень недовіри владі і т. ін.

Поступово ситуація стала вимальовуватися дещо чіткіше, але все більше не на догоду націоналістичним силам: зростання потенціалу тійшової економіки, ролі економічних кланів головним чином неукраїнського походження; усе глибше падіння духовності, моралі; поступовий параліч і зміна влади фактично в руках чергового криміналітету.

З трьох можливих варіантів соціально-політичного розвитку України (повернення до влади комуно-соціалістів; розбудова номенклатурного капіталізму; розбудова зрілого капіталістичного суспільства на зразок суспільств Західної Європи) ледь помітним виявилось друге і то своєрідного українського штибу — влада зрослася з кримінальним капіталом. Тобто національно орієнтовані сили, зусиллями яких розхитувався тоталітарний режим СРСР, із самого початку розпаду супердержави до влади не були допущені, виявилися не лише відсутні у бік, а й значною мірою деморалізовані. Чому так відбулося? Не з причин тільки слабкості націоналістично налаштованих сил, міцності старого “комуністичного” режиму. Об'єктивну роль насамперед відіграло наступне, що десятиліттями закарбовувалося у психології майже двох поколінь українців: хоча соціалізм удвічі поступається капіталізму за темпами економічного росту, НТУ, продуктивності праці, якості товарів, особистісного споживання, екологічного захисту тощо, має все ж місце удаваний соціальний захист, доступність освіти, медицини, тобто існують показники для слабких, бідних, незахищених (100 г ковбаси за 22 копійки), які з першого погляду нібито виграють. До цього слід додати більш-менш задовільне забезпечення усіх міні-

мальними потребами (завдяки нівелюванню зарплат і тотальному оподаткуванню) та ще посиленій пропаганді “світлого майбутнього”. На жаль, ностальгія за таким “соціальним захистом”, за такою “рівністю” і нині дає можливість усе ще триматися на поверхні усіяким “комуністам” і “соціалістам”. Що там не говори, а для такої супердержави, як СРСР планове господарювання в сумі з тотальною пропагандою комуно-соціалістичної ідеології, ідеї мало і свої позитивні результати, а шокова терапія у перші роки після розпаду СРСР не була сприйнята народом, який, власне, і не був до неї готовий.

Політична ситуація у сучасній Україні є унікальною у тому сенсі, що вже більше десяти років ні формально, ні об’єктивно зробити розподіл на “лівих” і “правих”, з відділенням “центру” неможливо. Власне, це не лише наша українська ситуація, такої “класики” вже давно не існує і в більшості європейських країн з високо розвиненими партійними системами, де соціальна розшарованість суспільства є, однак, менш виразною, помітною. Найчастіше в таких країнах ведеться боротьба між двома-трьома політичними партіями чи об’єднаннями, з-поміж яких помітно виділяються і все більше перемагають на виборах національні, націоналістично зорієнтовані сили. Однак останнє має місце тоді, коли сили націоналізму максимально консолідуються. У цьому плані Україна справді не є прикладом, оскільки більшість правих сил, як і раніше, збиралися, наприклад, йти на березневі 2006 р. вибори самостійно, хоча при цьому часто висловлюються думки і сподівання про консолідацію у єдиний блок уже в оновленому парламенті. Це — надто примарна надія, хоча б тому, що багато партій націоналістичної ідеї, спрямування, на жаль, не зможуть подолати виборчий бар’єр, а потім і у Верховній Раді, як це було багато разів, об’єднатися їм просто не дадуть.

Унікальний політичний випадок у тому то й полягає, що за всі роки незалежності України потенційних можливостей для об’єднання правих сил напередодні усіх виборчих перегонів, парламентських, президентських, було більше ніж достатньо. Не стала винятком і ситуація, що склалася наприкінці 2005 р., коли після Помаранчевої революції виникли знову ж таки унікальні умови: утворилася потенційно велика сила так званих “розчарованих”, сподівання яких на принципові зміни у житті держави не виправдалися. За усього розмаїття “розчарованих” домінуючу частку становлять саме націоналістичні, праві сили. Тоді не знайшлося того, хто спроможний був би переконати ці сили в об’єднанні до початку виборів березня 2006 р. Досить потужно, але

об'єктивно у короткий час це спробувала зробити Українська Консервативна партія, однак, на жаль, — безрезультатно. Політика “роз'єднуй і владарюй” завжди мала невтішний результат для національних, патріотично налаштованих сил.

Щоб справді зреалізувати національну ідею, треба: а) глибоко усвідомити, що українська нація і її національний інтерес — понад усе, довести це якомога більшій кількості громадян України; б) довести велич і великий потенціал своєї української нації конкретними діями в інтересах народу; в) створити справді українську національну державу, де українська влада ґрунтується на єдності національного інтересу, регіонального інтересу, особистісного інтересу кожного.

Тож іншого шляху немає — треба прискорювати ходу.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абетка українського політика*: Довідник / Кер. авт. кол. М. Томенко. — К.: Смолоскип, 1997.
2. *Абизов В. Є., Кремень В. Г.* Політичне рішення: механізм прийняття. — К.: НІСД, 1995.
3. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
4. *Актуальні проблеми політики*: Зб. наук. пр. / Голов. ред. С. В. Ківалов; Відп. за вип. Л. І. Кормич. — О.: Юрид. літ., 2001. — Вип. 10–11.
5. *Алексєєнко І.* Політична участь: здобутки, проблеми, перспективи // Вісн. УАДУ. — 2000. — № 4. — С. 267–274.
6. *Алексис Токвиль.* Демократия в Америке. — М.: Прогресс, 1992.
7. *Амелин В. Н.* Социология политики. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
8. *Анатомия кризисов* / Под ред. А. Д. Арманд, Д. И. Люри и др. — М.: Наука, 2000.
9. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Тандем, 2000.
10. *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій: У 2 т. — Т. 1. — К.: Генеза, 1993.
11. *Аристотель.* Афинская полития. Государственное устройство афинян. — М., 1937. (Прил. № 22).
12. *Атаманчук В. Г.* Теория государственного управления: Курс лекций. — М.: Юрид. лит., 1997.
13. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980.
14. *Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г., Старостин А. М.* Основы политической элитологии: Учеб. пособие. — М.: ПРИОР, 1999.
15. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
16. *Бандурка А. М., Греченко В. А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. — Х., 2000.
17. *Бандурка А. М., Друзь В. А.* Психология власти: Учеб. пособие для вузов. — Харьков: Ун-т внутр. дел, 1998.
18. *Бєбик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: МАУП, 2000.
19. *Бєбик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К.: МАУП, 2001.
20. *Бєбик В. М.* Політичний маркетинг і менеджмент. — К.: МАУП, 1996.
21. *Бєбик В. М.* Політологія: теорія, методологія, практика: Підручник. — К.: МАУП, 1997.
22. *Бєвзенко Л. Д.* Социальная саморегуляция. Синергетическая парадигма: Возможности социальных интерпретаций. — К.: Ин-т социол. НАН Украины, 2002.

23. *Бердяев К. А.* О русской философии: В 2 ч. — Ч. 2. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991.
24. *Бертран Рассел.* Новый социальный анализ. — Лондон: UNWIN BOOKS, 1996.
25. *Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посіб. — К: Асоц. молодих укр. політол. і політ., 2000.
26. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. — М., 1992.
27. *Боднар А.* Основы политологии (наука о политике). — К., 1991.
28. *Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г.* Суспільні закони та їх дія. — К.: Наук. думка, 1995.
29. *Борцов Ю. С., Коротец І. Д., Шпак В. Ю.* Политология в вопросах и ответах. — Ростов н/Д: Феникс, 1998.
30. *Браун П.* Посібник з аналізу державної політики. — К.: Основи, 2000.
31. *Будзан Б.* Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001.
32. *Бурдые П.* Социология политики. — М.: Социо-Логос, 1993.
33. *Валевський О. Л.* Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізм впровадження: Монографія. — К.: НІСД, 2001.
34. *Варивода Я.* Масова свідомість як об’єкт національної безпеки // Людина і політ. — 2001. — № 2 (14).
35. *Вебер М.* Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.
36. *Веймер Девід Л., Вайнінг Ейден Р.* Аналіз політики: Концепції і практика: Пер. з англ. — К.: Основи, 1998.
37. *Видрін Д., Табачник Д.* Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. — К., 1995.
38. *Вілков Ю. В., Салтовський О. І.* Людина і світ: Навч. посіб. — К.: Центр навч. літ., 2004.
39. *Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степко М. Т.* та ін. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степко М. Т. та ін.; За ред. В. С. Крисаченка. — К.: Заня України, 2005.
40. *Ворожейкин И. Е., Кибанов А. Я., Захаров Д. К.* Конфликтология: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2000.
41. *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. — К.: Инноцентр, 1991.
42. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учеб. для высш. учеб. заведений. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд. корпорация “Лотос”, 2000.
43. *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М.: Междунар. отношения, 1997.
44. *Гаджиев К. С.* Политическая философия / Отд. экон. — РАН. — М.: ОАО “Изд-во “Экономика”, 1999.

45. *Гаєвський Б. А.* Сучасна українська політологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 1999.
46. *Гаєвський Б. А.* Філософія політики: Монографія. — К.: МАУП, 2001.
47. *Гаєк Ф. А.* Конституція свободи / Пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина. — Л.: Літопис, 2002.
48. *Гальчинський А. С.* Україна: поступ у майбутнє. — К.: Основи, 1999.
49. *Гегель В. Ф.* Лекції по філософії історії. — СПб., 2000.
50. *Гегель В. Ф.* Политические произведения. — М.: Наука, 1978.
51. *Гендерний* розвиток у суспільстві: Конспекти лекцій. — К.: ПЦ “Фоліант”, 2004.
52. *Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.* Политическая психология. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
53. *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К.: МАУП, 2002.
54. *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К.: МАУП, 2001.
55. *Головатий М. Ф.* Політичний менеджмент: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2005.
56. *Головатий М. Ф.* Професія — політик. — К.: Парлам. вид-во, 2000.
57. *Головатий М. Ф.* Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.-понятійн. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К.: МАУП, 2005.
58. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2003.
59. *Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С.* Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. — К.: Наук. думка, 1992.
60. *Голосов Г. В.* Сравнительная политология: Учебник. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995.
61. *Гончаров Д. В., Гоптарева И. Б.* Введение в политическую науку. — М.: Юристъ, 1996.
62. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. — К.: Вид. центр “Академія”, 1999.
63. *Дай Т. Р., Зиглер Л. Х.* Демократія для еліти. Введение в американскую политику. — М.: Юрид. лит., 1984.
64. *Дашутін Г. П., Михальченко М. І.* Український експеримент на берегах гуманізму. — К.: Парлам. вид-во, 2001.
65. *Демидов А. К., Малько А. В.* Политология в вопросах и ответах: Учеб.-метод. пособие. — М.: Юристъ, 1998.
66. *Державна* політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. В. А. Ребкала, В. В. Тертички. — К.: Вид-во УАДУ, 2000.

67. *Державна політика в гуманітарній сфері (матеріали круглого столу)*. — Івано-Франківськ, 2001.
68. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. — М.: Новости, 1992.
69. *Джон Дьюї.* Моральні принципи в освіті / Пер. з англ. М. Олійник. — Л.: Літопис, 2001.
70. *Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу: Матеріали Всесвіт. конф., Київ, 24 трав. 2002 р.* — К.: МАУП, 2002.
71. *Дмитриев А. В.* Политическая социология США: Очерки. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1971.
72. *Доган М., Пеллеси Д.* Сравнительная политическая социология: Пер. с англ. — М., 1994.
73. *Дюверже М.* Политические партии. — М.: Академпроект, 2000.
74. *Жаба С. П.* Русские мыслители о России и человеке: Антология русской общественной мысли. — Париж: УМСА-PRESS, 1954.
75. *Жан Боден.* Вступ до політології: Пер. з фр. — К.: Основи, 1995.
76. *Журавский В. С.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К.: УФИМБ, 1995.
77. *Журавский В. С.* Политическое развитие Украины: субъекты и объекты. — К.: Логос, 1995.
78. *Зеркин Д. П.* Основы политологии. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
79. *З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток.* — Відень, 1992.
80. *Иванов В. Н., Патрушев В. И.* Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Экономика, 2001.
81. *Ідеологія: брак ідеологів // Уряд. кур'єр.* — 2002. — 27 черв.
82. *Ильин В. В., Панарин А. С., Бодовский Л. В.* Политическая антропология. — М., 1995.
83. *Иноземцева В. Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос.
84. *Інтелігенція і влада // Матеріали Всеукр. наук. конф. 22–23 жовт. 1999 р.* — О.: АстроПринт, 1999.
85. *История политических и правовых учений: Конспект лекций.* — СПб.: Альфа.
86. *История социологии в Западной Европе и США: Учеб. для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов.* — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
87. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций: Монография. — К.: МЗУУП, 1993.
88. *Канетті Е.* Маса і влада. — К.: Альтернативи, 2001.
89. *Канончук С. Г., Ярош О. А.* Розвиток демократа в Україні: 1999. — К.: УНЦПД, 2000.

90. *Канке В. А.* Основи філософії: Учеб. для студ. середних спец. учеб. заведений. — М.: Логос; КноРус, 2000.
91. *Карпачова Н.* Національна ідея: реальний захист прав і свобод людини // Голос України. — 2000. — 7 берез.
92. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.
93. *Касьяненко М. Д.* Педагогіка співробітництва: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 1993.
94. *Князев В. М.* Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні / НІСД. — К., 1995.
95. *Копоничук С. Г., Ярош А. А.* Розвиток демократії в Україні. — К., 2001.
96. *Кордун О. О.* та ін. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Монографія / О. О. Кордун, К. О. Ващенко, Р. М. Павленко; За заг. ред. О. О. Кордуна. — К.: МАУП, 2000.
97. *Короткий* оксфордський політичний словник: Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005.
98. *Конституція* України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К.: Вікар, 1997.
99. *Конфліктологія* / Под ред. А. С. Карміна. — СПб.: Лань, 1999.
100. *Концепція* адміністративної реформи в Україні. — К., 1998.
101. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия. — Волгоград.: Комитет по печати, 1995.
102. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія. — К., 1998.
103. *Крос К., Гакет Р.* Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції. — К.: Основи, 2000.
104. *Кульчицький С. В.* Курс політичної історії України ХХ ст. — К., 2000.
105. *Кухта Б.* Феномен політичного лідера: Історичні силуети на тлі епох. — Л.: Кальварія, 2000.
106. *Кучма Л. Д.* Про найголовніше. — К., 1999.
107. *Лазоренко О. Б., Назаренко О. О.* Теорія політології. — К.: Вища шк., 1996.
108. *Лебедева М. М.* Политическое урегулирование конфликтов. — М.: Аспект-Пресс, 1999.
109. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1995.
110. *Левин А. Я.* Политика и управление. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1991.
111. *Ленин В. И.* Государство и революция // Полн. собр. соч. — Т. 33.
112. *Литинський В’ячеслав.* Народи поневолені і народи недержавні. — Л.: Політика, 1925.

113. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994.
114. *Лисовий В. С.* Культура — ідеологія — політика. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997.
115. *Логунова М., Пшеничний О.* Вступ до політичних наук: Практикум. — К.: Вид-во УАДУ, 1997.
116. *Логунова М. М., Шахов В. А., Шевченко М. Ф.* Концептуальні засади теорії політики: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ.
117. *Ложкин Г. В., Повякель Н. И.* Практическая психология конфликта Учеб. пособие. — 2-е изд. стер. — К.: МАУП, 2002.
118. *Макиавелли Н.* Избранные сочинения. — М., 1982.
119. *Малиновський В. Я.* Державне управління: Навч. посіб. — Луцьк: Вежа, 2000.
120. *Мельник Т. М.* Міжнародний досвід гендерних перетворень. — К.: Логос, 2004.
121. *Мехтiev P.* На пути к демократии: размышления о наследии. — Баку: Serg-Oэвг, 2007.
122. *Мигул І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К.: Фонд “Українська перспектива”, 1997.
123. *Микита Шаповал.* Загальна соціологія. — К., 1996.
124. *Мирончук В. Д., Храмов В. О.* Основы политологии: Курс лекций. — К.: МАУП, 2000.
125. *Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. — К.: Логос, 1997.
126. *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся: блиск і убозство куртизанів. — Дрогобич: Відродження, 1998.
127. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Ин-т социол. НАНУ, 2001.
128. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К.: ІП і ЕНД, 2002.
129. *Наука о политике: Учеб. для вузов / Под ред. А. Боднара.* — К., 1991.
130. *Наукові записки: Збірник // Сер. Політологія і етнологія.* — Вип. 20. — К.: ІП і ЕНД, 2002.
131. *Новикова О. В.* Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Монографія. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006.
132. *Новітня Україна 1991–2001 (Роздуми видатних сучасників): Кол. моногр. / М. М. Амосов, Володимир (В. М. Сабодан), Л. І. Грач та ін.; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна.* — К.: МАУП, 2001.
133. *Оболонский А. В.* Бюрократия и государство. — М.: Ин-т гос-ва и права РАН, 1996.

134. *Общая и прикладная политология* / Под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М.: Союз, 1997.
135. *Озарев А. В., Понеделков А. В.* Лидер. Элита. Регион. — Ростов н/Д: Изд-во СКНЦВШ, 1995.
136. *Основи демократії*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій / М-во освіти і науки України, Ін-т вищ. освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищ. освіти. — К.: Ай-Бі, 2002.
137. *Основи політичної науки*: Курс лекцій / За ред. Б. Кухти; Б. Кухта, Л. Кліманська, А. Романюк та ін. — Ч. 2: Політична свідомість і культура. — Л.: Кальварія, 1998.
138. *Основи політичної науки*: Курс лекцій / За ред. Б. Кухти; Б. Кухта, Л. Кліманська, А. Романюк та ін. — Ч. 3: Політична свідомість і культура. — Л.: Кальварія, 1998.
139. *Основы политической элитологии* / Г. К. Ашин, А. В. Понеделков, В. Г. Игнатов, А. Н. Старостин. — М.: ПРИОР, 1999.
140. *Партийное строительство в Украине: 90-е годы*. — Одесса, 1998.
141. *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры: Монография. — К., 2001.
142. *Пейн Т.* Права людини / Пер. з англ. Ігоря Совчака. — Л., 2000.
143. *Пэнто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук. — М., 1970.
144. *Піча В. М.* Соціологія: загальний курс: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти України. — К.: Каравела, 1999.
145. *Пойченко А. М.* Конфлікти і політична діяльність. — К., 1996.
146. *Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостянський О. І.* Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 1997.
147. *Политика и политическая культура в условиях становления и развития украинского общества*: Материалы Всеукр. науч.-практ. конф. молодых ученых. — Одесса, 1999.
148. *Политическая социология*. — Ростов н/Д: Феникс, 1997.
149. *Политическая психология*: Учеб. пособие для вузов / Под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, А. Г. Лаптева. — М.: Акад. проект; Екатеринбург: Деловая кн., 2001.
150. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К.: Парлам. вид-во, 2002.
151. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид. допов. і переробл. — К.: Генеза, 2004.

152. *Політологічний* словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005.
153. *Политологический* словарь: В 2 ч. — М.: Луч, 1994.
154. *Політологія*: Етнологія: Соціологія: Доп. та повідомл.: III Міжнар. конгр. українців. — Х.: Око, 1996.
155. *Політологія*: Курс лекцій / Под ред. Н. М. Марченко. — М.: Зеркало, 1997.
156. *Політологія*: Підруч. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. — К.: Альтер-прес, 2002.
157. *Політологія* посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. авт. кол. В. Полохало. — К.: Політ. думка, 1995.
158. *Політологія*: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2000.
159. *Політологія* у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посіб. / І. С. Дзюбо, І. Г. Оніщенко, Д. Т. Лопаєва та ін. — К., 1999.
160. *Політологія*: Учеб. пособие для вузов / Сост. и отв. ред. А. А. Радугин. — М.: Центр, 1997.
161. *Політологія*: Энцикл. слов. / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова. — М., 1993.
162. *Поттер К.* Відкрите суспільство та його вороги. — К., 1994. — Т. 1.
163. *Проблеми* політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листоп. 1997 р. — Вип. 3. — К.: ДОК-К, 1997.
164. *Проблеми* політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. — Вип. 3. — К.: Інф.-вид. центр т-ва “Знання” України, 2001.
165. *Проблеми* та перспективи української реформації: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, В. І. Куценко, М. Ф. Головатий та ін.; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К.: МАУП, 2001.
166. *Психологія* и психоанализ власти: Хрестоматия. — В 2 т. — Т. 2. — Самара: Изд. дом. “БАХРАХ”, 1999.
167. *Психологія* масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. — К.: ДОК-К, 1997.
168. *Распопов Н. П.* Политическое развитие и модернизация. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1994.
169. *Рибкало В. А., Бебик В. М., Поїченко А. М.* Практична політологія: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 1998.
170. *Руденский Е. В.* Социальная психология: Курс лекций. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ “Сибирское соглашение”, 2000.

171. *Розумний М.* Політичний вибір України. — К.: Смолоскип, 1999.
172. *Ролж Дж.* Політичний лібералізм. — К.: Основи, 2000.
173. *Романов В.* Державна політика й реформи // Вісн. УАДУ. — 2001. — № 2. — Ч. 2. — С. 72–77.
174. *Романов В. Є.* та ін. Вступ до аналізу державної політики: Навч. посіб. / В. Романов, О. Рудик, Т. Брус. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001.
175. *Рудик Ф. М.* Політологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.
176. *Рудик Ф. М.* Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центр і Схід. Європи): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Довіра, 1998.
177. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К.: Тандем, 1996.
178. *Рябов С. Г., Томенко М. В.* Основи теорії політики. — К.: Тандем, 1996.
179. *Себайн Д. Г., Торсан Т. Л.* Історія політичної думки. — К.: Основи, 1997.
180. *Сергій Кримський.* Принципи духовності ХХІ століття // День. — 2002. — 15 листоп.
181. *Система социологического знания:* Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
182. *Culpepper Sir John.* An Exact Collection of All the Remonstrancer, etc. — London, 1643. — P. 26.
183. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
184. *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою). — К.: Основи, 1999.
185. *Соціальна філософія:* Короткий енцикл. слов. / Заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Х.: ВПМ “Рубікон”, 1997.
186. *Соціально-психологічний* вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. — К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003.
187. *Социальные технологии:* Толковый слов. / Отв. ред. В. Н. Иванов. — М.; Белгород: Луч — Центр соц. технологий, 1995.
188. *Социологический справочник* / Под общ. ред. В. И. Воловича. — К., 1991.
189. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-коорд. акад. РАН Г. В. Осипов. — М.: Издат. гр. “ИНФРА-М-Норма”, 1998.
190. *Соціологія:* Короткий енцикл. слов. / Уклад.: В. І. Волович та ін. — К., 1998.

191. *Скиба В., Горбатекко В., Туренко В.* Вступ до політології: Екскурс в історію правн.-політ. думки. — К., 1988.
192. *Скуратівський В. А., Палій О. М.* Основи соціальної політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002.
193. *Скуратівський В. А., Шевченко М. Ф.* Соціальні системи та соціологічні методи дослідження: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 1998.
194. *Словник соціологічних і політологічних термінів / За заг. ред. В. І. Астахової та ін.* — К., 1993.
195. *Стулова І. М.* Політичні інститути й економіка: взаємодія та взаємозалежність / Автореф. дис. канд. політ. наук. — О., 2002.
196. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич та ін.* — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002.
197. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редкол. М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич.* — К.: Вид-во Укр.-фін. ін-ту менеджменту і бізнесу, 1999.
198. *Технології політичної влади: Зарубіжний досвід.* — К.: Вища шк., 1994.
199. *Тихонравов Ю. В.* Геополітика: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2000.
200. *Токар Л.* Національна ідея в самопізнанні і самотворенні народу // Уряд. кур'єр. — 2002. — 7 листоп.
201. *Токовенко В. В.* Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Монографія. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
202. *Том Ф.* Кінець комунізму. — К.: Козаки, 1999.
203. *Толстоухов А. В.* Філософія демократії: Есе — К.: Новий друк, 2005.
204. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. моногр. / За ред. Ф. М. Рудича.* — К.: МАУП, 2002.
205. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого; Авт. передм. Л. М. Кравчук.* — К.: МАУП, 2000.
206. *Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Кер. авт. кол. О. Дергачов.* — К.: Політ. думка, 1996.
207. *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. моногр. / За ред. М. О. Шульги.* — К.: Ін-т соціол. НАН України, 1999.
208. *Фартушній А. А.* Українська національна ідея як підстава державотворення. — Л.: Львів. політехніка, 2000.
209. *Философский энциклопедический словарь.* — М.: ИНФРА-М, 1998.

210. *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологич. слов. — М.: Республика, 1997.
211. *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. — М.: Республика, 1999.
212. *Халипов В. Ф.* Энциклопедия власти. — М.: Акад. проект; Культура, 2005.
213. *Харчева В.* Основы социологии: Учеб. для студ. средних. спец. учеб. заведений. — М.: Логос; КноРус, 2000.
214. *Цветков В. В., Горбатенко В. П.* Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
215. *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы. — М.: Кн. дом “Университет”, 1999.
216. *Цуладзе А. М.* Формирование имиджа политика. — М.: Кн. дом “Университет”, 1999.
217. *Шабров О. В.* Политическое управление: проблема стабильности и развития. — М.: Интеллект, 1997.
218. *Шведа Ю. Р.* Політичні партії: Енцикл. слов. — Л.: Астрологія, 2005.
219. *Шляхи* формування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення права людини на свободу слова та інформацію (за матеріалами засідання “круглого столу”, 11 квіт. 2001 р., м. Харків): Наук. зб. — Х.: УАДУ ХФ, 2001.
220. *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности. — К., 1996.
221. *Щёкин Г. В.* Социальная теория и кадровая политика: Монография. — К.: МАУП, 2000.
222. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991.
223. *Яценко А. И.* Целеполагание и идеалы. — К.: Наук. думка, 1997.
224. *50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева.* — М.: Прогресс, 1989.

In this study guide complex political analysis of the democracy as an integral and system social, political phenomena, which determines every person's life, group, big social communities, humanity in general has been made.

The main attention is paid to the expounding of historical genesis, theoretical grounding and social practice of real functioning of the democracy.

This edition will assist students-social scientists-post-graduate students, political scientists, social scientists, political psychologists, political technologists in study of courses "Political science", "Sociology of politics", "Political management", "PR in political sphere" and others. The guide will be useful for all interested in political ideology, spiritual culture.

Навчальне видання

Головатий Микола Федорович

**ДЕМОКРАТІЯ:
ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА**

Навчальний посібник

Educational edition

Golovaty, Mykola F.

**DEMOCRACY
HISTORY, THEORY, PRACTICE**

Study guide

Редактор *Т. М. Коліна*

Коректор *Т. К. Валицька*

Комп'ютерне верстання *С. Ф. Шередега, М. І. Фадеева*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 01.04.11. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 13,25. Обл.-вид. арк. 13,5. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні «ДП «Видавничий дім «Персонал»